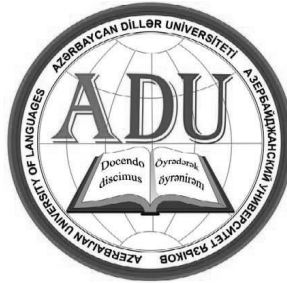

ISSN 2518-752X

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi

AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNIVERSİTETİ

Elmi Xəbərlər

Research Papers

Вестник

№4, 2017

*Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin
12.01.01-ci il tarixli 132 sayılı əmri ilə
qərif verilmişdir.*

TƏSİSÇİ: Azərbaycan Dillər Universiteti

REDAKSİYA HEYƏTİ:

1. Abdullayev Kamal *(baş redaktor)*
2. Sabitova Aynur *(baş redaktorun müavini)*
3. Abdullayev Əfqan *(Azərbaycan)*
4. Abdiyeva Ədilə *(Azərbaycan)*
5. Əliyev Əzim *(Azərbaycan)*
6. Bondarev Aleksandr *(Rusiya)*
7. Cəfərov Amil *(Azərbaycan)*
8. Şahmuradov Aqil *(Azərbaycan)*
9. Əliyev Məmməd *(Azərbaycan)*
10. Hartmann Ziqlinde *(Almaniya)*
11. Taraseviç Larisa *(Belarus)*
12. Hüseynzadə Gülnar *(Azərbaycan)*
13. İmanov Muxtar *(Azərbaycan)*
14. İsmayılov Bilal *(Azərbaycan)*
15. Kunina İrina *(Azərbaycan)*
16. Qotsiridze David *(Gürcüstan)*
17. Nesterov Aleksandr *(Rusiya)*
18. Sertkaya Osman *(Türkiyə)*
19. Veysəlli Fəxrəddin *(Azərbaycan)*
20. Bəşirov Vidadi *(Azərbaycan)*
21. Zeynalov Əsgər *(Azərbaycan)*

Məsul katib: Şabanova Aysel

Korrektor: Əhmədova Solmaz

Redaksiyanın ünvanı:

Az 1014, Bakı şəhəri, R.Behbudov küçəsi, 134. Azərbaycan Dillər Universiteti,
Elmi əməkdaşlıq şöbəsi, otaq 302.

Tel: +99412 4412278 (daxili 257), +99455 6581140

Email: aduelmixeberler@gmail.com

DİLÇİLİK

akad. Vasim Məmmədəliyev
fil. f.d. Təranə Hüseynbalayeva
bdu_terane@mail.ru

fil.f.d. Heybət Heybətov
hheybatov@yahoo.com
BDU

Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir –
Qrant № EIF-2013-9(15)-46/40/5

MUAB DİLİ

Açar sözlər: *Muab dili, Meşa kitabəsi, erkən yazı mədəniyyəti, kvadrat yazı, muab möhürləri, Qədim İordaniya*

Keywords: *the moabite language, early writing culture, mesha inscription, square script, moabite seals, Ancient Jordan*

Ключевые слова: *Моабский язык, книга Меша, ранняя письменная культура, квадратное письмо, моабская печать, древняя Иордания*

Əmmun və ədum xalqları ilə yanaşı qədim İordaniya ərazisində yaşayıb tarixin səhnəsindən çoxdan silinmiş qədim sami xalqlarından biri də muab xalqı olmuşdur. Muab qədim və müasir ərəb mənbələrində *m' b* مؤاب *mu'āb*, ibri mətnlərində *m' v* מואב *moav*, siryaniyə *Mu'aba, Ma'ba, Ma'ab* adlanır. Sami dillərinin kənan qrupuna daxil edilən muab dilində danışan tayfalar qədim İordaniya ərazisində Ölü dənizin şərq sahillərindəki dağlıq bölgələrdə məskunlaşmışdı. Paytaxtı Dibon şəhəri olmuş Muab krallığının mövcudluğu və fəaliyyəti haqqında bir sıra arxeoloji kəşflər sayəsində məlumat əldə edilmişdir. Bununla yanaşı, muab tayfaları haqqında Əhdi-Ətiq mətnlərində, assur salnamələrində və b.e. I əsrində yaşamış yəhudi tarixçisi Yosif Flavinin əsrlərində [3, s.11; 5] bir sıra istinadlar göstərilmişdir. Muab özü şimaldan Qilead, cənubdan isə Zered dağları arasında yerləşən kiçik bir dövlət olmuşdur. Bu krallıq Ölü dənizin bütün şərq sahilini özündə ehtiva edir [6, s.28]. Muab krallığının öz hakimiyyətini e.ə. VI əsrə qədər qoruyub saxladığı məlumdur.

Muab sözünün etimologiyası ilə bağlı bir çox fərziyyələr mövcuddur. Bu fərziyyələrdən ən əsası Tövratin Yaradılış kitabına əsaslanır. Belə ki, Yaradılış 19:30-38 ayələrinə görə Muab da Əmmun kimi Lutun ikinci qızından dünyaya gəlmiş oğlu olmuşdur. “Muab” sözü etimoloji cəhətdən ibri, ərəb və digər sami dillərində mövcud olan *’v*, *’əb* - “*ata*” və *min* – *dan*, *dən* sözünün birləşməsinə əmələ gəlmişdir. Muab tayfalarının adı misir mənbələrində Şutu və Şasu xalqları ilə birgə çəkilir. Bununla yanaşı, Muab xalqının adı ilk dəfə olaraq Luksorda II Ramzes tərəfindən ucaldılmış, e.ə. XIII əsrə aid edilən möhtəşəm heykəldə göstərilən xalqların siyahısında da çəkilmişdir. Bundan əlavə Əhdi-Ətiqə daxil edilən Rutun kitabı da Davud peyğəmbərin nənəsi olan muablı qızı Rutdan bəhs edir.

Tövratda Qanunun təkrarı 2:11-ci ayədə göstəriləndiyinə görə muab tayfaları yerli emim tayfalarını öz yurdlarından sıxışdıraraq onların torpaqlarını zəbt etmiş, Ölü dənizin şərq sahillərində Qilead dağının şimalında məskunlaşmışlar. Daha sonralar isə muablılar bu yerlərdən döyüşkən amuri tayfaları tərəfindən nisbətən cənuba doğru sıxışdırılmışdır.

Əhdi-Ətiq mətnlərinə görə, Musa peyğəmbər muablıların torpağında vəfat etmişdir. O, Muabda məlum olmayan bir yerdə dəfn olunmuş, yəhudilər burada ona 30 gün yas tutmuşdular [1, s.34; 6-8].

Muablıların tarixi yəhudi tarixi ilə eyni dövrə təsadüf edir. Tarixin səhnələrində hər iki xalqın adı qanlı döyüşlərlə müşayiət olunur. Fərqli inanclar, Arnon və Yabuk ərazisində yerləşən məhsuldar torpaqlara sahib çıxmaq uğrunda rəqabət bu iki qardaş xalq arasında barışmaz ədavətə səbəb olmuşdur. Tövratin Rəqəmlər kitabına əsasən yəhudilər Misir əsarətindən azad olub geri döndükdə muablılar bu torpaqlarda artıq əzəmətli krallığın əsasını qoyaraq madiyan tayfaları ilə birlikdə sülh şəraitində yaşayırdılar. Hakimlər dövründə muab kralı Eqlon əmmun və amalik tayfalarından koalisiya yaradıb uzun müddət yəhudiləri də özünə tabe edə bilmişdi. Lakin tezliklə qüvvətlənən yəhudi krallığı tərəfindən bu səltənətin varlığına son qoyulur. Uzun sürən müharibələr nəticəsində muablıların torpaqları yəhudilərin əlinə keçir. Sonrakı yüzilliklərdə isə muab tayfaları da digər kiçik tayfaların taleyi ilə üzləşməli olur. Ərəb tayfaları tərəfindən sıxışdırılan muab tayfaları e.ə. sonuncu yüzilliklərdə Fars imperiyası dövründə artıq tarixin səhifələrindən silinir. Muab tayfalarına məxsus torpaqlar şimali Ərəbistandan köç etmiş kədəri və nəbati tayfaları tərəfindən zəbt edilir.

Yosif Flavi yazır ki, hələ onun dövründə böyük bir xalq olmuş muablılar öz müstəqillikləri uğrunda daim müharibə aparmışdır. Tarixçi öz əsərində muab tayfalarını güclü, qəhrəman bir xalq kimi təsvir edir [3, s.11; 5].

Muablılar zəngin mədəni irsə malik bir xalq olmuşdur. Bir sıra sami xalqları ilə müqayisədə muablılar daha erkən yazı mədəniyyətinə yiyələnmiş və tarixin mühüm hadisələrini daş kitabə və abidələrə həkk edərək əbədiləşdirə bilmişlər. Meşa kitabəsindən və bir sıra qədim mətnlərdəki xüsusi isimlərdən bəlli olur ki, muab dili kənan dilləri ilə eynilik təşkil edir. Meşa kitabəsinin yazıldığı üslub da Əhdi-Ətiq mətnlərinin üslubuna bənzərdir. Muab yazısı qədim sami mənşəli kvadrat şriftlə qələmə alınmışdır.

Muab dilinin fonetik, leksik və qrammatik quruluşu haqqında məlumat Meşa kitabəsi sayəsində məlum olmuşdur. Bu mətn muab dilində yazılmış iri həcmli

yeganə mətnidir. Bununla yanaşı, üç sətirdən ibarət əl-Kərak kitabəsi və bir neçə şəxs adlarından ibarət möhürlər də muab dilinin gözəl nümunələri hesab edilir.

Muab dilinin öyrənilməsi ilə məşğul olan tədqiqatçılar arasında fikir müxtəlifliyi mövcuddur ki, bu da, əsasən, sami dillərinin təsnifatı baxımından muab dilinin yerinin müəyyənləşdirilməsi ilə əlaqədardır. Bu dilin kənan dilləri qrupuna daxil edilməsinə baxmayaraq, əmmun dili kimi ərəb və arami dilləri ilə bir sıra oxşar xüsusiyyətləri vardır. Məsələn, adətən, isimlərin cəm halı ibri dilində *-im*, muab dilində isə *-in* şəkilçisi ilə düzəlir. Muab dilində *mlkn* "padşahlar" sözü ibri dilində *məlakim* şəklində işlədilmişdir. Bu xüsusiyyət isə daha çox arami və ərəb dillərinə xasdır. Muab dilinin ibri dilindən digər bir fərqi ondan ibarətdir ki, ibri dilində mövcud olan *ay* və *aw* diftonqları muab dilində *e* və *o* sait səsləri ilə əvəz olunmuşdur [11, s.419].

İbri dilində qadın cinsinə aid olan *-āh* şəkilçisi ilə bitən bir çox isimlər muab dilində *-at* şəkilçisi ilə verilmişdir. Məsələn, muab dilində *qryt* "qəsəbə" ismi ibri və ərəb dilində *qiryāh* şəklində işlədilir. Lakin ismi birləşmə zamanı muab dilində də bu söz ibri və ərəb dilində olduğu kimi işlədilmişdir. Məsələn, *qiryāt yisrael* "İsrail qəsəbəsi" ismi birləşməsinə nümunə kimi göstərmək olar.

Həmçinin ərəb və arami dillərində olduğu kimi, muab dilində *ifti'al* – babında I kök samitindən sonra feil *-t-* infiksi qəbul edə bilir ki, bu xüsusiyyət kənan dillərində mövcud deyildir. Məsələn, *lhm* kökündən əmələ gəlmiş *w-'lthm* (*wa'altaḥam*) "Mən döyüşdüm" feilində bunu aydın görmək olar. B.M.Qrandenin fikrinə əsasən, muab dilini ibri dilindən fərqləndirən iki xüsusiyyətdən biri bu babın fərqli cəhəti, digəri isə cəm şəkilçisinin *-im* əvəzinə *-in* şəklində işlədilməsidir. Müəllif həmçinin qeyd edir ki, şəxs adlarına istinad edərək qonşu xalq olan əmmunluların da muab dilində danışdığını güman etmək olar [2, s.23].

Muab dili ilə digər sami dilləri arasında fonetik fərq və oxşarlıqları "götürmək" feili üzərində nəzərdən keçirmək olar. Məsələn, bu feil bitişən əvəzliliklə işlədildikdə III kök samiti qismində ibri dilində olduğu kimi *z* samiti, bitişən əvəzliliksiz isə arami dilində olduğu kimi *d* samiti ilə işlədilir. Hər iki dildə mövcud olan bu samitlər ana sami dilindəki *d* səsinə uyğun gəlir ki, bu da öz növbəsində ərəb dilindəki *ḏ* samitinin qarşılığıdır [13].

Avropa arxeoloqları tarixi Muab krallığının yerləşdiyi məkanın araşdırılmasına hələ XIX əsrin əvvəllərindən maraq göstərmişdir. Onlar bu ərazidə yüksək incəsənət ənənələrinə malik bir çox kitabə və digər mühüm abidələr əldə edirlər. Bu ekspedisiyaların nəticəsi olaraq Meşa kitabəsi kəşf edilir. Bununla da, muab tarixi, dili, ədəbiyyatı və mədəniyyətinin bir çox qaranlıq tərəfləri elmi əsərlərin tədqiqat obyektinə çevrilir.

Muab dilinə aid edilən tarixi abidələrə Meşa daşı ilə yanaşı bir neçə möhür və heykəllər aiddir. Onlardan biri e.ə. VIII əsrə aid olan bürünc çərçivəyə salınmış möhürdür. Muab dilində yazılmış silindr formalı eləcə də, üzük-möhürlərdən iqtisadi-ticarəti əməliyyatları təsdiqləmək üçün istifadə olunmuşdur. Qədim Yaxın Şərqdə müqavilə və digər sənədlər papirus üzərində yazılır, lülələnilir, simlə bağlanır, daha sonra isə bu sənədlər silindr formalı möhürlərlə təsdiqlənirdi. Muab möhürlərinin birinin üzərində yazılmışdır: Kemoşa məxsusdur. Kemoş muablıların əsas allahının adıdır. Bu möhürün ortasında dördqanadlı ilahi təsvir olunmuşdur [14].

Muab dilinin ən gözəl nümunələrindən biri hesab edilən əl-Kərak kitabəsi 1958-ci ildə İordaniyada əl-Kərak vadisi yaxınlığında aşkar edilmişdir. Bu, 12.5 sm hündürlüyü, 14 sm eni olan qara mərmər kitabədir. E.ə. IX əsrə aid edilən bu kitabə 1958-ci ildən İordaniya Arxeologiya Muzeyində saxlanılır. Bu qədim abidə İordaniyanın Tafilah qəsəbəsində yaşayan Fallah əl-Bəddur adlı bədəvi tərəfindən yeni binanın bünövrəsi salınan zaman tapılmışdır. Ehtimal olunur ki, abidə böyük bir heykəlin kiçik bir parçasıdır. üç natamam sətirdən, daha dəqiq desək, səkkiz tam, beş natamam sözdən ibarət kitabə muab dilində yazılmışdır. Kitabənin dili Meşa daşının dili ilə tam eynilik təşkil edir. Yazı qədim kənan kvadrat əlifbası ilə yazılmışdır [12, s.1-9]. Bu abidənin də muab kralı Meşaya məxsus olması ehtimal edilir.

Qeyd etdiyimiz kimi, Muab dilində günümüzdə gəlib çatmış ən mühüm abidə Muab daşı hesab edilir. Bu daş ilk dəfə Prussiyalı ruhani F.A.Klein tərəfindən 1868-ci ildə aşkar edilmişdir [5, s.460]. Meşa daşı Qədim İordaniya ərazisində Arnon çayının şimal sahilində Muab krallığının paytaxtı olmuş Dibon şəhərində tapılmışdır. Kitabə hal-hazırda Parisdə–Luvrda saxlanılır. Abidə 260 sözü əhatə edən 35 sətirlik məndən ibarətdir. Daş 1 m hün-dürlüyündə, 0.6 m enindədir [8, s.162].

Meşa kitabəsi Yaxın Şərqi tarixi, ədəbiyyat və yazı mədəniyyəti baxımından İordaniya ərazisində tapılmış ən dəyərli abidə hesab olunur. Belə ki, bu abidə kral tərəfindən ucaldılmışdır və öz dövrünün yeganə sənət əsəridir. Bu daş lövhə üzərindəki mətn geniş həcmi ilə seçilir. Lövhə Əhdi-Ətiq mətnlərində təsvir olunan bir çox tarixi hadisələri əhatə edir. Daş lövhə üzərində Muab kralı Meşanın var-dövləti, yəhudi krallığı ilə müharibə səhnələri və bu krallıq üzərində qələbəsi təsvir olunub.

E.ə. IX əsrə aid olan muab kitabələrinin yazısı ədum və əmmun yazıları kimi ibri əlifbası ilə tam eyniyyət təşkil edir. Lakin e.ə. VII-VI əsrə aid edilən abidələrdə, xüsusilə də, möhürlərin mətnində arami dilinin təsiri hiss olunur. Əlbəttə ki, arami dilinin təsiri yalnız muab, ədum və əmmun dillərində deyil, o dövrdə mövcud olmuş digər sami dillərində də özünü göstərir [7, s.280; 9, s.128-129]. E.ə. VII-VI əsrlərdə arami dilinin bütün sami dillərinə təsiri həmin dövrdə arami dilinin iqtisadi-siyasi hökmranlığı ilə izah oluna bilər. Belə ki, artıq bu mərhələdə arami dili diplomatik məqsədlərə xidmət edən mühüm mövqeyə nail olmuşdu [4, s.248; 10, s.216-217].

Ədəbiyyat

- 1.“Qanun” un təkrarı.
- 2.Гранде Б.М. Введение в сравнительное изучение семитских языков. М: 1972.
- 3.Флавий Й.Иудейские древности. Кн.1. пред. и прим. В.А.Федосика и Г.И.Довгяло. Минск: 1994.
- 4.Bartlett J.R. The Moabites and Edomites in D.J.Wiseman, ed., Peoples of Old Testament Times. Oxford Univ. Press, 1973.
- 5.George A. Barton. Archaeology and the Bible, American Sunday-School Union, 7th ed., 1937.
- 6.Harry T. F. Discovering the Biblical World. Hammond Incorporated, 1975.
- 7.Joseph N. The Scripts in Palestine and Transjordan in the Iron Age, in Near Eastern Archaeology in the Twentieth Century: Essays in honor of Nelson Glueck, edited by James A. Sanders, Doubleday and Co., 1970.
- 8.Magnusson M. Archaeology of the Bible. Simon and Schuster, 1977.

9. Pearlman M. Digging Up the Bible William Morrow and Co., 1980.
10. Sabatino M. The Face of the Ancient Orient, Doubleday. 1962.
11. The Interpreter's Dictionary of the Bible. Abingdon Press, 4 Vols., 1962: Vol. 3.
12. William L. Reed and Fred V. Winnett "A Fragment of an Early Moabite Inscription from Kerak", Bulletin of the American Schools of Oriental Research, No. 172, 1963.
13. http://semitology.lugovsa.net/semit_lang/moabite/moabite.htm.
14. http://wsrp.usc.edu/educational_site/other_collections/annenberg/seal.shtml.

Summary

The Moabite Language

Moabites were one of the ancient semitic nations. The Moabite language is an extinct Canaanite language. The Moabite language has many similar features with Arabic, Hebrew and Aramaic languages. At the same time, there are many phonetic differences between the Moabite and other semitic languages. Moabite inscriptions were written in square type of the ancient semitic script. The inscription of King Mesha, three line al-Kerak inscription and seals of several persons' names are *magnificent examples* of Moabite language. Most of our knowledge about Moabite language comes from the Moabite Stone which is the only known extensive text in this language. It is a monument of King of Moab, Mesha and called Mesha Stele, too. The inscription of King Mesha is the most valuable monument of the Middle East.

Резюме

Моабский язык

Моабский народ является одним из древних семитских народов, стёртых из истории. Племена, говорящие на моабском языке и относящиеся к Ханаанской группе семитских языков, имели более раннюю письменную культуру, чем другие семитские народы. По многим особенностям этот язык имеет сходство с арабским и арамейским языками. В то же время есть фонетические различия между моабским и другими семитскими языками. Моабская письменность имеет квадратную форму шрифта. Он является языком таких памятников, как Книга Меша, Книга Аль-Карак. Но самым известным памятником этого языка является Моабский камень. С точки зрения истории, литературы и культуры письменности Книга Меша считается самым ценным памятником, найденным в Иордании.

f.e.d. Natəvan Hacıyeva
AMİUAZƏRBAYCAN XALQ NAĞILLARINDA METAFORALARIN
KOQNİTİV XÜSUSİYYƏTLƏRİ*Açar sözlər:* nağıl, metafora, koqnitiv, köçürmə, effekt, hiperbola.*Keywords:* fairy tale, metaphor, cognitive, transfer, effect, hyperbola.*Ключевые слова:* сказка, метафора, познавательный, перенос, эффект, гипербола.

Azərbaycan xalq nağıllarının dili ümumxalq danışığı dilinin təzahürüdür. Bu dil bədii cəhətdən obrazlı, dil baxımından çox kamildir. Onların dilini obrazlı, ifadəli və təsiredici edən məcazlardır. Məcəzalıq mahiyyətə, bizi əhatə edən aləmdəki hadisə və predmetlər arasındakı oxşarlığın, əlaqənin, daha dəqiq desək, assosiasiyaların tapılması, müəyyənləşdirilməsidir. Nağıl dilində məcazın bir növü kimi metaforalar həmin assosiasiyaların bariz nümunəsi kimi çıxış edir.

Metoforikləşmə təfəkkür mexanizminə aid olduğundan insanların hadisə və predmetlərə yanaşma tərzini özündə əks etdirir və hədəf obyektlərin mahiyyətinə qədər nüfuz edir. Bu da həmin prosesin təbiətindən irəli gəlir: əgər insanda müqayisə olunan və müqayisə edilən haqqında semantik sintez səviyyəsinə qədər birlik olmasa, metoforikləşmə prosesi də baş tuta bilməz. Metafora yunan mənşəlidir, mənası köçürmə deməkdir [5, 129]. Müxtəlif predmetlərin əlamətlərinin digər predmetlərin üzərinə köçürülməsidir. Metaforalar zahirən qeyri-məntiqidir, lakin qeyri-məntiqilik də bir məntiqilikdir. Onların qeyri-məntiqiliyi müqayisəyə gəlməz predmetlərin əlamətlərinin birinin digərinin üzərinə köçürülməsindədir. Ancaq müəllif öz intellektual səviyyəsindən asılı olaraq, qeyri-məntiqiliyi aradan götürüb uyğun gəlməyən iki predmetin hansısa oxşar xüsusiyyətini sintez etməklə yeni anlayış və ifadə yarada bilir. Bədii mətnlərdə metaforaların iki növü vardır: 1. Ümumi metaforalar. Bunlar ümumxalq dilinin məhsulu kimi meydana çıxır; 2. Müəllif metaforaları. Müəllif metaforaları kiminsə yaradıcılıq məhsulu olub, həmin şəxsin üslub təyinedicisi kimi qiymətləndirilir. Beləliklə, belə nəticəyə gələ bilərik ki, müəllif metaforaları vasitəsilə yeni assosiasiyaların tapılması dildə yeni ifadələrin yaradılması ilə səciyyələnən yaradıcılıqdır. İ.V.Qolub bunu üslubi priyom kimi qəbul edir [2, 100].

Əslində, metafora bizim xarici aləm haqqındakı təsəvvürlərimizdən yaranır. Metaforalar sosialdır. Onlar dünya mənzərəsinin ictimai təfəkkürdə necə əks olunduğunu göstərir. G.Paulun fikircə, konkret bir zamanda işlək olan metaforalar vasitəsilə həmin əsrdə insanların hansı maraq dairələrinə malik olduqlarını, hansı məqsədlər uğrunda mübarizə apardıqlarını, mədəniyyətin əsasında hansı ideyaların dayandığını görmək olar [4, 115]. Daha çox siyasi diskursda öz əksini tapan bu fikir sonrakı tədqiqatçılar tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. Bu xüsusda A.P.Çudinov yazırdı: “Ölkənin sosial inkişafının hər bir yeni əsri onun metaforik güzgüsündə əks olunur ki, burada kiminsə məqsədlərindən asılı olmayaraq ictimai özü-

nüdərkin əsl mənzərəsi qeydə alınır. Baza metaforaları sistemi - özlüyündə “zamanın ruhu”nun dərki üçün açardır [1, 31-35].

Metaforikləşmə dildə zərurətdən yaranır. Yəni sözün həqiqi mənası nəzərdə tutulan mənanı tam verə bilmirsə, dil potensial vahidlərə müraciət edir və onu semantik baxımdan yenidən işləyir. Bu vaxt yeni yaranan məna onun həqiqi mənasından müəyyən qədər fərqlənir. Çünki metaforikləşmə prosesində leksik vahidlərdə yaranan semantik çalar oraya başqa anlayışdan köçürülür. Bu cür müdaxilə üçün assosiasiyalar körpü rolunu oynayır. Müəllif metaforası yaradıcı fərdin bilik və düşüncə imkanlarından asılıdır; onun ümumxalq səviyyəsinə qalxması həmin metaforanın təsir effektindən, emosional ifadə gücündən, nəhayət, dildə öz yerini müəyyənləşdirə bilmə qabiliyyətindən asılıdır. Bu vaxt həqiqi məna ilə metaforik məna arasındakı fərq əmsalı onun məna çalarını müəyyənləşdirir.

Müasir dövrmüzdə koqnitiv dilçiliyin ən mühüm nailiyyətlərindən biri metafora nəzəriyyəsinin inkişaf etdirilməsindən ibarətdir. Yəni Roma ritoriklərinin metaforalar barədəki fikirləri yeni müstəvidə öyrənilir [3, 38].

Azərbaycan nağıllarında işlənən metaforalar rəngarəng xüsusiyyətlərə malikdir. Bildiyimiz kimi, metaforaların iki funksiyası vardır: xarakterizə etmə və fərdiləşdirmə, obyektləri adlandırma funksiyası. Birinci halda isim taksonomik predikat yerini, ikinci halda isə subyektin və ya digər aktantın yerini tutur. Bu zaman metaforalar üçün səciyyəvi olan xarakterizə etmə funksiyası formalaşır: *“Padşah od götürüb lap dəli-divanə oldu. Gün keçdi, həftə dolandı, bir gün padşah bağda gəzib dolanırdı, gördü ki, küçədə iki uşaq aşıq-aşıq oynayır. Uşaqların biri başladı cığalığa. Keçəl aşığı götürüb qaçdı. Uşaq dedi: - Aşığımı ver! Keçəl dedi: - Allah vurmuşdu səni. Mən də sənin üçün Qoquz padşah deyiləm ki, Nardan xanımın dərdindən saralıb solam, aciz qalam.”* (“Nardan qızın nağılı”. Azərbaycan nağılları, II cild, s.151). *“Saralıb solmaq”* Qoquz xanı səciyyələndirən metaforadır; nağılın ümumi semantikasını səciyyələndirəcək məzmununa malikdir.

Bundan əlavə, Azərbaycan xalq nağıllarında işlənən metaforik ifadələri müxtəlif mövqe və üslubi imkanlarda müşahidə etmək olar: *“Bu dəərə vilayətdə Cinni dəərə adınan məşhurdu. Buraya girən sağ-salamat evinə qayıtmazdı. Sağdan-soldan **buludlar içində gizlənən dağları** aşıb şəhərə getmək, dərədən də qorxuluydu. Adam çənə, dumana düşür, yolunu azıb, axırda yenə də bu dəərəyə gəlib çıxırdı, ya da qurd-quş didişdirib aparırdı.”* (“Zamanın hökmü”, Azərbaycan xalq nağılları. I cild, s. 21).

Verilmiş *“buludlar içində gizlənən dağları aşıb şəhərə getmək”* nümunəsində *“bulud”* və *“insan”* assosiasiyası vardır. Deməli, burada iki obyekt və onların iki əlaməti iştirak edir. İnsana aid əlamət (dağları aşmaq) buludların üzərinə köçürülür. Əslində bulud dağ aşma bilməz, o insan deyil. Deməli, buludun dağ aşması qeyri-məntiqi bir şeydir, ancaq insan bunu düşünülmüş şəkildə yaradır, onu funksional baxımdan çox təsirli, effektiv edir. Nəticə etibarı ilə oxucuya təsir etmək üçün əlverişli ifadə yaranır. Əsas məqsəd də budur. Deməli, yuxarıda qeyd etdiyimiz qeyri-məntiqilikdə bir məntiqilik var. Ona görə də danışan bu cür əməliyyatı aparmaqla qeyri-məntiqiliyin içərisində güclü məntiqi ifadə yaradır.

Metaforaların dildə yaranmasının əsas prinsipləri də ünsiyyətlə bağlıdır. O, ayrıca götürülmüş hansısa yazığın üslubi xüsusiyyəti və ya nitqin gözəl qurul-

ması cəhətdən ritorik vasitə kimi öyrənilə bilər. Bizim də məqsədimiz onu ritorik vasitə kimi tədqiq etməkdir. Son vaxtlar koqnitiv dilçilik istiqamətində aparılan tədqiqatların nəticəsi olaraq belə nəticəyə gəlinmişdir ki, bütün insanların şüurunda metaforik mexanizmə malik bir sistem vardır. Dilindən və mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, metaforalar həmin mexanizm əsasında meydana gəlir. Metaforalar iki predmetə aid əlamətlərdən birinin digərinin üzərinə köçürülməsinin nəticəsi kimi meydana gəlir; onlar canlı və ya cansız ola bilər. Məsələn, cansıza aid əlamət canlılığın üzərinə köçürülür: *“Əlmərdən gəldi. Ağ ilan dediyi kimi padşaha dedi. Padşahın kefi duruldu. Gətirdi Əlmərdənə beş o qədər xələt, qızıl, qaş-daş verdi ki, getsin ağulbağul yesin, dolansın.”* (Zəmanənin hökmü”. Azərbaycan xalq nağılları I cild, s.26).

Verilmiş misalda *“padşahın kefi duruldu”* ifadəsi metaforadır. Burada iki predmet əlaqələndirilmişdir: *“padşahın kefi”* və *“suyun durulması”*. Suyu aid əlamət padşahın kefi üzərinə köçürülmüşdür. Nəticədə iki predmetin assosiasiyası yaranmışdır. Assosiasiya canlı və cansız predmetlər arasındadır; cansıza aid əlamət canlı üzərinə köçürülmüşdür. Bunun əksi də baş verə bilər: *“Sən də bir az fikirdən sonra hovuzda baxarsan, bir göydəki Aya, bir də ki, buluda baxarsan. Deyərsən: “Padşah sağ olsun, böyük adamın yuxusunun mənası da böyük olar. Sənin gördüyün vəqianin mənası budur ki, bir zaman gələcək ki, **dünya qapışdırma dünyası olacaq.** Dünyanın adamları canavara dönəcək. Bir-birini parçalamağa atılacaq. Güclü gücsüzün başını əzib, əlindəkini alacaq. Sən bunun yuxusunu yozannan sonra sənə bolluca xələt, qızıl verəcəklər. Hər nə versələr hamısı sənə, ancaq qızılın yarısı qaradaşdıqda mənə çatacaq.”* (“Zəmanənin hökmü”. Azərbaycan xalq nağılları. I cild, s.23).

Verilmiş nümunədə müqayisə olunan obyektlər *“dünya”* və *“insan”*dir. Burada yaranmış assosiasiya canlı və cansız arasındadır. Metaforik ifadə isə *“dünya qapışdırma dünyası olacaq”* cümləsi üzərində qurulub. Əvvəlki misallarda cansız əlamət canlıya köçürülürdüsə, digər misalda canlıya xas əlamət cansızın üzərinə köçürülmüşdür. Nəticədə obrazlı emosional rəng yaranmışdır.

Metaforaların bir qismi, əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, getdikcə obrazlılığını itirərək metaforik cəhətdən zəifləyir, *“adi”* ifadələrə çevrilir: *“Padşahın bir xəbis vəziri var idi. Çoxdan **fürsət axtarırdı** ki, onu öldürüb özü padşahlığa keçsin. Bu tərəfdən gördü ki, yox, padşahın oğlu da oldu, ta padşah ölsə də buna bir şey çatmayacaq, qət elədi ki, gərək padşahı öldürüb onun nəslini yer üzündən kəsə. Bəli, bir gecə öz adamlarını götürüb hücum elədi padşahın sarayına. Padşahı öldürüb özü keçdi onun yerinə, əyləşdi taxta.”* (“Ağ quş”, Azərbaycan xalq nağılları. II cild, s.102).

“Fürsət axtarmaq” frazeoloji birləşməsi mətnə vəzirə aiddir və həmin ifadə, demək olar ki, metaforikliyi itirmək üzrədir.

Metaforalar bir növ insan şüurunu əks etdirən güzgüdür. Nağıllarda istifadə olunan metaforalar ümumişlək olduğu üçün yaşından asılı olmayaraq, onu dinləyən və ya oxuyan hər bir kəsin kommunikasiya hədəfinin effektiv şəkildə dərk olunmasını asanlaşdırır. Bu cür metaforik ifadələr insan şüurunda yerləşən metaforik mexanizmin hərəkəti sayəsində meydana çıxır. Məsələn: *“Sizə xəbər verirəm qızın dədəsinnən. Kişi kiçik qızını ilana verənnən sora demə pusa – pusa bunların*

*dalıncan gedirmiş ki, görsün ilan qızını hara aparır. Axırda kişi də ilanın donunu dəyişib gözəl bir oğlan olduğunu görüb sevindi. Kişi düz ordan qayıdıb gördüklərinin hamısını evdə qızlarına söylədi. Böyük qıznan ortancıl qız bu sözləri eşidən kimi **paxıllıqlarından od tutub yandılar**. Bədənlərinə qor dolmuşdu. Öz-özələrinə dedilər: Yaxşı, biz ona elə divan tutarıx ki, heç ömrünün axırınatan yadınnan çıxmaz.”* (“İlan və qız”. Azərbaycan xalq nağılları. V cild, s.235).

Nümunədə canlı və cansız obyektlər əlaqələnilmişdir. “*Paxıllıqlarından od tutub yanmaq*” metaforik ifadəsində cansız obyektə aid əlamət canlı obyektə köçürülmüşdür. Çünki insan və ya insanın hər hansı bir hissi sözdən alışıb yana bilməz. Həmin cümləyə “*elə bil*”, “*sanki*”, “*hesab etmək olar ki*” kimi köməkçi sözləri artıraraq, metaforik cümlə yaratmaq olar (Sanki od tutub yandı).

Metaforikləşmə, qeyd etdiyimiz kimi, semantik sintezə əsaslanır və sintez əməliyyatının nəticəsi olaraq frazeoloji birləşmələr formalaşır: “*Şirzad çox dedi, ağ quş az eşitdi. Üzünə salıb gecəni onlarda bir otaqda yatdı. Səhər tezdən Şirzad əmisinin yanına gedib ağ quşun gecəki işini ona dedi, özü də xahiş elədi ki, ağ quşu məmləkətdən çıxarsın. Əmisi bilirdi ki, ağ quş ona çox kömək eləyib. Nə qəddər dəlil-dələyil elədi, olmadı ki, olmadı. Axırda ağ quşu, çağırtdırıb əhvalatı ona bildirdi.*” (“Ağ quş”. Azərbaycan xalq nağılları. II cild, s.109).

Göstərilən nümunədə “*üzünə gecəni salmaq*” metaforik ifadədir. Burada həmin ifadə o mənaya gəlir ki, yəni Şirzad gecə olduğu üçün heç nəyə məhəl qoymamış, yoluna davam etməmiş və burada gecələmişdir. Bu cür metaforik ifadələrin işlənməsi nağıl dilinin daha təsirli olmasına və oxucunun diqqətini cəlb etməyə xidmət edir. Nağıl dilində işlənen frazeoloji birləşmələr ümumişək ifadələrdir, onlarda emosiya, hiss çox güclüdür: “*İbrahim xörəyi yedi, şərbətdən içmədi. İbrahimin analığı od götürdü, dedi:- Ay aman, bu necə sirdi? Hər nə var, o qara atdadı. Onu gərək rədd etdirəm.*” (“Qara at” Azərbaycan xalq nağılları. IV cild, s.185).

“*Analığı od götürdü*” frazeoloji vahidi ümumxalq ruhludur, çünki bu birləşmədən hamı istifadə edir və onun mənasını anlayır, xalq dilində çox canlı səslənir. Başqa bir misal: “*Biri vardı, biri yoxudu, Allah varıdı, şəriki yoxudu. Günlərin bir günündə Qəndəharda bir padşahın gözününun ağı-qarası, Nuşapəri adlı bir qızı varıdı. Nuşapərinin atası çox əzazil və zalım idi. **Camaata qan ağladardı**; başqa padşahlar bunun əlindən dad çəkərdi. Bu padşahın bir darğası varıdı, darğa da padşahdan geri qalmazdı. Darğa padşahın dediyini üç dəfə artıq camaatın kürəyindən çıxarardı. Darğanın əlindən adamlar başladılar şəhərdən qaçmağa. Kəndlilərin hamda bir yaxşı qızını darğa görsəydi, onu ya Qəndahar padşahı üçün, ya da özü üçün zornan gətirirdi.*” (“Nuşapəri Xanımın nağılı”. Azərbaycan xalq nağılları. III cild, s. 5)

“*Camaata qan ağladardı*” birləşməsinin ümumi mənası “əzab vermək”, “zülm etməkdir”. Göründüyü kimi, həmin mənanı ifadə etmək üçün birləşməni təşkil edən sözlərin mənalari metaforik baxımdan fikrin tam ifadəsinə xidmət edir və nəticədə sabit bir struktur yaranmış olur. Nağıl dilində elə metaforikləşmiş cümlələr olur ki, onlar frazeoloji birləşmələr vasitəsi ilə formalaşır və nəticədə metaforik cümlələr kimi reallaşır: “*Dəşküvar durub çıxmışdı başa. Gördü ki, bir sərçə öz balasını dimdiyinə götürüb gəldi çarhovuzun üstə. Üç kərəm balasını suya basıb, alıb tazadan dimdiyinə apardı. **Dəşküvarın ürəyinin başına od düşüb***”

elə bil alışıdı, dedi: mənim də oğlum olaydı!...” (“Simanın nağılı”. Azərbaycan xalq nağılları. II cild, s.22).

“*Dəşküvarın ürəyinin başına od düşüb elə bil alışıdı*” frazeoloji xarakterli metaforik cümlədir. Nağıl dilinə - ümumxalq danışiq dilinə daha yaxın olan bu metaforalar fikrin daha təsirli, emosional çatdırılmasına xidmət edir. Bəzən metaforalar hiperbolik xüsusiyyətə malik olur: “*Uşaq gəlib dedi: Baba, mən elə bilirdim ki, sən vəzirsən, dünyada hər şeyi bilirsən. Ancaq indi görürəm ki, sən heç nə bilmirsən. Vəzirlər həmişə gərək tükü-tükdən, sözü-sözdən seçsinlər. Baba, çox qəm yemə, məni apar, balıqların nədən ötrü güldüklərini deyim.*” (“Quru kəllə”. Azərbaycan xalq nağılları. IV cild, s.121).

“*Qəm yemə*” ifadəsi hədsiz dərəcədə qəm çəkmə ifadəsini əvəz edən birləşmədir. İstər ümumxalq danışiq dilində, istərsə də ədəbi dildə belə hiperbolik metaforalara tez-tez rast gəlinir. Mahiyyətcə, hiperbolik metaforalar qarışıq metaforalardır. Daha mürəkkəb köçürülmə sisteminə malikdir. Ümumiyyətlə ədəbi dildə istər hiperbolik, istərsə də saf metaforaların işlənmə tezliyini müəyyənləşdirmək çətinidir. Yazıçı üslubundan, onun intellektual səviyyəsindən asılı olaraq metaforalar qeyd olunan istiqamətlərdə özünü göstərir.

Koqnitiv dilçilikdə metafora nəzəriyyəsi ilə məşğul olan ritoriklər belə bir fikir irəli sürürlər ki, dillərdə mövcud olan metaforaların böyük bir qismi qarışıq metaforalardır: yəni hiperbolik metaforalar və ya metanomik metaforalar, yaxud da metaforik meyozislər mövcuddur. Hiperbolik metaforikləşmə odur ki, metafora hiperbolik mənanın şişirdilməsi üzərində qurulur. Yəni “*bu iş o qədər qurban tələb edir ki, su axdığı kimi qan axacaq*”. Bu hiperbolik hissədir. Məsələnin metaforikliyi ondadır ki, suya aid əlamət qanın üzərinə köçürülmüşdür.

Hiperbolik metaforalar həm müəllif, həm də ümumxalq dilində işlənən metaforalardır: “*Qəmər elə zəhinli uşaq idi ki, mollaının ağızından çıxan sözləri o saat sinədəftər eləyirdi. Qəmər kitaba şur salmışdı, gecə-gündüz oxyurdu, yatanda da kitabı başının üstünə qoyub yatırdı. Dünyada kitab qalmaq, hamısını oxudu, elmlərin açarını qoydu cibinə.*” (“Şəms-Qəmər”. Azərbaycan xalq nağılları. IV cild, s.6). Məlumdur ki, açar qapı ilə bağlı anlayışdır. Bu mənada elmlə qapı assosiasiyası yaradılıb. Məsələ ondadır ki, söhbət burada elmin qapısından gedir, yəni elmlə bina, mənzil təkrar assosiasiya olunub. Daha doğrusu, qapısı olan predmetlər. “*Elmin qapısı*” dedikdə, elmə daxilolma anlamı nəzərdə tutulur. Bu, metaforik ifadədir, üstəlik elmin qapısının açarı dedikdə isə təkrar metaforikləşmə baş verir və silsilə xarakterli metafora yaranır. Başqa bir misal: “*Qızı güldürdülər, ağızından dəstə-dəstə güllər töküldü. Vurub ağlatdılar, yel əsdi, tufan qopdu, yeritdilər, bir ayağı qızıl kəsdi, bir ayağı gümüş. Qayıtarıb apardılar verdilər anasına.*” (“Üç bacının nağılı”. Azərbaycan xalq nağılları. II cild, s.117).

Verilmiş nümunədə işlənmiş “*ağızından dəstə-dəstə güllər töküldü*” ifadəsi hiperbolik metaforadır. Mənanın daha qabarıq ifadəsi üçün hiperbolik məna metaforanın üzərinə tətbiq edilmişdir; “söz”ün şirinliyi, tərəvəti qızılgül səviyyəsinə qədər yüksəldilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Məmmədov A, Məmmədov M. Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri. Bakı: Çarşoğlu, 2010.
2. Введенская Л.А., Павлова Л.Т. Риторика для юристов. Ростов-на-Дону. 2006
3. Голубь И.Б. Риторика. М: Омега – Л, 2012.
4. Пауль Г. Принципы истории языка. М: 1960
5. Чудинов А.П. Россия в метафорическом зеркале // Русская речь. № 3, 2001.

Summary

Cognitive Characteristics of Metaphors in Folk Tales of Azerbaijan

The language of Azerbaijani folk tales is a manifestation of the general spoken language. The language of fairy tales is figurative and expressive. This is essentially the identification, as well as relationship or associations between the events and objects in the universe that surround us. Metaphors in the fairy tales serve as an example of those associations. The article is dedicated to the cognitive characteristics of metaphors in Azerbaijani folk tales. This article deals with the mechanism of cognitive forming of metaphors in the fairy tales based on concrete theoretical and practical materials and characterized by the characteristics of mixed metaphors.

Резюме

Когнитивные характеристики метафор в азербайджанских народных сказках

Язык азербайджанских народных сказок является проявлением общеразговорного языка. Язык сказок является образным и выразительным. Статья посвящена изучению познавательных характеристик метафор в азербайджанских народных сказках, а также их анализу с когнитивной точки зрения.

dos. Güləhməd Məlikov
dos. Akif Hacıyev
ADU

ASSOSIATIV LÜĞƏTLƏR, ONLARIN HAZIRLANMASININ ALQORİTMİ VƏ PROQRAMI

Açar sözlər: *stimul söz, assosiativ lüğət, alqoritm, proqram*

Keywords: *stimulus, associative dictionary, algorithm, software*

Ключевые слова: *слово -стимул, ассоциативный словарь, алгоритм, программа*

Qloballaşan dünyada ayrı-ayrı xalqlar, ölkələr arasında əlaqələr getdikcə artır. Bu əlaqələrdə lüğətlər körpü, ünsiyyət vasitəsi rolunu oynayır. Elmi mərkəzlərin müxtəlif məqsədlərlə tərtib etdikləri lüğətlərin çap olunmuş və elektron variantları mövcuddur. Belə lüğət tiplərindən biri də assosiativ lüğətlərdir [1- 3].

Assosiasiya latın mənşəli sözdür və “birləşmə, birlik, ittifaq” mənasında işlənir. Deməli, assosiasiya terminində sistem əlaməti vardır. Sistem müəyyən quruluşa və təşkil olunma üsuluna malik elementlər birliyidir. Ona görə də bu xüsusiyyət assosiasiyaya da xasdır. Bu isə o deməkdir ki, oxşar xüsusiyyətə malik elementlər arasında assosiativ keçidləri izləmək üçün sistem yanaşması üsulundan istifadə etmək olar. Assosiativ keçid dedikdə isə, bir-birilə müəyyən əlaqə və münasibətdə olan obyektlər və ya elementlər arasında forma və ya məzmun keçidləri başa düşülür [1, s.3].

Hər bir dilin leksik bazasına daxil olan sözləri müəyyən əlamətlər əsasında qruplaşdırmaq olar. Lakin elə sözlər vardır ki, bizə konkret hadisə ilə əlaqədar müəyyən faktı (sözü) xatırladır. Belə sözlər assosiativ əlaqəyə malikdir və assosiativ yaddaşda saxlanılır. Assosiativ lüğət məqaləsi (əsas struktur vahidi) də assosiativ əlamətə görə qruplaşdırılmış sözlərdən ibarət olur.

İlk assosiativ tezaurus Edinburq Universiteti tələbələrinin hazırladığı “İngilis dilinin assosiativ tezaurusu”dur [2]. Bu lüğətin prinsipləri əsasında “Rus dilinin assosiativ lüğəti” tərtib olunmuşdur. Belə lüğətlərə dil bacarığının təhlilində yeni linqvistik baza kimi baxmaq olar. Bütün bunlar bir daha sübut edir ki, assosiativ lüğətlər gələcəkdə mətnlərin avtomatik emalı ilə əlaqədar işlərdə mühüm bir komponent kimi təmsil olunmalıdır. Belə lüğətlər olmadan sözlərin tam semantik izahı qeyri-mümkündür. Assosiativ lüğətlərdən linqvistikanın leksikoqrafiya və leksik semantika sahələrində, sosiologiya, psixiatriya və müasir elmin digər sahələrində uğurla istifadə olunur. Həmin lüğətlər öz strukturu baxımından əlifba sırasına görə düzülmiş eynitipli lüğət məqalələrinin toplusundan ibarətdir. İngilis dilindən başqa rus, ukrayna, latış və s. dillərin assosiativ lüğətləri hazırlanmışdır.

Azərbaycan dilinin leksin bazasına daxil olan sözlərin semantik mənasının izahını verə biləcək belə bir lüğətin tərtibinə ehtiyac olduğundan onun hazırlanması qaydalarını müəyyənləşdirək.

İlk növbədə assosiativ lüğətin terminləri üzərində dayanaq. Lüğətin yaradıcılarının qeyd etdiyi kimi, stimul- “qara söz” (həmin sözlər qara, yağlı şriftlə yazılır) lüğət məqaləsinin baş sözüdür. Həmin söz reaksiyanı stimullaşdırır, başqa sözlə, dil daşıyıcısına müvafiq sözü xatırladır. Reaksiya əslində assosiasiya olunan

sözün özüdür. Assosiativ eksperiment şifahi və ya yazılı şəkildə kütləvi anket sorğusu əsasında geniş auditoriyanın fikrini öyrənmək üçün aparılır. Sorğuya və ya sınağa cəlb olunanlar aşağıdakı tələblərə cavab verməlidirlər: ana dilini bilməlidirlər, 16–50 yaş arasında olmalıdırlar, təhsilləri natamam ali və ya ali olmalıdır. Sınağa cəlb olunanlar cavabların sayına uyğun olaraq 1-dən 100-ə qədər ədədləri yazdıqdan sonra eksperimenti aparan şəxs (eksperimentator) stimül sözünü uca-dan oxuyur və sınağa cəlb olunan şəxs sıra nömrəsinə uyğun olaraq ilk ağına gələn sözü yazır. Sonra eksperimentator həmin templə sözlərin oxunmasını davam etdirir. Sınağa cəlb olunanların cavab yazmaları üçün 5-7 saniyədən çox vaxt ayrılmamalıdır. Dincəlmək və nömrələmədə səhv edib-etmədiklərini yoxlamaq üçün onlara hər 20 sözdən sonra bir neçə dəqiqəlik fasilə verilir.

Eksperiment kütləvi sorğu əsasında geniş auditoriyanın fikrini əks etdirir və özündə böyük həcmdə informasiya ehtiva edir. Əlbəttə, belə böyük həcmdə məlumatın işlənməsi üçün hesablama texnikasının köməyi qaçılmazdır. Ona görə də yuxarıda aparılma qaydasını izah etdiyimiz eksperimentin nəticələrinin kompüterdə reallaşma alqoritmini aşağıdakı kimi verə bilərik:

1. Stimül sözə uyğun sorğunun nəticələri əsasında birözlü sözlər massivi hazırlanır;

2. Stimül söz sətir başlığı qəbul edilməklə, sözlər massivi əlifba sırası ilə düzülür;

3. Sözlər massivində təkrarlanan sözlərin sayı müəyyənləşdirilir;

4. Stimül söz sətir başlığı kimi qəbul edilməklə, sözlər massivi həmin massivdəki sözlərin sayının azalması sırasıyla düzülür (təkrarlanan sözlərin bir dəfə yazılması şərtilə);

5. Elementlərinin (sözlərinin) təkrarlanma sayının azalması sırası ilə düzülmüş olduğu massivdə hər bir sözə müvafiq təkrarlanma sayını əlavə etməklə yeni sətir massivi hazırlanır.

6. 1-5-ci addımların bütün stimül sözlərə tətbiq edilməsi nəticəsində assosiativ lüğətlər yaranmış olur.

Alqoritmin altıncı addımında yaradılan massiv assosiativ lüğətin strukturuna tam uyğun olur. Bütün stimül sözlər üçün yuxarıdakı qayda ilə hazırlanmış sətir massivləri nəticədə ikiölçülü massiv yaratmış olur. Həmin massivin birinci sütunu stimül sözlərə, növbəti sütunları isə müvafiq stimül sözlərin reaksiyalarına uyğun olur.

Sorğunun nəticələrinin stimül sozlərlə birlikdə sətirbəsətir Excel vərəqində saxlasaq, alqoritmə uyğun olaraq Visual Basic dilində tərtib olunmuş proqramın mətni aşağıdakı kimi olar:

```
Dim text1, text2, h, elem, soz As String 'Excel vərəqinin sətirləri uzrə emal
For t = 1 To 1000 '1000-in yerinə ən çoxu 1048576 götürülə bilər
If Cells(t, 1) = 0 Then GoTo 30
m = 0
For i = 1 To 100 '100-ün yerinə ən çoxu 16384 götürülə bilər
If Cells(t, i) <> 0 Then m = m + 1
Next i
For j = 1 To m
text1 = Cells(t, j)
```

```

n = Len(text1)
h = Mid(text1, n, 1)
tt = (h = ".") Or (h = ";") Or (h = ":") Or (h = ",")
If tt = True Then text2 = Left(text1, n - 1) Else text2 = text1
Cells(t, j) = text2
Cells(t, j) = LCase(Cells(t, j))
Next j
ReDim leksika(m) As String
For i = 1 To m
leksika(i) = Cells(t, i)
Next i
' Stimul sözə uyğun sorğunun nəticələri əsasında hazırlanan birölçülü sözlər
massivinin nizamlanması
For i = 1 To m - 1
soz = leksika(i): k = i
For j = i + 1 To m
If leksika(j) >= soz Then GoTo 20
soz = leksika(j): k = j
20 Next j
leksika(k) = leksika(i): leksika(i) = soz
Next i
ReDim maso(m), mas(m)
ReDim say(m), sozsay(m) As Integer
s = 1
For i = 1 To m
maso(i) = leksika(i)
Next i
elem = maso(1)
j = 0 '
For i = 2 To m
If maso(i) <> elem Then j = j + 1: elem = maso(i): mas(j) = maso(i - 1)
Next i
For i = 1 To m - 1
leksika(i) = mas(i)
Next i
leksika(j + 1) = maso(m)
elem = maso(1)
k = 1: j = 1
For i = 2 To m
If maso(i) = elem Then k = k + 1 Else say(j) = k: k = 1: j = j + 1: elem =
maso(i): s = s + 1
Next i
say(j) = k
ReDim leks(s) As String
For i = 1 To s

```



```
leks(i) = leksika(i)
sozsay(i) = say(i)
Next i
' Təkrarlanan sözlərin sayının azalmasına görə nizamlanması
For i = 1 To s - 1
sayy = sozsay(i): sozz = leks(i): k = i
For j = i + 1 To s
If sozsay(j) <= sayy Then GoTo 25
sayy = sozsay(j): sozz = leks(j): k = j
25 Next j
sozsay(k) = sozsay(i): sozsay(i) = sayy
leks(k) = leks(i): leks(i) = sozz
Next i
For i = 1 To m
Cells(t, i) = " "
Next i
'Sözlərin təkrarlanma sayı ilə konkotenasiya edilməsi
For i = 1 To s
Cells(t, i) = leks(i) + " " + Str(sozsay(i))
Next i
Next t
30 MsgBox "Verilənlərim emalı başa çatdı"
```

Sorğuların emalı prosesində onların eyni bir registrə gətirilməsi və sözlər arasında istifadə olunan ayırıcı işarələrin atılması nəzərdə tutulmuşdur.

Ədəbiyyat

- 1.Mahmudov M. Kompüter dilçiliyi. Bakı: Elm və təhsil, 2013.
- 2.Associative Thesaurus of English. Kiss&all, 1972.
- 3.Məlikov G., Hacıyev A. Assosiativ lüğətlər və onların tərtib olunma qaydası haqqında // "Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri" respublika elmi-praktik konfransının materialları. Bakı, 5-6 may 2016-cı il.

Summary

Associative Dictionaries, Algorithm and Programing in Their Preparation

The article provides information about associative dictionaries and their preparation, as well as algorithms and programming for the implementation of those dictionaries on the computer.

Резюме

Ассоциативные словари, алгоритм и программа их разработки

В статье предлагается информация об ассоциативных словарях и методике их составления, рассматриваются алгоритмы и программное обеспечение для компьютерных версий этих словарей.

dos. Əmir Cəfərov,
Səfurə Cəfərova
ADU

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ İNTONASIYA ÜZƏRİNDƏ MÜŞAHİDƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Açar sözlər: intonasiya, ton, melodika, ritm, tembr, tezlik, məna qrupu, alçalan ton, yüksələn ton

Keywords: intonation, tone, melody, rhythm, tembre, rate, sence group, falling tone, rising tone

Ключевые слова: интонация, тон, мелодика, ритм, тембр, частота, смысловая группа, нисходящий тон, восходящий тон

İntonasiya hadisəsi uzun zamandır ki, mütəxəssislərin diqqət mərkəzində olan məsələlərdəndir. Şifahi nitqdə fikrin düzgün ifadə olunması və dərk edilməsi üçün müvafiq intonasiya variantlarından istifadə edilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Hələ XVIII-XIX əsrlərdə hindistanlı və çinli dilçilər intonasiya hadisəsi ilə maraqlanmış və səhnə dilinin təkmilləşdirilməsində kifayət qədər iş görmüşlər. Şifahi nitq intonasiyasının tədqiqi məsələsi Yunanıstan və Qədim Roma alimlərinin də diqqət mərkəzində olmuşdur.

Xarici dilçilərdən D.Counz, O.Essen, K.Payk və başqaları supersegment hadisələri ümumi şəkildə təhlil etmişlər. “İntonasiya” termini müxtəlif şəkildə izah edilir. Bəzi dilçilər intonasiyanı danışmaq zamanı səsin enib-qalxması kimi səciyyələndirirlər. Dilçilikdə intonasiya hadisəsinə marağın artması ilə əlaqədar yeni termin və ifadələr yaranmışdır. Fonetikanın təkmilləşməsi ilə əlaqədar “sintaqm”, “məna qrupu”, “aksentləşmə”, “ifadə”, “məntiqi vurğu” və s. terminlər işlənilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, cümlədə məntiqi vurğunun yerini dəyişməklə cümlənin mənası hiss olunacaq dərəcədə dəyişir. Məsələn,

A.N.Qvozdyev cümlədə məntiqi vurğunun yerini dəyişməklə cümlənin mənasının necə dəyişdiyini qeyd edir. Məsələn, “*Onun iki qızı var*” və “*Onun iki qızı var*” cümlələri qrammatik quruluşca eyni olduğu halda, birinci cümlədə məhz iki qızının olduğu, ikinci cümlədə isə oğlu deyil, qızı olduğu nəzərə çatdırılır.

Azərbaycan dilçiliyində intonasiya hadisəsi haqqında məlumata ilk dəfə 1934-cü ildə M.Şirəliyevin 7-ci sinif üçün yazdığı “Azərbaycan dili” dərsliyində rast gəlinir. Burada müəllif məqsəd və intonasiyaya görə cümlənin növlərini qeyd edir. Sonralar Azərbaycan dilçiliyində Ə.Dəmirçizadə, Z.Tağızadə, A.Axundov, S.Babayev, N.Əhmədov, F.Veysəlli, Ə.Cəfərov, M.Qarayeva, C.Axundov, F.Ağayeva, E.Mirzəyev, F.Cəlilov, N.Mehdiyev, D.Yunusov və başqaları intonasiya hadisəsi ilə maraqlanmış və tədqiqat işləri aparmışlar.

XX əsrin 70-ci illərində Azərbaycan dilçiliyində intonasiya hadisəsinə marağın artması müşahidə edilir. Xüsusilə ingilis dilinin tədrisi ilə məşğul olanlar ingilis və Azərbaycan dillərinin intonasiya xüsusiyyətlərini müqayisəli şəkildə tədqiq etmiş və bu sahədə oxşar və fərqli cəhətləri müəyyənləşdirməyə çalışmışlar.

Görkəmli Azərbaycan dilçisi Ə.Dəmirçizadə intonasiya hadisəsi ilə bağlı bir sıra mülahizələr irəli sürmüşdür. Onun fikrincə, “danışıq zamanı səs bəzən ucalır, bəzən alçalır, bəzən danışıqın sürəti artır, bəzən isə nitqin sürəti azalır. Danışıq zamanı bəzən nitq kəsik-kəsik ifadə olunur, bəzən sözlər bir-birinə birləşərək müəyyən silsilə yaradır”. Ə.Dəmirçizadə Azərbaycan dilində intonasiyanı “avazlanma” kimi qəbul edərək onun bir neçə növünü göstərmişdir [5, s.165].

Azərbaycan dilçiliyində intonasiya hadisəsi haqda ətraflı məlumata akad. A.Axundovun 1984-cü ildə nəşr etdirdiyi “Azərbaycan dilinin fonetikasi” kitabında rast gəlinir. Onun fikrincə, “*fövqəlxətti fonetik vahidlərin, başqa sözlə, prosodik ünsürlərin (melodika, ritm, intensivlik, vurğu, temp, tembr, fasilə və s.) kompleksindən ibarət olub müxtəlif sintaktik məna və kateqoriyalar, ekspressiv və emosional münasibətlər ifadə etməyə xidmət göstərən fono-qrammatik vasitəyə intonasiya deyilir*” [2, s.292].

Akad.A.Axundov Azərbaycan dilində intonasiyanın 4 növünü qeyd edir. Onun fikrincə, nəqli, sual, nida, əmr intonasiyası Azərbaycan dili üçün xarakterikdir.

Prof.F.Ağayeva “Azərbaycan dilinin intonasiyası” adlı kitabında intonasiya hadisəsinə münasibət bildirir. O, “intonasiya” ilə “prosodiya” anlayışlarını eyniləşdirir: “*Nitqin prosodiyası dedikdə, müxtəlif nitq parçalarını hecanı, sözü, müxtəlif dərəcəli ritmik vahidləri, hökm-frazanı və konteksti müəyyənləşdirən, onların bitkinliyini və spesifikasiyasını xarakterizə edən temp, səs tonunun yüksək və intensivlik dərəcələri nəzərdə tutulur. Hökm və frazanın prosodiyası və ya intonasiyası dedikdə, elmi fonetik hadisə nəzərdə tutulur*” [1, s.254].

İngilis və Azərbaycan dillərinin intonasiya xüsusiyyətlərinin müqayisəli təhlili S.Babayev, Ə.Cəfərov, M.Qarayeva, E.Mirzəyev, D.Yunusovun tədqiqat işlərində də öz əksini tapır. Uzun müddət intonasiya problemi ilə məşğul olduğumuz belə bir fikrin formalaşmasına əsas verir: şifahi nitqdə cümlədəki mənanın düzgün ifadə edilməsinə xidmət edən fono-akustik ünsürlərin mürəkkəb vəhdətinə intonasiya deyilir.

İngilis dilinin tədrisində intonasiya üzərində müşahidənin böyük əhəmiyyəti vardır. Belə ki, danışıq vaxtı intonasiyadan düzgün istifadə etmədikdə fikir pozula bilər və dinləyici tərəfindən dəqiq qavranılmaz. Qeyd etmək lazımdır ki, hər hansı bir subyekt və ya obyekt haqda müxtəlif millətlərin nümayəndələri eyni formada fikirləşə bilər və fikirləşir də. Lakin şifahi danışıqda müxtəlif intonasiya variantlarından istifadə edə bilərlər. Azərbaycan dilində “*Sən onu nə vaxt görmüsən?*” cümləsində fikrin semantik mərkəzi “*nə vaxt*” ifadəsi olduğundan səsin tezliyi “*nə*” sözündə ən yüksək həddə çatır və sonra cümlənin axınına doğru tezlik zəifləyir. İngilis dilində isə həmin fikrin səslə ifadəsi olan “*When did you see him?*” cümləsində intonasiya fərqli formada təzahür edir. Belə ki, “*When did you see him?*” cümləsində səs tonunun ən yüksək tezliyi “*see*” sözündə baş verir və ondan sonra səsin tonu zəifləyir.

Azərbaycandilli auditoriyada ingilis dilinin tədrisi vaxtı müəllim hər şeydən əvvəl Azərbaycan dilinə xas olan intonasiya haqqında məlumat verməli, intonasiyanın məna çalarlarını izah etməlidir. Eyni cümlənin müxtəlif intonasiya variantı ilə tələffüz edilməsində mənanın dəyişməsinə aid nümunələr verilməli və ifadə olunmuş fikir izah edilməlidir. Məsələn, “*Əhməd gəl,di*” cümləsini alçalan

tonla tələffüz etdikdə informasiya (Nəqli cümlə), yüksələn tonla tələffüz etdikdə isə “Əhməd gəl, di?” sual ifadə olunur. İngilis dilində “*Jimmy has come*” cümləsində alçalan ton işlədildiyindən onun nəqli cümlə olduğu müəyyənləşir. İngilis dilində ümumi sual cümləsində söz sırasının dəyişildiyi də izah edilir: “*Has Jimmy come?*”.

İlk mərhələdə tələbənin gündəlik işlətdiyi cümlə nümunələrinin və ifadələrin intonasiya quruluşu təlqin edilməlidir:

1. *I am a student. He is a boy. She is a girl. We are in the room.*
2. *Is he a student? Is she a doctor? Are you well? Did you see him?*
3. *Who is he? What is she? When did you see him? Where do you live?*
4. *Take the book. Put it on the table. Come here. Go home.*

Tələbə akustik baxımdan intonasiyanı qavradıqdan sonra onun müxtəlif variantlarının tələffüz xüsusiyyətlərini öyrənə bilər. İntonasiya hadisəsini mükəmməl qavramaq üçün atalar sözlərindən, deyimlərdən, hekayə və şeir parçalarından daha çox istifadə etmək lazımdır. Məsələn,

1. *A friend in need is a friend in deed.* - *Yaxşı dost yaman gündə tanınar.*
2. *A stitch in time saves nine.* - *Bir tikə yeddi dağ aşırar.*
3. *One cold winter morning some ants were looking their storehouse in which they kept the grain they had gathered in Summer.* - *Soyuq bir qış səhəri bir neçə qarışqa yayda topladıqları əzuqəni saxladıqları yuvalarına baxırdılar.*

Bir cümlədən ibarət olan bu parçanı fonetik baxımdan izah etməklə intonasiya hadisəsini mənimsəmək mümkündür.

Şifahi nitqdə fikrin düzgün ifadə edilməsində semantik-sintaktik amillərin nə qədər rolu varsa, intonasiyanın da bir o qədər rolu vardır. Əbəs yerə deyilmir ki, cümlə fikrin bədəni, intonasiya isə onun ürəyidir. Cümlədəki fikrin düzgün ifadə olunması üçün intonasiyanın rolu böyükdür. Eyni cümləni müxtəlif intonasiya variantları ilə tələffüz etməklə müxtəlif mənalar ifadə etmək mümkündür. Məsələn, “*Əhməd kənddə müəllim işləyir*” cümləsini normal vurğu, ton, ritm, sürət, tembrlə tələffüz etdikdə Əhmədin kənddə müəllim kimi işlədiyini haqqında məlumat verilir. Həmin cümlədə “*Əhməd*” sözü məntiqi vurğu ilə tələffüz edildikdə başqa adamın deyil, məhz Əhmədin işlədiyini, “*müəllim*” sözü məntiqi vurğu altına alınarsa, Əhmədin “*həkim*” deyil, məhz müəllim işlədiyini diqqətə çatdırılır və s.

İngilis dilində eyni sintaktik quruluşa malik olan cümlənin müxtəlif intonasiya konturu ilə tələffüz edilməsi onun növünün dəyişməsinə səbəb ola bilər. Məsələn, “*Jimmy says: He is a doctor*”. Bu cümlədə müəllifin sözü alçalan tonla deyilərsə, vasitəsiz nitqdəki şəxsin başqa bir adam olduğu nəzərdə tutulur. Lakin müəllifin sözü yüksələn tonla tələffüz edilərsə intonasiya bağlayıcı kimi çıxış edə və məhz “*Jimmy*” mübtədə kimi başa düşülə bilər. “*Shut the window*” cümləsi intonasiyadan asılı olaraq əmr və ya xahiş ifadə edilə bilər.

İngilis dilinin tədrisində müəllim intonasiyadan istifadəyə xüsusi diqqət yetirməlidir. Bunun dilin öyrədilməsində və öyrənilməsində böyük əhəmiyyəti vardır. Müəllim mütəmadi olaraq müxtəlif cümlə nümunələrinin intonasiya strukturu haqqında məlumat verməli və tapşırıqların yerinə yetirilməsinə nəzarət etməlidir. Düzgün tələffüz normalarını aşılamaq üçün xüsusi tapşırıq və təmrinlərdən istifadə etmək lazımdır.

Ədəbiyyat

1. Ağayeva F. Azərbaycan dilinin intonasiyası. B: 1987.
2. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. B: 1984.
3. Babayev S., Qarayeva M. English phonetics. B: 1999.
4. Cəfərova S. İngilis dili intonasiyasının tədrisi. B: 2014.
5. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. Fonetika. B: 1970.

Summary

The Importance of Using Intonation in Teaching English

The article deals with the problem of using intonation in teaching and learning English as a foreign language. Intonation of the English language should be taught in comparison with the intonation of the mother tongue. It is considered to be a complex unity of the phono-acoustic elements of the language. The same sentence pronounced with the Falling or Rising Tones may express different meanings.

Резюме

Важность наблюдения над интонацией при обучении английскому языку

Статья посвящена проблеме использования интонации при обучении английскому языку. Интонация английского языка должна быть изучена в сравнении с интонацией родного языка. Интонация воспринимается как сложное единство фоно-акустических элементов устной речи, выраженное понижением или повышением основного тона. Она может изменить значение предложения.

Hüsniyyə Tanrıverdiyeva
BSU

PUBLİSİSTİK MƏTNİN PRAQMATİKASI VƏ MƏCAZLAR

Açar sözlər: məcaz, publisistik, koqnitiv, metafora, metonimiya, hiperbola, meyozis, ironiya

Keywords: metaphor, publicistic, cognitive, metaphorical, metonymy, hyperbola, meyozis, irony

Ключевые слова: метафора, публицистический, когнитивный, метонимия, гипербола, мейозис, ирония

Publisistik mətnin praqmatikasına keçməzdən əvvəl Azərbaycan mətbuatı və onun dili ilə bağlı bəzi vacib məqamları nəzərdən keçirməyi lazım bilirik. Müasir Azərbaycan mətbuatı ictimai-siyasi həyatımızın ayrılmaz hissəsidir; onun özünəməxsus dili, materialları təqdim etmə üslubu vardır. Bu üslub publisistik üslubdur. Publisistik üslub ictimai-siyasi həyatda qarşıya qoyulan məsələləri işıqlandırarkən iki mühüm xüsusiyyəti ilə seçilir; birincisi, informativ yüklənməsi, ikincisi isə yüksək emosional təsir gücünə malik olması ilə. O, kütləvi informasiya vasitələrinin dilini ifadə edir. Kütləvi informasiya vasitəsinin oxucuya təsir funksiyası publisistik üslubun emosional-ekspressiv xarakteri, ictimai əhəmiyyətə malik olan məlumatın tez çatdırılması isə standart xarakteri ilə bağlıdır.

Mətbuat mühüm informasiya mənbəyidir; o, tarixi, siyasi, iqtisadi, mədəni və s. məsələləri hərtərəfli şəkildə əks etdirməsi ilə aktualdır. Qəzet ölkə həyatını konkret faktlar-iqtisadi, siyasi, ideoloji, mədəni və s. əsasında təhlil etməklə onun kütlə tərəfindən düzgün anlaşılmasına kömək edir.

Müasir ingilisdilli publisistik üslubda da metafora, hiperbola, ironiya, meyozis, metonimiya və digər məcazlardan istifadə olunur. Bu dil vahidləri mətni oxunaqlı etməklə bərabər, fikrin yığcam ifadəsinə imkan yaradır ki, bu nüans publisistik üslub üçün olduqca vacibdir. Göstərilən məcazlar insanların dünyagörüşünü və düşüncə tərzini formalaşdırmaq, dəyişdirmək, onları nəyəsə inandırmaq üçün istifadə olunan ən vacib koqnitiv dil vasitələrindən biridir. Mövcud siyasi reallıqlar, siyasi sistemin liberal və yaxud mühafizəkar olması siyasi diskursda əks olunur. İctimai şüur, ayrı-ayrı fərdlərin fenomenal qabiliyyətləri, sosial-iqtisadi amillər, mədəni özünüdərk siyasi diskursu müəyyənləşdirir [3, s.91]. Məhz bu səbəbdən adları qeyd edilən məcazlardan siyasətlə bağlı mövzulara həsr edilmiş ingilisdilli publisistik mətnlərdə də geniş istifadə olunur.

Məcazlar hər bir xalqın mədəni və psixoloji özünəməxsusluğundan asılı olduğu kimi, siyasi-ideoloji kontekstdən də asılıdır. Siyasi diskurs zamanı siyasətçi müxtəlif metaforalardan istifadə edərkən, auditoriyanın fon biliyini, mədəni dəyərlərini nəzərə alır və öz çıxışında istifadə etdiyi metaforalar vasitəsi ilə onların siyasi görüşünün formalaşmasına təsir göstərməyə çalışır.

Müxtəlif dövrlərdə fəaliyyət göstərmiş siyasətçilər çıxışlarında məcazlardan istifadə etməklə öz siyasi məqsədlərinə çatmağa nail olmuşlar. Məsələn:

“The economic ills we suffer have come upon us over several decades. They will not go away in days, weeks, or months, but they will go away. They will go away because we, as Americans, have the capacity now, as we have had in the past, to do whatever needs to be done to preserve this last and greatest bastion of freedom.

In this present crisis, government is not the solution to our problem; government is the problem” [7].

Ronald Reyqan hakimiyyətə gələndə ölkə iqtisadi cəhətdən böhran vəziyyətində idi. Onun 20 yanvar 1981-ci il tarixində andiçmə mərasimindəki çıxışından olan bu mətn parçasında işlətdiyi “economic ills” (iqtisadi xəstəliklər) konseptual metaforası ölkə iqtisadiyyatını cənginə asmış çətin vəziyyəti - inflyasiyanı bir növ xəstəlik kimi konseptuallaşdırır. Burada yeni prezident işlətdiyi bu məcaz vasitəsilə problemin həlli məsələsinə toxunmur, sadəcə vəziyyətin ciddiliyini insanlara çatdırmaq istəyirdi.

Ümumiyyətlə, konseptual metaforaların siyasi diskurs təhlilində aparıcı xəttə çevrilməsi ilə bağlı bir çox araşdırmalar koqnitiv metafora nəzəriyyəsinin yaranmasına və təkmilləşməsinə səbəb olmuşdur. Bu nəzəriyyə siyasi diskursun formalaşması və başa düşülməsi baxımından metaforanın əhəmiyyətini göstərir və bir daha sübut edir ki, siyasi diskursu metaforalarsız təsəvvür etmək mümkün deyil; burada dərkətmə məhz konseptual metaforalar sayəsində baş verir. Metaforaların köməyi ilə təfəkkürdə həmin kontekstə uyğun emosional mənzərə yaranır və bu, idrak üçün əyani situasiya rolunu oynayır [3, s.91].

Publisistik üslubun informasiyavermə keyfiyyəti bədii dildə qiymətləndirmə xüsusiyyətinə malik bütün vasitələrdən istifadə oluna bilinməsi ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən, dilin leksik balansında olan ekspressiv-emosional təsir vasitələrindən asılıdır. Publisistik yazılar geniş auditoriya - xalq kütləsi üçün nəzərdə tutulur, buna görə də onun dili sadə, aydın və təsiredici olmalıdır. Bunun üçün də publisistik yazılarda müəllif dildə mövcud olan ifadə vasitələrindən həssaslıqla istifadə etməli, lazım gələrsə, novator olmalıdır. Beləliklə də, dilin lüğət fondunda publisistik üslub üçün xarakterik olan dil vahidləri formalaşmış olur. Publisistik üslub təkcə özünə lazım olan dil vahidlərini yaratmır, həm də mövcud olanlara yeni ekspressiv-üslubi çalar verərək onu yeni formada oxucuya təqdim edir. Qəzet ən aktiv şəkildə Azərbaycan ədəbi dilini moderniləşdirir. Yeni dil hadisələri və prosesləri bədii dillə yanaşı, qəzet səhifələrində də meydana çıxır. Bugünkü qəzetin dili onun yüksək səviyyədə xəlqiləşməsi ilə səciyyələnə bilər.

Mətbuat ölkədə baş verən bütün yeniliklərə vaxtında reaksiya verir. Yeni ictimai quruluşu, siyasi mühiti, iqtisadi şəraiti hərtərəfli işıqlandırmaya çalışdığı kimi, dilimizin lüğət tərkibində baş verən prosesləri də öz səhifələrində əks etdirməyə çalışır.

Qəzetlərin dilində işlənən sosial-iqtisadi terminlər ictimai- siyasi və iqtisadi elmlərin vəziyyətini, cəmiyyətin hazırkı inkişaf səviyyəsini, Azərbaycan xalqının siyasi məfkurəsini, ideologiyasını, müxtəlif ideya və baxışları, insan fəaliyyətinin növlərini, bu fəaliyyətin nəticələrini və s. əks etdirir.

Əminliklə demək olar ki, müstəqil mətbuatın dili bugün publisistik dilimizin yeni mərhələsini təşkil edir, yeni dil proseslərinin meydana çıxmasına imkan və şərait yaradır.

Müasir qəzetlərin dil xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi ilə bağlı aparılan bütün tədqiqatlardan çıxan ümumi nəticə belə olmuşdur ki, bu sahədə lingvistik-üslubi dəyişikliklərin əsas səbəbi ekstralingvistik hadisələrdir. Publisistik üslub sosial münasibətlərlə sıx bağlıdır və ona görə də o, bu sahədə baş verən dəyişikliklərə daha tez cavab verir.

Cəmiyyətin formalaşmasında və inkişafında publisistik mətnlərin özünəməxsus yeri vardır. E.S.Şelkunova bununla əlaqədar olaraq yazır ki, “publisistik mətn kütləvi kommunikasiya sistemində mühüm yer tutur, müəlliflə auditoriya arasındakı əlaqəni nümayiş etdirir” [5, s.116]. Publisistik mətnlərin ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri, onun məntiqi və bədii anlayışların uyğunlaşdırılmasından ibarət olmasıdır. Bildiyimiz kimi, bədii mətnlər üçün obraz və obrazlılıq, elmi mətnlər üçün nəticə, arqument, termin və anlayışlar əsasdır. Publisistik mətnlərdə yuxarıda sadalanan faktorların sintezi mühüm rol oynayır. Deməli, publisistik mətnlərdə həm obrazlılıq, həm də müəyyən qədər elmlilik vardır [4, s.246].

Publisistik mətnlərin dili mətn yaradıcısının düşüncəsini, hadisələrə münasibətdə ifadə imkanlarını nümayiş etdirir; publisistik mətnlərin bir mühüm xüsusiyyəti də ortaya çıxır ki, bu da müəllif nöqtəyi-nəzəri ilə bağlıdır. L.Q.Kayda yazır ki, yazıçının mövqeyi publisistik mətnin semantik əsasında dayanır; subyektiv müdaxilə təsvir olunan hadisəni müşayiət edir. Verilən faktlar və onlara münasibət mətn yaradıcısının hadisə və faktlara dəyərləndirici münasibətini ifadə edir [2, s.57-66]. Publisistik mətnlərdə müxtəlif əqidəli müəlliflər mövzu seçimi nöqtəyi-nəzərindən birləşsələr də, hadisəyə münasibətdə, onu dəyərləndirməkdə fərqlənirlər; həmin dəyər də ictimai-siyasi xarakter alır.

Publisistik mətnin əsas prinsiplərindən biri ondan ibarətdir ki, o, hadisələrə obyektiv və real yanaşmağı tələb edir; jurnalistik fəaliyyətin cəmiyyət üçün ən dəyərli tərəflərindən biri də budur.

Publisistik mətnin əsas təyinatı, auditoriyaya təsir etməkdən və onu maarifləndirməkdən ibarətdir. Elmi-publisistik mətnlərdə bu xüsusiyyət bir qədər də mürəkkəbləşir. Əgər bu mətnlərdə bir tərəfdən hansısa elmi problemin çətinliyindən bəhs olunursa, digər tərəfdən isə onun həll edilməsinin nə qədər vacib olduğu çox aydın və cəlbedici dillə əsaslandırılır. Bu vaxt müəllifin özünəməxsus ifadələr seçimi ixtiyaridir. Elmi mətnlərdə məsələnin belə qoyuluşu həmin elmi informasiyanı populyarlaşdırır; beləliklə, bir tərəfdən elmi informasiyanın kütləviləşməsi, digər tərəfdən isə onun auditoriyasının genişlənməsi baş verir. Publisistikada daha çox tarix, psixologiya, kulturologiya, etnoqrafiya, sosiologiyaya aid mətnlərə rast gəlmək olur.

Əhaliyə elmi-publisistik mətnlərlə tez-tez müraciət olunması istənilən xalqı, elmi-mədəni, intellektual səviyyəsinin yüksəlməsinə xidmət edir. Bütün publisistik mətnlər müəyyən məqsəd daşıyır. İstənilən mətn praqmatik dəyərə malikdir; o, mətn yaradıcısının hadisələrə verdiyi dəyərlə ölçülür. Müasir dövrimüzdə antroposentrik dilçiliyin formalaşması və inkişafı dilçilikdə praqmatik istiqamətin inkişafına güclü stimül vermişdir. Fəlsəfi termin kimi istifadə olunan praqmatika dilçilikdə müxtəlif cür izah edilmişdir. Bu termin dilçiliyə XX əsrin 30-cu illərində Ç.U.Morris tərəfindən gətirilmiş, dil işarəsi və obyekt münasibətlərini öyrənən dilçilik sahəsi kimi müəyyənləşdirilmişdir. Praqmatika danışanın istifadə etdiyi

işarələrə münasibəti, sintaqmatika isə işarələrarası münasibətləri öyrənir. Deməli, mətn praqmatikası müxtəlif kommunikasiya sferalarında dilin funksiyasını öyrənir. Ç.Morrisin mətn praqmatikasına verdiyi belə tərif sonrakı dövrlərdə inkişaf etdirilmiş və xeyli dərəcədə zənginləşdirilmişdir. Bunların içərisində Q.Klaus və V.N.Yarçevanın fikirləri diqqətimizi cəlb edir. Q.Klausun fikrincə, praqmatika dil işarələrinin psixoloji və sosial aspektlərini öyrənir. V.N.Yartsevaya görə isə o, semiotika və dilçiliyin bir bölməsi olmaqla, dil işarələrinin funksiyasını öyrənir [6]. Göründüyü kimi, verilən faktlarda və digər dilçilərin izahlarında da dil işarələri ön plana çəkilir, onların funksiyaları, fəaliyyət göstərdiyi kontekst diqqət mərkəzinə gətirilir.

Mətn özlüyündə struktur, semantik və praqmatik vasitələrin dialektik birliyi-dir. Mətn praqmatikası ilə üslubiyyat arasında dialektik bağlılıq olduğu kimi, fərqlər də vardır. Bildiyimiz kimi, üslubiyyatla mətn praqmatikası məqsəd və vəzifələrinə görə yaxındır, lakin onlar arasında fərq praqmatikanın nitq aktı, nitq situasiyası, informasiyanın kommunikativ quruluşla bağlı olması ilə əlaqədardır. Mətn praqmatikasının quruluş mexanizmində informasiya göndərənə onu qəbul edəndən ibarət ikitərəfli subyekt amili əsas sayılır. Praqmatikanın belə geniş spektrə malik olması digər xüsusiyyətləri ilə birlikdə onu üslubiyyatdan ayırır.

Mətn praqmatikasında söz və söz birləşmələri, bəzən də cümlələr şəklində formalaşan məcazlar xüsusi rola malikdir. Onlar leksik vahidlər üzərində aparılan mürəkkəb semantik təhlillərə əsaslanır.

Mətn çoxaspektli linqvistik vahiddir. Onun dinamik tərəfi funksionallıqla, kommunikasiya prosesində istiqamətlənməsi isə praqmatik cəhəti ilə bağlıdır. Funksional tərəfdə müəllifin nəzərdə tutduğu fikri ifadə emək üçün seçdiyi ifadələr və bunlara müvafiq olaraq seçilən janrlar nəzərdə tutulur. Funksional tərəf mətn quruculuğunda elədir ki, bəzən mətnin bir komponenti bütövlükdə mətn quruculuğunda həlledici rola malik ola bilər [2]. N.S.Valqınabunun ardınca funksional təhlilin iki mühüm şərtini irəli sürür:

Funksional təhlil mətnin linqvistik xarakteristikasından kənara çıxmağa imkan verir, məkan və zaman kimi (söhbət linqvistik məkan və zamandan gedir) fəlsəfi kateqoriyaları özündə əks etdirir.

Funksional təhlil dil vahidlərinin qarşılıqlı münasibətlərini açmağa və onların məndəki mənasını müəyyənləşdirməyə imkan verir [2]. Hər bir sözün məndəki mənası sözlərarası münasibətlər sisteminə əsaslanır və bu həmin dilin bütün daşıyıcıları üçün eynidir, sabitdir. Sözün məzmunu isə məndə, konkret məkan, zamanda fərdi anlamdır və sözlərarası əlaqələr sistemində mövcud olur. Bu vaxt mətn semantikasına müvafiq olaraq sözlərin üslubi dəyər qazanması onların funksional aspekti ilə bağlıdır. Mətnin praqmatik təhlili onun funksional təhlilindən doğur və məntiqən onun davamıdır. Mətnin praqmatik aspekti informasiya ötürücü ilə onu qəbul edən arasındakı münasibətləri ifadə edir .

Göründüyü kimi, mətn praqmatikasında mətn semantikasının işlənməsinin iki mühüm tərəfi və onlarla bağlı çox vacib məqamlar ön plana çıxır. Əslində mətn praqmatikası məndə veriləcək informasiya ilə bağlı fikir və ideyaların işlənməsinin idraki və praktik tərəfini nəzərdə tutur. Müasir kommunikasiyada praqmatik aspekt daha geniş planda qəbul olunur. Çünki buraya insanlararası münasibətləri

sibətlər də daxildir. İstənilən nitq, istənilən mətn insanlararası münasibətlər əsasında qurulur, onların kommunikativ dəyəri də bu aspektdə tənzimlənən münasibətlərə söykənir. Aşağıdakı bir misala nəzər salaq: Dahi Fyodr Dostoyevskinin sözüdür: “mən hər cür zalımlığı edə bilməyəcəyim deyil, hər cür qəddarlığı həyata keçirmənin mümkün olduğu, lakin bunu özümün istəmədiyi cəmiyyət arzulayıram”. Söz və ifadə azadlıqlarının qərarlaşdığı hazırkı Azərbaycan reallığında yalnız pislikləri qabartmağımız, onları həyatımızın normasına çevirməyimiz əksər hallarda bizlərin həqiqət carçısı yox, qəddar və zalım simamızı yaradır. “Zənnimizcə, bunu düşünməli və nəticə çıxartmalıyıq. Düşünməli və nəticə çıxartmalıyıq ki, həm də əsl dost ola bilək”[10]. Verilən misalda “söz və ifadə azadlığı” metaforadır, azadlıq əslən insanlara və canlı varlıqlara aiddir. Onun abstrakt məkana gətirilməsi informasiya qəbul edənə nəzərən müəyyən olmuşdür, silinmək üzrə olan bu metafora, artıq müəllif metaforası deyil, ümumişləklik xüsusiyyəti qazanmaqla dilin leksik sistemində möhkəm yer tutmuş birləşmədir. Və bu məqamda konseptual metafora statusundadır. Deməli o, qeyd olunan mətnə həm obrazlı təsir vasitəsi, həm də nominativ vahiddir. Bu xüsusiyyət - obrazlı ifadənin yaradılması dinləyiciyə, oxucuya təsir vasitəsi kimi hesablanıb, yəni “söz azadlığı” ümumi azadlıq anlayışına daxil edilib. Deməli, azadlıq anlayışının semantik strukturu bu kontekstdə bir vahid də genişləndirilib ki, buna da səbəb qarşı tərəfə təsir effektinin gücləndirilməsi olmuşdur.

Mətnə metaforaların işlədilməsi informasiya göndərən məqsədi ilə bağlı olan yaradıcılıqdır. Onun nitqdə necə yer tutması isə məlumat göndərən intellektual səviyyəsindən, mətnqurma qabiliyyətindən, və nəhayət, informasiya qəbul edən bilik səviyyəsi, maraq dairəsi kimi məsələlərdən asılıdır. Kommunikativ quruluşuna görə nitq kommunikatant, dil işarəsi və obyektəndən ibarətdir. Metaforaların praqmatik aspekti mətnə ifadə olunan informasiyanın estetik cəhətcə daha emosional, təsirli və qəlbəyatımlı şəkildə ifadəsi ilə bağlıdır. Bu vaxt nitq aktının məqsədyönlü şəkildə baş tutmasından söhbət gedə bilər.

Məcəzaların linqvopraqmatik aspektdə tədqiqi müxtəlif funksiyalar yerinə yetirən praqmatik informasiyaların formalaşma mexanizmi barədə tutarlı məlumat verir və obrazlı vasitələrin, üslubi vahidlərin nitq aktındakı praqmatik funksiyasını müəyyənləşdirir.

Metonimiyalar da məcəzin bir növü kimi mətnə çox vacib praqmatik funksiya daşıyır. Mahiyyətcə, köçürmə əməliyyatına əsaslanan metonimiyalar rəng-rəng təzahür formalarına malikdir. Onların mətnə istifadəsi zamanı qarşı tərəfə təsir amili əsas götürülür. Misallara müraciət edək:

“ Bir neçə gün öncə Rusiya prezidenti Vladimir Putin ölkənin baş naziri Dmitri Medvedyevə Kiyevin borclarını ödəyəcəyi təqdirdə, Ukraynaya Rusiya qazının gələcəkdə hansı şərtlərlə göndəriləcəyini müəyyənləşdirmək barədə xüsusi göstərişlər verib”; “Xatırladaq ki, bu həftə energetika üzrə Avropa komissarı Günter Ettinger Kiyevin aldığı qaza görə Moskvaya görə 2,5 milyard dollar ödəməyə razılıq verdiyini bəyan edib”[11]. Qeyd olunan mətnə “Kiyev” metonimik şəkildə Ukrayna rəhbərliyinin ifadə edicisidir. Belə əvəzlənmə mətnə yeni ruh verir, onu canlandırır; oxucunun diqqətini Kiyevin üzərinə yönəldir; Ukrayna xalqının taleyinin bundan asılı olduğu metonimik tərdə bildirilir. Bu vaxt oxucunun

nəzəri mərkəzləşmiş şəkildə Kiyevin üzərinə yönəlir. Həmin misalın mətndəki praqmatik funksiyası da bununla bağlıdır.

İngilis dilində publisistik mətnlərdə metonimiyaların təzahür formalarına diqqət yetirək:

“After a critical article on the subject recently in The Beijing News, a prominent newspaper, several schools announced they were ending the broadcasts. But thousands of others chose to remain online and continue to draw a daily audience of cyber class monitors eager to report daydreaming students and lax teachers.

Qihoo 360’s cameras are advertised as tools for deterring thieves and monitoring young children at home. But the company said it had not targeted schools for sales. It added that it had not received complaints about privacy and that individuals initiating live-streams must agree to respect the privacy of others.” [13].

Bu mətn parçasında verilmiş olan “several schools” (bir neçə məktəb), “thousands of others” (minlərlə başqaları (başqa məktəblər)), “the company” (şirkət) metonimiyaları mərkəzləşmiş şəkildə məktəb rəhbərlikləri, minlərlə başqa məktəb rəhbərlikləri və məşhur Kihu şirkətinin məsul vəzifə sahiblərinin üzərinə fikri köçürmə aparmaqla, oxucunun diqqətini tələb olunan konkret obyektlərə yönəldir.

Məcazlar silsiləsinə daxil olan hiperbola fikri köçürməyə əsaslanır; onun mahiyyətində hansısa məzmunun şişirdilməsi dayanır. Məsələn:

“Yarandığı gündən yalnız radikal düşərgənin inhisarı ilə yadda qalan şəxsi maraqların vasitəçisinə çevrilən AXCP ilə Musavat Partiyası arasında bir müddət davam etmiş, susqunluq yenidən pozulub. Məlum olduğu kimi, ötən il keçirilən prezident seçkilərindən sonra qondarma „Milli Şura”da söz sahibi olmaq uğrunda başlanan mübarizə Müsavat Partiyasının “şuran”ı tərək etməsilə nəticələnmişdi. Məhz bundan sonra iki partiya arasındakı kompromat şavaşı daha da genişlənməmişdi. Amma bir müddət davam edən söz dueli sonradan “atəşkəs”lə yekunlaşmışdı. Lakin son günlər bu iki partiyanın funksionerlərinin həm sosial şəbəkələrdə, həm də KİV-lərdə səsləndirdikləri fikirlər “atəşkəs”in pozulmasına işarə edir” [15]. Verilmiş mətnə söz dueli və atəşkəs iki ictimai-siyasi qrup arasında olan çəkişmənin gərginliyinin son həddə qədər inkişaf etdiyinə işarə edir və onlar arasında kritik münasibətlərin tam formalaşdığını göstərir. Təbii ki, qeyd olunan ikitərəfli münasibətlərdə istər duel, istərsə də atəşkəs ola bilməz. Müəllif fikrini daha təsirli və dəqiq ifadə etmək üçün hiperbolik məcazdan istifadə etmişdir. İstənilən demokratik cəmiyyətlərdə partiyalar və sosial qruplar arasında rəqabət və çəkişmələrin ifadəsi zamanı hiperbolalardan və meyozişlərdən geniş istifadə olunur. Meyozis mahiyyətə hiperbolanın əksidir; məlum faktın əhəmiyyətinin hədsiz dərəcədə kiçildilməsinə əsaslanır.

Məsələn: “Belə ki, bir qədər əvvəl Müsavat Partiyasını “cırtıdan “müttəfiqləri ilə yenidən bir araya gəlməsi haqda yayılan informasiya radikal düşərgə daxilində yeni “birlik” formatının yaradılması haqqında söz-söhbətlərə səbəb oldu. Müsavat funksioneri Arif Hacılininhər hansı” birlik”formatında AXCP ilə müttəfikliklərinin mümkünsüzlüklüyünə işarə vurması isə iki partiya arasındakı nifaqın hələ hələdə dərin qatlarda gizlənməsinə işarə etdi. Eyni zamanda, görünən odur ki,

“Milli Şura”dan ayrılmasının ardından AXCP-nin “xəyanətkar” damğasına tuş gələn “Müsavat” yaranan situasiyadan istifadə etmək niyyətindədir. Daha dəqiq desək, qondarma “Milli Şura”nın fiyaskosunun ardından radikal düşərgədə “boşalan yer”i doldurmaq istəyən “Müsavat” bununla da xarici antiazərbaycançı mərkəzlərin diqqətini yenidən özünə cəlb etmək istəyir. Bu səbəbdən dərədikal düşərgədə yaranması proqnozlaşdırılan hansısa “birlik” formatına AXCP daxil deyil” [15]. Verilmiş misalda “cırtıdan “müttəfiqlər” meyozisdir. Bildiyimiz kimi xalqımızın şüurunda cırtıdan kiçiklik simvoludur. Qeyd olunan ifadə qarşı tərəfin müttəfiqinin çox gücsüz və dayanıqsız olmasına işarə edir. Mətnə istər hiperbola, istərsə də meyozis fikir formalaşdırıcı xüsusiyyətə malikdir.

İngilisdilli publisistik mətnlərdə də müəllif tərəfindən oxucuda arzuolunan təsiri oyatmaq məqsədilə istər hiperbola, istərsə də meyozisdən istifadə etməklə, mövcud məlumatın mahiyyətinin şişirdilməsi və ya əhəmiyyətsizləşdirilməsinin şahidi oluruq. Məsələn:

“One of the paradoxes of China’s debt troubles is that the country is awash in debt, yet publicly listed or privately held companies can find it hard to borrow. The state-controlled banking system lends mainly to state-owned enterprises, which can seem like a good credit risk because they have implicit government guarantees” [9].

Və ya:

“Julie Miquerol, 30, moved to London seven years ago from Champagne, France. She recalled how she had started out living in a room too tiny to fit even a desk. Little by little, she worked her way up, first to a bigger room, and now to a full apartment. Today, she runs her own events company, which caters to French tourists in Britain. London is “a very tough city because life is very, very expensive,” she said. “But really, if you make it in London, you make it everywhere” [8].

Birinci nümunədə “to be awash in debt” (borc içində üzmək) məcazi vasitəsilə Çin şirkətlərinin maddi baxımdan sıxıntılar yaşaması daha da şişirdilmiş şəkildə təqdim edilir. İkinci nümunədə isə “a room too tiny to fit even a desk” (bir yazı masasının belə yerləşmədiyi otaq) meyozisi vasitəsilə məqalənin qəhrəmanının kasıb olarkən yaşadığı otağın həcmnin reallıqda olduğundan kiçildilmiş şəkildə təqdim edilməsinin şahidi oluruq. Hər iki halda verilmiş dil hadisələri müəllifin hədəfinə - oxucuda lazımi fikri formalaşdırmağa xidmət edir.

Publisistik mətnlərdə ironiya da məcazın bir növü kimi geniş işlənir:

“Əslində “fəaliyyət” göstərdikləri 20 ildən artıq bir müddətdə atdıqları addımlar, apardıqları düşərgədaxili mübarizə radikal müxalifətin hansı düşüncə tərzinə malik olduqlarını, kimliklərini açıq şəkildə göstərir. Bu deyişmələr bir daha göstərir ki, radikal düşmənin təmsilçiləri üçün əsas məsələ xidmət göstərmək üçün hansısa bir xarici ünvan tapmaqdır. Onların guya “siyasət”lə məşğul olmaları da görüntüdür. Dağıdıcı düşərgə üzvləri adətən maliyyə məsələlərində uzlaşa bilməyəndə yuxarıda qeyd edildiyi kimi, “özünütəbliğ” kompaniyasına start verərək qarşı tərəfi bu cür açıq təhqirlərə “qonaq” edirlər”[15]. Ironiya məcazın bir növü kimi güclü təsir vasitəsidir; ironiya obyektinə öldürücü zərbə vurur.

Ədəbiyyat

1. Məmmədov A. Məmmədov M., Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri. Bakı: Çarşıoğlu, 2010.
2. Валгина Н.С. Теория текста. Функциональный и прагматический аспекты в изучении текста. Текст/html;sharsetutf.8
3. Кайда Л.Г. Позиция автора в публицистике. Стилистическая концепция, II язык современной публицистики. сб.ст. М.Филинта. Наука, 2007.
4. Прохоров Е.П. Публицист и действительность. М.Изд-во МГУ.1973.
5. Щелкунова Е.С. Публицистический текст в системе массовой коммуникации: специфика и функционирование. Воронеж: Родная речь. 2014.
6. <http://www/allbest.ru/>
7. http://www.avalon.law.yale.edu/20th_century/reagan1.asp

Qəzetlər:

8. The New York Times, Europeans in Britain brace for possible “Brexit”, May 16, 2016.
9. The New York Times, Debt squeezes Chinese town, April 27, 2017.
10. “Yeni Azərbaycan” 12 aprel, 2014.” A. Amaşov “ Axtardığımız həqiqətdirsə”
11. Respublika”. “ Qazprom”: Kiyevin borcu 5,2 milyard dolları keçəcək”. 3 iyun 2014.
12. The New York Times, Is it too late for Turkey’s democracy?, April 13, 2017.
13. The New York Times, Streaming classroom live, April 27, 2017.
14. İki Sahil. “ Regional sosial-iqtisadi inkişafın aktual problemləri sahibkarların iştirakı ilə müzakirə olunub.” 27 yanvar 2016.
15. Yeni Azərbaycan. AXCP ilə Müsavat Partiyası arasındakı sükut yenidən pozulub” 21 iyun 2014.

Summary

Publicity Texts and Metaphors

The article is devoted to the cognitive function of the texts in English and Azerbaijani language newspapers. The role of texts giving textual pragmatics and their cognitive features are revealed on the basis of the concrete facts. Due to the conducted analysis, there is a logical consequence that the functions of metaphors in publicity texts have analogous functions in English and Azerbaijani languages.

Резюме

Публицистические тексты и метафоры

Роль текстов, дающих текстовую прагматику и их познавательные функции, раскрываются в статье на основе конкретных фактов. Из проведенного анализа логически вытекает, что функции метафор в публицистических текстах аналогичны на английском и азербайджанском языках.

Fatma Qurbanzadə
ADU

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ BƏDİİ MƏTNİN BAŞA DÜŞÜLMƏSİNDƏ ELLİPSİSİN ROLU VƏ ONDAN İSTİFADƏ QAYDALARI

Açar sözlər: bədii mətn, intuitiv qabiliyyət, irrelativlik, lakonik məzmun

Keywords: literal text, intuitive ability, irrelativeness, laconic context

Ключевые слова: дословный текст, интуитивные способности, лаконичный контекст

Bədii üslubda ellipsisin özünəməxsus yeri vardır. Uyğun nitq situasiyalarında bədii cümlələrin “reallığı” əks etdirməsi məsələsi qərb dilçilərinin hər zaman diqqət mərkəzində olmuşdur. 2000-ci ildə Ginzburq və Səq, 2005-ci ildə Kulikover və Cəkendof qeyd etmişlər ki, bu kimi ifadələr oxucunun intuitiv qabiliyyətlərini inkişaf etdirir. XX əsrdə Avstriyalı filosof A.Meynonqun adı ilə bağlı yaranmış Meynonqianizm cərəyanının özəlliyi həyatda mövcud olmayan varlıqları bədii əsərlərdə canlandırmaq idi. İngilis ədəbiyyatında “Unicorn”, “Utopia”, “Pegasus”, Azərbaycan ədəbiyyatında “div”, “təpəgöz”, “cırdan”, ispan ədəbiyyatında “Retrotoide”, “Mendoza” kimi ontoloji qəhrəmanlar var. 2013-cü ildə F.Berto meynonqionist nəzəriyyəni tənqid edərək, bədii ədəbiyyatda F^n x_1, \dots, x_n kimi təqdim olunan 1) nümunə; XF kimi isə 2) kodlaşdıran ifadələr tərkibli “ikili” nəzəriyyə yaratmışdır. Bu nəzəriyyəyə görə, abstrakt obyektlər mövcudluğu mümkün olmayan obyektlərə çevrilə bilər. Lakin bu aksiom formul işarələrlə ifadə olunmalıdır.

M.Reymerin fikrinə görə, elliptik konstruksiyaların bədii ədəbiyyat nümunələrində işlənməsi meynonqionizmdən fərqli olaraq, “daha real”, “ağla-batan” metaforik ifadələrlə bağlıdır. Lakin bu kimi ifadələr bədii ədəbiyyatda reallığı əks etdirə bilər. Elliptik frazaların ən əsas vəzifəsi isə cümlə şəklində qısa və lakonik məzmun yaratmaqdır. Bədii ədəbiyyatda ellipsis, əsasən, iki növü daha çox yayılmışdır:

1) İlk olaraq, D.Levisə görə bədii-ədəbi nümunələrdə elliptik ifadələr operator başlıqla verilmiş uzun cümlələrin qısaldılmış formasıdır. Məsələn, “Bu kimi kitablarda ...”, “İndiyə qədərki ədəbiyyatlarda...” və s. Belə ifadələr cümləyə [Ø] vasitəsilə birləşdirilərək, yeni cümlə yaradır. Lakin bu qoşulma cümlənin orijinal mənasını itirmədən istənilən halda kənarlaşa bilər (yerinə hər hansı qısaldılmış fikir buraxa da bilər).

2) Növbəti iddia isə M.Devittə aiddir. Onun zənnincə, ellipsis ədəbiyyatda iki cür: 1) hekayə dili və 2) bədii şəkildə ifadə olunur. Danışanın kommunikativ məqsədinə uyğun olaraq, ellipsis təsir qabiliyyətini dəyişir.

Bir sıra dilçilər iddia edirlər ki, ellipsis tamamilə ədəbi (bədii ədəbiyyat nümunəsi) termindir. Belə ki, biz ellipsisdən yalnız yarımçıq qalmış və ya tamamlanmayı unudulmuş fikir və ya ifadəni oxuyarkən və ya həyata keçirərkən istifadə edə bilərik. Adətən ədəbiyyatda “...” (üç nöqtə) işarəsi ilə verilən natamamlıq mənasını ifadə etməyə xidmət edir. Bundan əlavə, bədii ədəbiyyatda ellipsisdən isti-

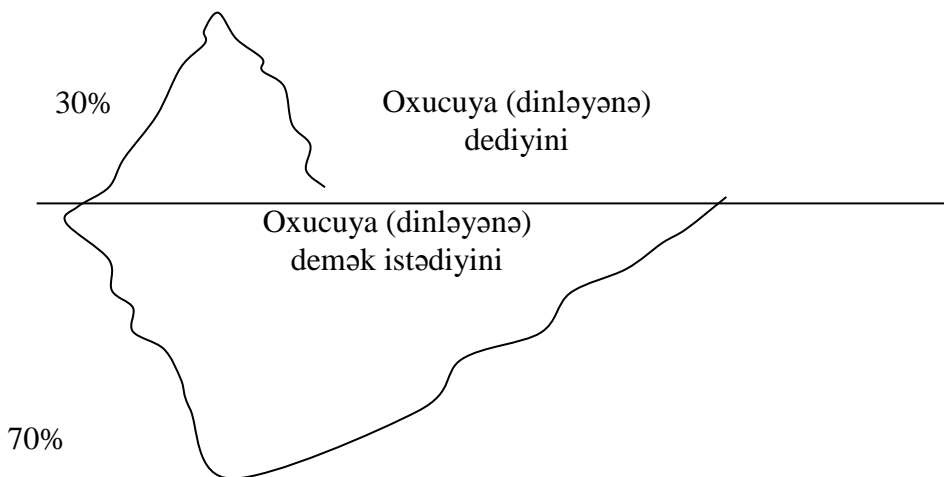
fadə təkcə uzun cümlələrin, geniş fikir ifadələrinin işlədilməsinin qarşısını almır, həmçinin də vaxta qənaət edir, yazıçının çox az vaxt müddətində oxucunu bacardıqca daha çox düşündürməsinə, məntiqi təfəkkürünün, irrelativliyinin, obrazlı təxəyyülünün işə salınmasına kömək edir. Deməli, ellipsisin işlədilməsinin ən başlıca məqsədi dinləyəni (adresatı), oxucunu əvvəla düşündürmək, daha sonra isə onda fikir yürütmək qabiliyyətini, intuitiv bacarıqlarını inkişaf etdirməkdir. Bu baxımdan biz E.Heminqueyin məşhur “Aysberq nəzəriyyəsi”ni yada salırıq.

Sxem 1.

E.Heminqueyin “Aysberq nəzəriyyəsi” sxemi.

E.Heminqueydən başlayaraq, bədii ədəbiyyat nümunələrində və ya adi danışiq dilində istifadə olunan elliptik ifadələr əslində bizə işin 70%-ni yönəldir. Və ya fikrimizi daha aydın ifadə etmək üçün belə bir şəkllə nəzər salaıq:

0% - işin məzmunu (content)

E.Heminqueyin dediyi kimi, məlumatın, məzmunun $\frac{7}{8}$ hissəsi hər zaman suyun altında qalmalıdır və hekayənin məğzi, məqsədi yazıçının dilindən deyil, oxucunun məntiqi və obrazlı təfəkküründən qidalanmalıdır.

Biz isə bu cədvəldə məzmunun, elliptik strukturun yalnız bədii ədəbiyyat nümunələrində deyil, ümumilikdə dilin yer aldığı, insan nitqinin formalaşdığı bütün sahələrdə görürük. Fikrimizi G.Bakovianın məşhur “Nobody understands the silence of things” (“Heç kim səssizliyi başa düşmür”) metaforik ifadəsi ilə əsaslandırma bilərik. Əslində, “səssizlik” dedikdə, müəllif burada “gizlənmiş, işıq üçü görməyən” fikirləri, qıyası, ideyaların “qara qutu”sunu nəzərdə tutur.

“Ellipsis” və “bədii ədəbiyyat” dedikdə, ilkin olaraq ağıla V.Vulfs gəlir. Belə ki, dilçilərin fikrincə, onun məşhur “To she Light house” əsəri elliptik məzmun üzərində yazılmış bir nümunədir. İki hissədən ibarət olan kitabın birinci hissəsi I Dünya müharibəsi illərində baş verən hadisələri əks etdirir. İkinci hissəsi isə müharibədən sonra baş verən hadisələrdir. Elliptik məzmun isə məhz bu iki hissə arasında boş qalan müddət ərzində baş verənlərdir. Belə ki, oxucu əsərdə baş vermiş hadisələr və əsas qəhrəmanların həyatında yaranan dəyişikliklərdən məhz boş buraxılmış bu müddət ərzində cərəyan edən bütün yeniliklərdən xəbərdar olmalıdır. Klassik ingilis ədəbiyyatında biz kifayət qədər ellipsis nümunələrinə rast gələ bilərik.

1) “The atheist”, they called him; “the little atheist Rose mocked him”; Prue mocked him; Andrew, Jasper, Roger mocked him; even old Badger without a tooth in his head bit him, for being (as Nancy petit) the hundred and tenth young man to chase them all the way up to the Hebrides when it was ever so much nicer to be alone.

“Nonsense” Ø, said Mrs. Ramsay, “with great severity”. (Wolfs. To the lighthouse.)

2) “...Craning forwards, for she was short – sighted, she read it out...” Ø will visit this town”, she read. (Wolfs. To the lighthouse.)

3) “Lord Henry stretched his long legs out on the divan and shook with laughter.” –Yes, I knew you would laugh Ø; but it is quite true, all the same.

“Ø Too much of yourself in it!” (Oscar Wilde. The Picture of Dorian Gray.)

Eləcə də müasir amerikan ədəbi nümunələri ellipsislə doludur.

1) “Saunière recoiled. The others?”

“I found them, too”, the huge man taunted.

“Ø All three of them. They confirmed what you have just said.” (Dan Brown. The Da Vinci code.)

2) “All my life I had to fight. I had to fight my daddy. I had to fight my brothers. Ø My cousins and my uncles. Ø girl child am not safe in a family of men. (Alice Walker. The color Purple.)

3) “–I have trouble imagining death at that income level,” she said.

–Maybe there is no death as winnow it. Just documents changing hands.” (Don Dezillo. White noise.)

İstər klassik, istərsə də müasir Azərbaycan ədəbiyyatı kifayət qədər elliptik məzmunlu nümunələrlə doludur. XII-XVI əsrlər Azərbaycan şeiri nümunəsində:

1) Mey nəfyini eyləyib şü'ar, ey vaiz

Ø tutdun rəhi-tə-ni – eşqi – yar, eyvaiz! (M.Füzuli)

2) Apardı könlümü bir xoş qəmərül can fəza dilbər,

Nə dilbər? Ø Dilbəri –şahid Ø. Nə şahid? Şahidi – sərvərØ. (İ.Həsənoğlu, N.Gəncəvinin qəzəllərindən birinə yazdığı nəzirə)

Azərbaycan dramaturgiyasının əsərləri də ellipsislə zəngindir:

“Hacı Qara (başın yuxarı götürüb): Və əleyküməssəlam!

Hacı belə Ø qadanızı alsın! Ø Buyurun içəri, Ø əyləşin!

(Bəylər dükana girib oturlar. Ø Xoş gəldiniz, Ø ağrınızı alım, Ø səfa gətirdiniz!

Bu dükan sizə peşqəşdir. Ø çubuqmu istəyirsiniz; Ø qəlyanmı istəyirsiniz?

Əsgər bəy: Ø Qəlyan çəkirik! (M.F.Axundov. Sərgüzəşti-mərđi-xəsis.)

Nümunələrdən görüldüyü kimi, ingilis ədəbiyyatından fərqli olaraq Azərbaycan ədəbiyyatında elliptik ifadə və frazalar daha çoxdur və əksər hallarda ellipsisin sintaktik əsası ilə üst-üstə düşür. Yəni, Azərbaycan ədəbi nümunələrində buraxılmalar dildə qənaət faktorunu əsas götürsək, daha çox “primitiv boşluqlar” şəklində yayılır. Buraxılmaların məntiqi bərpası ingilis dilinə nisbətən daha asandır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev K. M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif 1998.

2. Axundov A. Ümumi diliçilik. Bakı: Şərq-Qərb, 2006.

3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I c. Bakı: Azərb.SSR Elmlər Akademiyası, 1964.

4. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif 1970.

5. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili (leksika), 1-ci hissə. Bakı: Maarif, 1982.

6. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili I hissə. Bakı: Maarif, 1972.

7. Veysəlli F. Dil. Bakı: Təhsil, 2007

8. Veysəlli F. Semiotika. Bakı: Mütərcim, 2010.

9. Dijk Teun A. Van. Semantic Discourse Analysis // Handbook of Discourse Analysis. London: Academic Press, 1985.

10. Dijk Teun A. Van. Discourse and Context: A Sociocognitive Approach Cambridge University Press, 2008.

11. Dijk Teun A. Van. Society and Discourse: How Social Contexts Influence Text and Talk. Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 2009.

Summary

The role and usage of ellipsis in the cognition of literary texts in the Azerbaijani and English languages

In the article, different European scholars from different perspectives analyze the term “ellipsis”. The author defines the term “ellipsis” from not only syntactic paradigm, but also, she gives a vivid definition of it inside the literary texts. She adds that ellipsis does not only give short and more appropriate idea to the texts, but moreover, creates “real” and sufficient terms. However, it serves to make the reader think and express more clear and reliable opinions about the context. The author sums up the main idea of the article with the importance of the usage of ellipsis and elliptical phrases in the clearer comprehension of the literary parts of the language such as novels, poems and stories.

Резюме**Роль эллипсиса в понимании художественного текста на английском и азербайджанском языках, порядок его использования**

В статье рассматриваются различные подходы европейских учёных-языковедов к содержанию термина «эллипсис». Автор статьи характеризует эллипсис не только в контексте синтаксической парадигмы, но и как важный фактор в понимании художественных текстов. Далее автор отмечает, что в художественной литературе эллипсис служит не только образованию краткого, лаконичного содержания, но и помогает использованию данных образцов в более «реальном» и «подходящем» контексте. Приведённые в статье примеры, содействуют верному восприятию читателем предлагаемого текста. В заключении, на основе образцов художественной литературы определяется место эллипсиса и эллиптических конструкций в языке, подводятся итоги исследования.

Təvəkül Zeynallı

ADU

Tevekgulzeynalli@gmail.com

BİR EPIQRAFİN TİMSALINDA İKİNCİ DİLDƏN TƏRCÜMƏNİN DOĞURDUĞU XƏTALAR

Açar sözlər: bədii tərcümə, epigraf, orijinal mətn, şeir

Keywords: art translation, epigraph, source text, poem

Ключевое слово: художественный перевод, эпиграф, исходный текст, стихотворение

Bədii tərcümə ilə bağlı tarix boyunca səslənmiş fikirlərə nəzər yetirsək, bizdə belə bir təəssürat yaranar ki, hər hansı bədii əsəri mükəmməl şəkildə tərcümə etmək kifayət qədər müşkül məsələdir. XVI və XVII əsrlərdə deyilən “Tərcümə xalçanın tərs üzünü kimidir.” (Servantes) [13], “Poeziyanı tərcümə etmək mümkün deyil. Siz musiqini tərcümə edə bilərsinizmi?” (Volter) [8] kəlamlarının ardınca bədii tərcümə ilə bağlı eyni pessimist düşüncələr müasir dövrimizdə də öz ardıcılığını tapmışdır: “Poeziya, tərcümədə itirilən nəsnədir” (Robert Frost), “Tərcümə, uğursuzluq sənətidir” (Umberto Eko) [8], “Şeiri tərcümədə oxumaq qadını, örpəyin üstündən öpməyə bənzəyir” (En Mayklz) [2]. Orijinaldan edilən tərcümlər haqqında deyilmiş bu fikirlərə əsaslanaraq, ikinci dildən edilən tərcümlərin hansı keyfiyyətə malik olduğunu təsəvvür etmək o qədər də çətin olmaz. Dünya ədəbiyyatının böyük qisminin məhz ikinci dil vasitəsi ilə ana dilimizə çevrildiyini nəzərə aldıqda isə, Azərbaycan türkcəsindəki tərcümə mətnlərinin əksəriyyətində ciddi qüsurlara rast gələcəyimizə şübhə yeri qalmır. Bununla bağlı saysız-hesabsız nümunələr vermək olar. Lakin ikinci dildən edilən tərcümənin hansı yanlışlara səbəb olduğunu bir epigrafin təmsalında nəzərdən keçirmək də orijinaldan tərcümənin nə dərəcədə gərəkliliyi olduğunu və mütərcimi başqa tərcüməçinin səhvlərinin qurbanı olmaqdan nə cür xilas etdiyini anlamaq üçün yetərli ola bilər.

Bu mənada, Qabriel Qarsiya Markesin məşhur əsərlərindən olan “Gözlənilən bir qətlin tarixçəsi” romanının başlanğıcındakı epigraf diqqəti cəlb edir:

“Sevgini təkəbbürlə də qazanmaq olur” . (Jil Visenti) [12]

Romanın ingiliscəsində isə fərqli bir epigrafla üzləşirik:

“The pursuit of love is like falconry” (Gil Vicente). Bu cümləni ingiliscədən ana dilimizə aşağıdakı şəkildə tərcümə etmək olar:

“Sevgi axtarışı şahinlə ov etməyə bənzəyir” [10].

Diqqətli oxucu hər iki cümləni qarşı-qarşıya qoyub diqqət yetirdikdə təəccüblü mənzərə ilə üz-üzə qalır: “Sevgini təkəbbürlə də qazanmaq olur” cümləsi ilə bu cümlə arasında hansısa bir əlaqə ola bilərmi? Şahinlə ov etmək və lovğalıq arasında nə dərəcədə bağlılıq var? Necə olub ki, eyni cümlə fərqli dillərə fərqli mənalar verəcək şəkildə tərcümə edilib? Bu fərqlilikdə ikinci dildən tərcümənin hansı rolu vardır?

1981-ci ildə nəşr olunan bu roman Azərbaycan türkcəsinə ilk dəfə Ə.Əylisli tərəfindən çevrilmiş və 1993-cü ildə çap olunmuşdur. Ə.Əylisli əsəri tərcümə et-

mək üçün rus dilindəki versiyasına müraciət etməli olmuş və nəticədə bu roman ikinci dil vasitəsi ilə ana dilimizə ötürülmüşdür. Bu fakt, yuxarıdakı cümlə ilə bağlı çözməli olduğumuz ilk düyünlərdən birini önə çıxarır və bizi əsərin rus dilindəki tərcüməsinə yönləndirir. Bu tərcümə L. Novikova tərəfindən “*Хроника объявленной смерти*” adı altında tərcümə edilmiş versiyadır və haqqında danışılan epiqraf tərcümədə aşağıdakı kimi verilmişdir [18]:

“*Любви надменностью достигнуть можно*”. (Жиль Висенте)

Bu cümlənin ana dilimizə tərcüməsi eynən əvvəldə qeyd etdiyimiz epiqrafla üst-üstə düşür: “Sevgini təkəbbürlə də qazanmaq olur.”

Nəticədə, məlum olur ki, dünyanın iki nəhəng dilinə – rus və ingilis dillərinə bir epiqrafın çevrilməsi zamanı iki tərcüməçidən biri hansısa səhvə yol verib. Bu səhv ya mükəmməlliyinə və yüksək keyfiyyətinə görə hər zaman tərifini eşitdiyimiz rus tərcümə məktəbinin nümayəndəsi Novikova, ya da ingilis dilindəki tərcümənin müəllifi Qriqori Rabassa. Qriqori Rabassa isə o tərcüməçidir ki, Qabriel Qarsiya Markes “Tənhalığın yüz ili” romanını onun tərcümə etməsi üçün Argentina yazıçısı Xulio Kortasarın məsləhətinə əsasən bir il gözləmiş və tərcüməni oxuduqdan sonra onun orijinaldan daha üstün olduğunu demişdir [1, s.17].

Beləliklə qarşımıza bir sual çıxır: Doğru tərcümə hansıdır və bu mübahisəli epiqraf orijinalda hansı mənanı ifadə edir? Yaxud bu cümlələrin məna etibarilə üst-üstə düşməyi mümkündürmü?

Əsərin orijinalında (“*Crónica de una muerte anunciada*”) epiqraf bu cürdür: “*La caza de amor es de altanería*” [9]. Bu cümlədə tərcüməçilər üçün əsas problem qaynağı olan “*altanería*” sözü “*Diccionario de la lengua española*” lüğətinə əsasən bir neçə mənanı ifadə edir və bu mənələrdən ikisi kontekst daxilində işlədilmə imkanına malikdir: [4, s.124]

1. *altivez, soberbia* (lovğalıq, təkəbbür);

2. *Caza que se hace con halcones y otras aves de rapiña de alto vuelo.* (Şahin və yüksəklikdə uçmağı bacaran digər ov quşları vasitəsi ilə edilən ov)

İspan-ingilis lüğətlərindəki məna də fərqli deyil: 1. *Haughtiness, arrogance*; 2. *Falconry* [15].

Göründüyü kimi, rus dilindəki tərcümədə birinci məna, ingilis dilindəki tərcümədə isə ikinci məna istifadə olunmuşdur.

Hansı variantın daha doğru olduğunu aydınlaşdırmaq üçün əvvəla bu iki epiqrafın məna etibarilə hansı məqamlarda kəsişmədiyini tapmaq lazımdır. Bunun üçün təhlil edəcəyimiz bütün variantları ayrıca yazmağı gərəkli hesab edirik:

1. “*La caza de amor es de altanería*”

(Sevgi axtarışı şahinlə ov etməyə, lovğalığa bənzəyir)

2. “*The pursuit of love is like falconry*”

(Sevgi axtarışı şahinlə ov etməyə bənzəyir)

3. “*Любви надменностью достигнуть можно.*”

(Sevgini təkəbbürlə də qazanmaq olur)

Sonuncu variantdan, yəni “Sevgini təkəbbürlə də qazanmaq olur” epiqrafından anlaşılan odur ki, axırda qazanılan sevginin əsas səbəbi təkəbbür və lovğalıqdır. Orijinalda sevginin əldə edilməsindən heç bir söhbət getmir, yəni sevgini qazanmaq üçün hansısa gərəkli vasitədən bəhs edilməmişdir. Lakin rus dilinə tər-

cümə zamanı sevgini əldə etmək üçün təkəbbür bir vasitə kimi göstərilmişdir. Bu cümlənin yuxarıdakı cümlələrlə heç cür tutuşmadığını hiss etmək çətin deyil.

İngilis dilindəki nümunə, orijinala kifayət qədər yaxındır. Orijinaldakı “*La caza de amor*”(sevgi axtarışı) ifadəsi ingiliscədə olduğu kimi, əksini tapıb: “*The pursuit of love*”. Sevgi axtarışının bənzədildiyi “*altanería*” (1.lovğalıq; 2. şahinlə ov etmə) kəlməsi də ikinci məna ilə *falconry* tərcümə olunub.

Həqiqətə daha da yaxınlaşmaq üçün bu məqamda “*altanería*” yaxud *falconry* sözlərinin ana dilimizdə hansı mənanı ifadə etdiyini müəyyənləşdirməyə gərək duyuruq.

İngilis və ispan dillərindəki bu ifadələrin ana dilimizə bir kəlmə ilə tərcüməsi mümkünsüzdür. “Şahinlə ov etmək” kimi çevirdiyimiz həmin söz qədim tarixə malik olan və bir çox zamanlarda hökmdarların əyləncə vasitəsinə çevrilmiş ov növünü ifadə edir. Bu ov növündə ovu insanın özü yerinə yetirmir. O, sadəcə əhli-ləşdirdiyi vəhşi quşu ovun üstünə göndərir. Bu quşlar, əsasən, şahin və qırğı kimi vəhşi quşlar olur. Onlar şikarın arxasınca gedərək onu öz sahibi üçün gətirir və qarşılığında öz sahibindən “mükafat” olaraq nəsə alır. Böyük səbr tələb edən bu ov növünün yaranma tarixi, bəzi mənbələrə görə Mesopotomiyaya, bəzi mənbələrə görə isə qədim monqol tayfalarına və Orta Asiya türklərinə gedib çıxır. Avropada bu ov növünün yayılması isə hunların işğallarından sonra başlanır [5, s.14].

Beləliklə, daha bir sual ortaya çıxır. Nəyə görə Markes bu epiqraftan istifadə etmişdi? Sevgi axtarışını şahinlə ov etməyə bənzədən bu epiqraf ilə Markes nəyi deməyə çalışırdı? Əsərin məzmunu ilə bu epiqraf hansı məqamlarda kəsişir? Bu suallara cavab vermək üçün romanı qısa şəkildə özətləmək ehtiyacı yaranır.

Romanın elə ilk cümləsindən onun baş qəhrəmanı olan Santyaqo Nasarın sonda öləcəyi məlum olur. Bu ilk cümlə ilə Santyaqo Nasarın ölümünü təsvir edən son səhnə arasında, yazıçı, özünəməxsus təhkiyə üsulundan istifadə edərək hadisələrin necə cərəyan etdiyini, qətlin baş vermə səbəbini, bütöv bir kəndin cinayətdəki rolunu təsvir edir. Hadisə, illər sonra kəndə qayıdaraq cinayəti yenidən araşdıran şəxsin dili ilə nəql edilir.

Qətlin baş vermə səbəbi isə o qədər də sadə deyil:

Kənd-kənd, qəsəbə-qəsəbə hər yanı gəzib dolaşan, var-dövlət sahibi Bayyardo San Roman evlənmək üçün özünə qız axtarır və bir gün Anxela Vikarionu görüb öz qərarını verir. Anxela Vikario özündən razı olan bu adamı bəyənmiş və ilk başda evliliyə etiraz etsə də, sonda ailəsinin və Bayyardo San Romanın təkidi ilə razılaşıır. Lakin toy günü gözlənilməyən faciə baş verir. Bayyardo San Roman Anxela Vikarionun bakirə olmadığını öyrənir və gecənin bir yarısında onu ailəsinə qaytarır. Ekiz qardaşları Pablo və Pedro Vikarionun verdiyi “kim?” sualı qarşısında isə Anxela, Santyaqo Nasarın adını çəkir. Santyaqo Nasarı axtarmağa başlayan qardaşlar getdikləri hər yerdə onu öldürəcəklərini deyirlər. Santyaqo Nasardan başqa, demək olar ki, bütün kənd camaatı nə baş verəcəyindən xəbər tutur, amma onlardan heç kim Santyaqoya xəbər verib onu xilas edə bilmir. Nişanlısının evindən çıxan Santyaqo Nasar ona ünvanlanan “Oradan yox, türk balası, köhnə limandan get!” [12, s.152], çağırışları içində çaş - baş qalır və əllərində bıçaq onu öldürməyə hazır dayanmış qardaşları görürkən evinə tərəf qaçır. Oğlunun evdə olduğu-

nu düşünən ana isə Santyaqo Nasar evə çatacağı anda bilmədən qapını bağlayır və qardaşlar qapının ağzındaca Santyaqonu yaxalayıb öldürürlər.

Əsəri bütöv şəkildə oxuduqda, Santyaqo Nasarın əslində heç bir günahı olmadığını anlamaq olur. Santyaqo heç özü də nə üçün öldürüldüyünü başa düşə bilmir. Çoxları düşünür ki, Anxela Vikario, Santyaqo Nasarın adını ona görə deyir ki, əsl günahkarı, yəni naməlum sevgilisini qorusun; ona elə gəlir ki, Pablo və Pedro varlı, güclü və nüfuzlu Santyaqo Nasarı öldürməyə cürət etməzlər. Hadisəni araşdıran şəxs cinayətdən illər sonra da əsl günahkarın kim olduğunu Anxela Vikariodan soruşarkən o, bu suala cavab verməkdən boyun qaçırır.

Əsəri rus dilindəki epiqrafla oxuyan oxucu Anxela Vikarionun Santyaqo Nasarı sevdiyini və cavabsız qalan sevgisinə görə Santyaqodan qisas almaq üçün onun adını çəkdiyini də düşünə bilər. Belə olan halda “Sevgini təkəbbürlə də qazanmaq olur” cümləsindəki təkəbbürün Santyaqoya aid olduğunu və Anxelanın sevgisini bu təkəbbürlə əldə etdiyini də zənn etmək olar. Əsərin bir yerində Santyaqo hadisəni nəql edən və uzaqdan-uzağa Anxelaya qohumluğu çatan dostuna belə deyir: “Sənin xalanəvən başdan xarabdır” [12, s.133]. Oxucu bu səhnəni, Santyaqonun Anxelaya qarşı laqeydliyinin və təkəbbürünün əsas göstəricisi hesab edə bilər.

Lakin Anxelanın Santyaqo Nasarı sevməsi, bu lovğalığına görə ona vurulması fikri əsərin heç bir məqamında özünün aşkar təsdiqini tapmır. Bu, oxucunun müstəqil olaraq güman edə biləcəyi bir ehtimal ola bilər və bu ehtimal doğru olsa belə, ən azından epiqrafla –“La caza de amor es de altanería” (Sevgi axtarışı şahinlə ov etməyə//lovğalığa bənzəyir) cümləsi ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

O zaman bu epiqraf əsərdə hansı şəkildə əks etdirilib?

Bu suala cavab vermək və araşdırma ilə bağlı yekun həqiqətə nail olmaq üçün məsələnin kökünə gedərək Markesin istifadə etdiyi bu epiqrafın hansı mənbədən qaynaqlandığını öyrənməliyik.

Epiqrafın altında adı qeyd edilən müəllif Jil Visenti 1465-1536-cı illərdə yaşamış Portuqaliya şairidir və haqqında danışılan epiqraf onun bir şeirindən alınmışdır. Portuqal dilinin ispan dili ilə yaxınlığı səbəbindən şeirin mətnini anlamaq o qədər də çətin deyil. Bu səbəbdən şeirin orijinalını və Obri Bellin tərcüməsini oxucuya təqdim edirik:

*Halcón que se atreve
con garza guerrera,
peligros espera.
Halcón que se vuela
con garza a porfia
cazarla quería
y no la recela.
Mas quien no se vela
de garza guerrera,
peligros espera.
The falcon that dares
With heron to fight*

***La caza de amor
es de altanería:
trabajos de día,
de noche dolor.
Halcón cazador
con garza tan fiera,
peligros espera.***

***And the chase of love
Is high falconry,***

*Has danger in sight,
The falcon that flies
And with heron would race,
So keen on the chase
That not hidden it lies,
But still with it vies,
And fears not its might,
Has danger in sight [11]*

*That by day misery,
By night sorrows prove.
The falcon that strove
With heron in flight
Had danger in sigh [6]*

Sətri tərcüməsi:

Vağ quşu ilə cəng etməkdən çəkinməyən şahini təhlükə gözləyir. Vağ quşu ilə ötüşən, onun arxasınca düşüb tutmağa çalışan və ondan qorxmayaraq təqib edən şahini təhlükə gözləyir. Sevgi axtarışı da şahinlə ov etməyə bənzəyir: Gündüzü əziyyət, gecəsi ağrı-əzab. Vəhşi vəğ quşunu ovlamaq istəyən şahin təhlükə ilə üz-üzədir.

Beləliklə, şeirin mətnini oxuduqdan sonra sualların bir qisminə aydınlıq gəlir. Deməli, doğrudan da, şeirin özündə şahinlə ov etməkdən, şahindən bəhs edilir. Yəni istənilən halda tərcüməçi şahin obrazından istifadə etmək məcburiyyətindədir. Bunu gərəkli edən digər səbəb isə ondan ibarətdir ki, Markes bu şeirdən tək cəmi epiqrafda istifadə etməyib. Əsərdəki fahişə obrazı Maria Alexandro Servantesi birinci dəfə görərkən ağı başından çıxan və ona aşiq olan Santyaqo Nasarı bu yoldan çəkəndirmək istəyərkən, dostu, yəni hadisəni nəql edən obraz onu şeirin ilk misraları ilə xəbərdar edir: *“Halcón que se atreve con garza guerrera, peligros espera”* [9, s. 29]. Hərfi tərcüməsini yuxarıda verdiyimiz bu cümlə ingilis dilindəki və Azərbaycan dilindəki versiyalarda aşağıdakı kimi əks tapmışdır:

“A falcon who chases a warlike crane can only hope for a life of pain” [10, s. 65].

“Qorx, şahinim, o zərif durnadan qorxmaq gərəkdir” [12, s. 114].

Bundan əlavə, əsərdə Santyaqo Nasar haqqında verilən məlumatlara görə onun da şahinlə ov etmək həvəskarı olduğunu öyrənirik.

Sualları cavablandırmağa davam edək. Şeirin məzmununu bildikdən sonra romanın sujeti ilə epiqraf arasında hansı əlaqəni tutduğumuzu deyə bilərik?

Kənd-kənd, qəsəbə-qəsəbə hər yanı gəzib özünə həyat yoldaşı axtaran Bayyardo San Romanın bu axtarışını məntiqli şəkildə şeirdəki şahinin ovuna bənzətmək olar. Yəni, şahinin cəsarətlə və təkəbbürlə davam etdirdiyi bu ov əslində onun üçün təhlükədən ibarətdir və ona “gündüzlər əziyyət, gecələr isə ağrı-əzab” gətirir. Bayyardo San Romanın sevgi axtarışı da, demək olar ki, bu cür yekunlaşır. O, uğursuzluğa düşür və bu uğursuzluq uzun müddət onun həyatını iflic edir. İllər sonra Anxela Vikarionun qarşısında dayansa da, bu, onun əvvəlki faciədən xilas olması anlamına gəlmir.

Markes bununla eyni zamanda sevgi axtarışının nə ilə nəticələncəyinin müəmmalılığına da işarə vurur. Belə ki, şeirdəki *“altaneria”* sözünün yuxarıda izahını verdiyimiz “ov növü” anlamında işlədildiyini nəzərə alsaq, güman edə bilərik ki, müəllif, sevgi axtarışını bu ov növünə bənzətməklə bəzən uzaq səmalarda yoxa

çıxan şahinin hansı qəniməti gətirəcəyinin naməlumluğu kimi, sevgi axtarışının da müşkül, mümkünsüz və müəmmalı olduğunu deyir.

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, şair Visente Jil “altanería” sözündən təsadüfən istifadə etməyib. O, bu kəlməni söz oyunu məqsədi ilə seçərək ikinci mənasını da (lovğalıq) vurğulayıb. Çünki şeirdə o şahindən bəhs edilir ki, o, vağ quşunun təhlükəsini hiss etsə də, ovu ilə cəng etməkdən çəkinmir, ondan qorxmur və təkəbbürünü gizlətmədən axıracan onu təqib edir. Bu cür təkəbbür Bayyardo San Romanda da var. Buradan isə belə bir nəticə çıxır ki, epiqrafın ingilis dilinə edilən tərcüməsində də məna əskikliyi var. Əsəri tərcümə etmək vəzifəsi bizim üzərimizdə olmasa da, aşağıdakı cümlələrin, haqqında danışılan epiqrafa ana dilimizdəki uyğun qarşılıq olduğunu zənn edirik: 1. Sevgi axtarışı təkəbbürlü bir şahinin ov etməyinə bənzəyir; 2. Sevgi axtarışı təkəbbürlü bir şahinlə ov etməyə bənzəyir.

Beləliklə, məlum olur ki, rus dilindəki tərcümədə məna ümumiyyətlə təhrif edilmişdir və həmin təhrif “virus” kimi ana dilimizdəki versiyaya da keçmişdir. Əsəri ana dilimizə çevirən tərcüməçi orijinal mətndən xəbərsiz olduğu üçün bu təhrifi hiss edə bilməmişdir. Göründüyü kimi, hər hansı bir əsəri orijinaldan tərcümə etmək olduqca vacibdir, çünki, əks halda tərcüməçi ikinci dilə edilən tərcümədə hansı yanlışların olduğunu bilmədən o yanlışlara öz tərcüməsində də yol verə bilər. Burada digər diqqətçəkən məqam isə ondan ibarətdir ki, əsərin rus dilinə edilmiş digər tərcümə variantlarında bu yanlışın düzəldilmə ehtimalı olsa da, Azərbaycan dilində yeni tərcümə variantı ortaya çıxana qədər həmin səhv ana dilimizdəki versiyada dəyişilməz şəkildə öz əksini tapacaq.

Ədəbiyyat

1. Andrew Bast "A Translator's Long Journey, Page by Page". New York Times. May 25, 2004. <http://www.nytimes.com/2004/05/25/books/a-translator-s-long-journey-page-by-page.html>
2. Anne Micheals, quotes. <https://www.goodreads.com/quotes/263514-reading-a-poem-in-translation-is-like-kissing-a-woman>
3. Definition of *falconry* in English <https://en.oxforddictionaries.com/definition/falconry>
4. “Diccionario de la lengua española” Real Academia Española. Vigésimo Segundo Edición. 2001. Tomo 1.
5. Falconry. <https://en.wikipedia.org/wiki/Falconry>
6. Falcon and Heron by Aubrey Bell. <https://www.poetrynook.com/poem/falcon-and-heron/>
7. Falconry and its Significance in Chronicles of a Death Foretold. by Emaad Siddiqui. <https://prezi.com/hcezpjltmyig/falconry-and-its-significance-in-chronicles-of-a-death-foretold/>
8. Famous quotes about translation. http://wiki.proz.com/wiki/index.php/Famous_quotes_about_translation
9. Gabriel García Márquez. Crónica de una muerte anunciada. <http://biblio3.url.edu.gt/Libros/cromuerte.pdf>
10. Gabriel García Márquez “Chronicle of a Death Foretold” Vintage International. 2003. New York
11. Halcon que se atreve. <https://www.poemas-del-alma.com/gil-vicente-halcon-que-se-atreve.htm>
12. Qabriel Qarsia Markes. Seçilmiş əsərləri. “Şərq-Qərb” Bakı-2010

13. Migel de Cervantes Saavedra. Quotes. <https://www.goodreads.com/quotes/283794-translating-from-one-language-to-another-unless-it-is-from>
14. Professionals Reveal Secrets of Falconry. <https://www.youtube.com/watch?v=6sg7U6vCbng>
15. Spanish Dictionary. *Altanería* <http://www.spanishdict.com/translate/altaner%C3%ADa>
16. The Hidden Depths of García Márquez's Chronicle of a Death Foretold. January 2011. Ali Shehzad Zaidi. https://www.researchgate.net/publication/274713519_The_Hidden_Depths_of_Garcia_Marquezs_Chronicle_of_a_Death_Foretold
17. The Translator in His Labyrinth. By LUCAS RIVERA. <https://www.finebooksmagazine.com/issue/0104/translator.phtml>
18. Габриэль Гарсиа Маркес. Хроника объявленной смерти https://royallib.com/read/markes_gabriel/hronika_obyavlennoy_smerti.html#0

Summary

On Errors of the Translation Through Second Language base on the Analysis of one Epigraf.

This article deals with different translation versions of an epigraph used in the novel “Chronicle of a Death Foretold”. In Russian translation of the novel the real meaning of the epigraph has been completely distorted. The same distortion was repeated in Azerbaijani version which was translated from Russian. In English version only one meaning of the word “*altanería*” was transformed. By analysing this epigraph the article clarifies how the translation from the second language can end to some mistakes.

Резюме

Об ошибках при переводе с языка – посредника на примере одного эпитафия

В статье говорится о разных версиях эпитафия романа «Хроника объявленной смерти». Смысл эпитафия романа искажен в переводе на русский язык. Такое же искажение допущено и в переводе на азербайджанский язык. С английского языка слово «*altanería*» переведено только в одном из своих значений. Анализируя этот эпитаф, в статье разъясняется, как перевод со второго языка может вызвать ошибки.

Yeganə Abdullayeva
ADU

CULIAN BARNSIN “DÜNYANIN TARİXİ 10½ FƏSİLDƏ” ROMANINDA
POSTMODERNİST İSTEHZA

Açar sözlər: postmodernizm, roman, Culian Barns, “Dünyanın tarixi 10½ fəsildə”

Keywords: postmodernism, novel, Julian Barnes, “A History of the World in 10½ Chapters”

Ключевые слова: постмодернизм, роман, Джулиан Барнс, «История мира в 10½ главах»

Böyük Britaniya yazıçısı, esseist, ədəbi tənqidçi və postmodernist ədəbiyyatın məşhur nümayəndələrindən biri olan Culian Barns (Julian Barnes) üç dəfə Britaniyanın ən nüfuzlu ədəbi mükafatı sayılan Buker mükafatına layiq görülmüş, 2011-ci ildə isə laureat elan edilmişdir. Elə həmin il Britaniyanın Buker qədər nüfuzlu ədəbi mükafatı olan Devid Koenı almışdır.

C.Barns yaradıcılığı daima ədəbi tənqidin diqqət mərkəzində olmuşdur. Onun yaradıcılığını tədqiq edən Emili Baner “Məhəbbət və s.” (Love, etc.) romanını şərh edərkən yazıçı haqqında haqlı olaraq yazır: “Təhkiyə bizə hansı yollarla gəlib çatır və o faktiki olaraq baş verənlərdən nə ilə fərqlənir? Təhkiyənin formalaşmasında qazanılan və ya itirilən nələr olub? Bu cür suallar onun hər bir romanının təməlini təşkil edir. O, mühüm yazıçılardan olmasaydı, hər kitabında istifadə olunmuş materialın yenidən canlandırılması aludəçiliyi pis xəbər olardı. Amma o, çox mahir yazıçıdır, hətta möhtəşəm biridir və məsələlərin yeni tərəflərini üzə çıxarmağa cəhd göstərir” [11].

Sözün həqiqi mənasında C.Barns çoxşaxəli yaradıcılıq fəaliyyətinə malik yazıçıdır. Onun romanları kütləvi ədəbiyyatla elitar ədəbiyyatın sərhədlərində yaranır və bir qayda olaraq, hər bir oxucu üçün nəzərdə tutulur. C.Barns ədəbi diskurslarla məharətlə işləyir və müxtəlif elm sahələrini – fəlsəfə, psixologiya, tarix, ədəbiyyat, dilçilik, siyasət və digərələrini romanlarında əhatə edir.

Yazıçını dahi Con Steynbek və Cerom Selincerlə müqayisə edən tədqiqatçı Con Beyli onu müasir Qərb nəsrinin ən maraqlı və təkrarsız yazıçısı hesab edir: “Əlli il əvvəl kübar insanların “Qəzəb salxımları” haqqında dedi-qodularını, yaxud əsəri mütaliə etdikləri üçün öyünmələrini xatırlatmaq qəribə olardı. Onların varisləri Culian Barns tərəfindən qələmə alınan son romanı müzakirə etmək üçün əlaqə saxlaya bilərlər. Selincerin Holden Kolfildin uca səslə bizlə ünsiyyətə girməsi ilə

birgə bədii ədəbiyyat haqqındakı düşüncələrimiz uzun bir yol qət etdi – bu gün bu, "Söhbət" in yekun monoloqunda çatdırılan üç obrazın ləhcəsində duyula bilər" [2].

C.Barns yaradıcılığını araşdıran Mira Stoutun gəldiyi qənaət də maraqlıdır: "Barnsı dəyərləndirmək romanları qədər çətin məsələdir. Hətta müəllifin dostları onu xarakterizə etmək üçün "güclü, səssiz obraz" və "hədsiz dərəcədə fərdi olması" kimi şablonlara müraciət edirlər. Mürəkkəb, təhsilli, istehza dolu yazıçı ən incə detalları dəqiqliklə yenidən inşa edir"[8].

Bu fikirdə bir həqiqət var ki, yazıçı müsahibələrə meyilli deyildir və nadir hallarda mətbuata açıqlama verir, "sirr" pərdəsi altında yaşamağı daha üstün tutur. Kitablarının şəxsi agenti və həyat yoldaşının ölümündən sonra isə, ümumiyyətlə, qapalı həyat yaşayır.

Britaniya postmodernist romanlarının tədqiqatçısı Devid Leon Hiqdon isə "1960-cı ildən bəri Britaniya və İrland romanı" (The British and Irish Novel since 1960) əsərinin "Etiraf olunmamış etiraflar: Qrem Svift və Culian Barnsın təhkiyəçiləri" adlı bölümündə Qrem Svift və Culian Barns yaradıcılığını geniş müzakirəyə çəkir və yazıçı haqqında belə yazır: "Onun əsərləri, heç şübhəsiz, ingilis postmodern romanını tədqiq etmək və müəyyənləşdirmək üçün, xüsusilə, tematik və struktural maraqların iştirak etdiyi yeni təhkiyəçi tipinin, sözün əsl mənasında, kifayət qədər öyrənilmiş və həssas olaraq, məsələlərə dolayı yollarla, maskalarla, əvəzlənmələr ilə yanaşan "istəksiz təhkiyəçi"nin ərsəyə gətirilməsində istifadə oluna bilər. Barns özünü romanın mənəvi-psixi mərkəzində bərqərar edir, postmodern ədəbiyyatda birinci şəxsin təhkiyəsinə canlandırır və eyni zamanda ədəbi sərhədləri yeni formalara çevrilməyə vadar edir" [9, s.174-191]. Tədqiqatçının fikirlərinin davamı olaraq qeyd etmək yerinə düşərdi ki, C.Barnsın romanları Britaniya nəsrinə yeni ab-hava gətirdi. Onun postmodernist romanın poetik prinsiplərindən istifadəsi, viktorian romanlarına alışmış britaniyalılar üçün yeni nəfəs, yeni yaradıcı yanaşma idi. C.Barnsın romanları postmodernizmin aparıcı estetik prinsipi olan istehzadan yararlanma, onun köməyi ilə postmodernist "oyun" qurmağa xidmət edirdi.

"The New York Times" in 2001-ci il fevral ayının nəşrində C.Barns yaradıcılığına yaxından bələd olan ingilis tədqiqatçısı Sven Börkert yazıçını belə xarakterizə edir: "Culian Barns Raşomon variasiyaları ilə masanı idarə edən maestro kimi ironik bir yazar, yaradıcı bir usta olaraq postmodernist oyun prinsipi ilə gərginlik hissi yaratmayan nadir çağdaş yazıçılardandır. Onun istifadə etdiyi üsullar və nəticələr bir-biri ilə uyğunluq içindədir; onun ümumi görünüşün şıltaqlığına qarşı duyğusu real görünür. Daha da önəmlisi, onun oyun prinsipinin qarşılaşdırıcı ağırlığı vardır: mükəmməllik ideyasının əlamətlərinə qarşı relyativizmə doğru yönələn impulsların canlandırılmasını tanıyan müəllifdir"[3].

Yuxarıda deyilənlərə əlavə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, C.Barns postmodernist yazıçı kimi oxucunu "oyun" atmosferinə sala bilir, onun diqqətini adət etdiyi bir süjet xəttinə deyil, fraqmentlərdən yığılan bir neçə süjetə yönəldir. C.Barnsın romanlarında oxucu intertekstual istehzanın, postmodernist "oyun"un hədəfinə çevrilir, fraqmentlərə ayrılan mətnin "labirint"lərində gəzişir. Bu oyun və istehza atmosferi yazıçının "Floberin tutuquşusu" (Flaubert's Parrot) romanından "Dünyanın tarixi 10½ fəsildə" (A History of the World in 10½ Chapters), "Söhbət" (Talking it Over), "Məhəbbət və s." (Love, etc.), "Artur və Corc"

(Arthur & George), “Aqibət duyğusu” (The Sense of an Ending) romanlarına qədər davam edir.

“Floberin tutuquşusu” romanında oxucu və mətn arasındakı müəllif maskası oyununu aydınlaşdırmağa çalışan Piter Bruks yazıçı C.Barnsın postmodernist istehzasını belə təsvir edir: “Flober başqa bir vəsilə ilə “Lügət”i oxuyarkən oxucuda onun olub-olmadığına dair qətiyyətsizlik yaranacağını vurğulayır: o rahatsız olacaq, çünki heç bir şey yazıcının istehzasına işarə etməyəcək. İstehzanın arxasında, parodiya və təqlid arasında narahatlıq gətirən bir naməlumluq yatır. “Madam Bovari”, “Duyğular tərbiyəsi”nin arxasında tamamlanmamış ehram dayanır, “Buvar və Pekyuşe” artıq istifadə olunmuş hikməti əks etdirən bir ensiklopediya tərtib edən və mənaları müəyyənləşdirməkdə uğursuzluğa düşər olan iki təqlidçinin hekayəsidir”[4].

P.Bruks C.Barnsın romana gətirdiyi istehzanı çox düzgün şərh edir və postmodernist romanın poetikasından çıxış edərək izahını verir. C.Barns Britaniya ədəbi tənqidində bir mənalı olaraq, postmodernist romanın ən gözəl müəllifi kimi qəbul olunur. Bu sıraya onun “Dünyanın tarixi 10½ fəsildə”(A History of the World in 10½ Chapters) romanını da aid edirlər. “Dünyanın tarixi 10½ fəsildə” romanının müəllifi tarixi istehzaya məruz qoyur, tarixi faktları ələ salır, onların obyektiv deyil, subyektiv olması ideyasını irəli sürür.

Romanın ilk səhifələrində müəllifin acı istehzası özünü göstərir. Nuhun gəmisinin dini, mifoloji təsvirinə alışan oxucu müəllif ironiyasının və sarkazminin şahidinə çevrilir. “Someone at the very top became obsessed with information gathering, and certain of the travelers agreed to act as stool pigeons. I’m sorry to report that rating to the authorities was at times widespread. It wasn’t a nature reserve, that Ark of ours; at times it was more like a prison ship” [1, s.16-17]. “Çox yuxarıda olanlardan biri məlumat toplamağa aludə olmuşdu və gəmidəkilərdən bəziləri casusluq etməyə razı oldular. Məyusluqla bildirirəm ki, səlahiyyətlilərə xəbərçilik etmək geniş vüsət almışdı. Bizim gəmi bir qoruq deyildi; bəzən o, həbsxanaya bənzəyirdi”(Tərcümə bizimdir – Y.A.).

“Yuxarıdakıların” xəbər toplanması və bu xəbəri “çatdıranlar” ifadəsi artıq istehzanın və “ələ salmanın” konturlarından xəbər verir. Eksplisit müəllifin gəmiyə yığılan heyvanların “qoruqda deyil, həbsxanada saxlanması” deyim tərzini təhkiyənin yükünü bir az da “ağırlandırır”. C.Barnsdan başqa romanda müəllif maskası, eksplisit və implisit müəlliflər də iştirak edir.

Təhkiyə uydurulmuş müəlliflər tərəfindən aparılır. Bu müəlliflər roman boyu personajlara çevrilir, digər tərəfdən isə C.Barns “müəllif maskası”ndan istifadə edərək “başqasının” mətnini şərh edir. Eksplisit müəllif rolunda ağac qurdu çıxış edir və o bütün fəsillər boyu fraqmentlərə bölünən süjet xəttində “bağlayıcı” rolunu oynayır. Ağac qurdu-təhkiyəçi on fəsildə iştirak edir, romanın ironik tonunu daha da kəskinləşdirir. Özünü xarakterizə edərkən istehzasından “geri qalmır”: “They were chosen, they endured, they survived: it’s normal for them to gloss over the awkward episodes, to have convenient lapses of memory. But I am not constrained in that way. I was never chosen. In fact, like several other species, I was specifically not chosen. I was a stowaway; I too survived; I escaped”[1, s.17]. “Onlar seçilmişlər idi, çətinliklərə sinə gərmiş, həyatda qalmışdılar: onlar üçün

müəyyən məqamları ört-basdır etmək, işlərinə yarayacaq unutqanlıqlar adi bir şeydir. Amma mən buna məcbur deyiləm. Mən heç zaman seçilmədim. Əslində, digərləri kimi xüsusilə seçilməmişdim. Mən qaçaq yolçu idim; Mən də həyatda qaldım; xilas oldum”.

Müəllif C.Barns ağac qurdu-təhkiyəçidən yumor hissini əskik etmir, onun “diliylə” tarixi istehzaya məruz qoyur, onu ələ salır, onun “uydurma” olduğuna işarə edir. Məhz ağac qurdu keçmiş ilə indi arasında paralellər aparır, keçmişin “ciddiliyini” şübhə altına alır.

Bibliya motivlərindən məlumdur ki, Nuhun üç oğlu – Sam, Ham, Yafəs Ümumdünya daşqını zamanı gəmidə onunla birgə qorunub yenidən quruya qayıtmışlar. C.Barns məlum süjetə Varadi adlı yeni obraz gətirərək təhkiyəçinin diliylə onu üç qardaşdan daha layiqli təsvir edir, istehzayla insan nəslinin ondan “törəmədiyinə” görə “bəlalara” düçar olduğunu vurğulayır. Varadinin “ən güclü”, “ən layiqli” və yumor hissində malik olduğunu söyləyən təhkiyəçi bəşər nəslinin hansı “nemətdən” məhrum olduğunu acı istehza ilə dilə gətirir: “Still, the worst disaster by far was the loss of Varadi. You’re familiar with Ham and Shem and the other one, whose name began with a J; but you don’t know about Varadi, do you?... But whatever the truth behind Varadi’s disappearance, it was a severe loss to your species. His genes would have helped you a great deal”[1, s.19-20]. “Ən böyük fəlakət Varadinin yoxa çıxması oldu. Hamı, Samı və adı Y ilə başlayan digər birini də tanıyırsınız; amma Varadi haqqında heç bir məlumatınız yoxdu, elə deyilmi?... Varadinin yox olmasının ardındakı gerçək nə olursa olsun, bu sizin nəsliniz üçün ağır itki idi. Soyunun sizə bir xeyli yardımını ola bilərdi”.

Postmodernist romanın istehzası Nuh peyğəmbərin özündən də yan keçmir. Rəvayətə görə, Nuh peyğəmbər bütün canlılardan bir cüt götürüb daşqın zamanı gəmidə saxlamışdır. Müəllif təhkiyəçinin diliylə onu istehzaya məruz qoyur, “heç də” adil və aqıl olmadığını, yalnız “öləri” insana xas istəklərinə uyğun hərəkət etdiyini vurğulayır. Məlum olur ki, gəmiyə toplanan heyvanlar arasında ayrı-seçkilik salınmış, onların gəmiyə yerləşdirilməsi yalnız “azuqə” və “istək” prinsiplərinə əsasən seçilmişdir. O da məlum olur ki, gəmi bir neçə xırda gəmilərdən ibarət olmuş və orada saxlanılan heyvan nəsillərindən bəziləri gah təsadüf, gah səriştəsizlik ucbatından ömürlük sulara qərq olmuşlar. Dövrümüzə gəlib çatan ağac qurdu isə “seçilmiş” kimi deyil, təsadüf nəticəsində sağ qalmış və gizləncə gəmiyə daxil olmuşdur. Təhkiyəçi-ağac qurdunun Nuhun real kimliyini oxucuya nəql edərkən müəllifin istehzası açıq-aydın özünü bürüzə verir: “Every species wiped out except for a single breeding pair, and that couple consigned to the high seas under the charge of an old rogue with a drink problem who was already into his seventh century of life. So the word went out, but characteristically they didn’t tell us the truth. Did you imagine that in the vicinity of Noah’s palace (oh, he wasn’t poor, that Noah) there dwelt a convenient example of every species on earth? Come, come. No, they were obliged to advertise” [1, s.20]. “Soyunu davam etdirə biləcək bir cüt istisna olmaqla, bütün heyvan növləri yer üzündən silindi, bu cüt hələ o zamanlar açıq dənizlərdə yeddi yüzüncü ilini yaşayan içki düşkünü, işə yaramaz bir qocaya təslim edilmişdi. Söyləmələr bunlardan ibarət idi, amma bizə həqiqəti deməmişdilər. Yoxsa siz Nuhun sarayının əhatəsində (Nuh kasıb biri deyildi) yer

üzərindəki bütün növlərə aid bir cütün mövcud olduğunu xəyal edirdiniz? Yaxşı görək. Ola bilməz, onlar məlumat vermək üçün məcbur olmuşdular”.

Nuhun gəmisinə düşə bilməyən heyvanlar arasında balalarını qoyub gələ bilməyən dişi heyvanlar, öz nəslini arasından seçilmiş, tək gələnlər də var idi. Bu sıraya Tanrının və Nuhun “təhqiredici qanunlarına” boyun əyməyən nəcib növ canlılar da aid idi: “Some of the nobler species simply padded away into the forest, declining to survive on the insulting terms offered them by God and Noah, preferring extinction and the waves” [1, s.21]. “Daha nəcib növlər Tanrının və Nuhun onlara rəva gördüyü bu təhqiredici şərtlər altında yaşamağı rədd edib dağlarda boğularaq ölməyi və nəsillərinin tükənməsini üstün tutaraq meşənin dərinliklərinə çəkildilər”. Göründüyü kimi, müəllif ironiyası Tanrıya da tuş gəlir, onun ədalət prinsipini istehzaya məruz qoyur.

Postmodernist romanın estetik prinsiplərindən biri olan istehza və tarixi yenidən “yazma”, tarixi yenidən “bərpaetmə” romanın birinci fəslindən son fəslinə qədər davam edir. Tarixə yeni baxış bucağı sərgiləmək Britaniya postmodernist romanının ana xəttini təşkil edir. Belə romanlarda tarix ələ salınır, ona ironik ton verilir, onu müasir nəzər nöqtəsindən yenidən “canlandırmaq” istəyi poetik prinsipə çevrilir. Romana şərh verən tədqiqatçı Miçiko Kakutani haqlı olaraq C.Barnsın tarix haqqında fikirlərini əsas götürərək yazır: “Dünya tarixi? Sadəcə, qaranlıqda əks-səda verən səslər, bir neçə əsr tutuşub yanan, sonra sönən görüntülər, bəzən bir-birinə qarışan hekayələr, qəribə bağlantılar”. Bu tərifi verərkən Barns dünya tarixini subyektiv şəkildə təqdim etməyə davam edir – qısa hekayələrdən, esselərdən, düşüncələrdən yaranan, təkrarlanan görüntülər, ifadələr, məşğuliyyətlər ilə bir-birinə bağlanan bir kollaj” [6]. Həqiqətən də, postmodernist romanın müəllifi dünya tarixinin subyektiv təsvirini verir və ümumiyyətlə, tarixin “ciddiliyinə” istehza edir: “You believe what you want to believe, and you go on believing it. But then, of course, you all have Noah’s genes. No doubt this also accounts for the fact that you are often strangely incurious. You never ask, for instance, this question about your early history” [1, s.48]. “İnanmaq istədiklərinizə inanır və inanmaqda davam edirsiniz. Amma əlbəttə, hamınız Nuhun nəslindəsiniz. Heç şübhəsiz ki, bu, sizin maraq göstərməməyinizi açıqlayır. Misal olaraq, heç zaman erkən tarixinizin bu xüsusiyyətini soruşmursunuz”.

C.Barns yaradıcılığına özünəməxsus münasibət bildirən digər tədqiqatçı Nataşa Valterin də yanaşması maraq doğurur: “Barns oxucularını qürurlandırmaq və onları adi romandan fərqli olaraq ciddi bir şey oxuduqlarını hiss etdirməkdə çox məharətlidir – amma onlarda təəccüb yaratmaq, onları güvənli bir məsafədə müşahidə etmək əvəzinə hekayənin içində bürdrədiyini hiss etdirmək üçün çox da yaxşı deyil” [10].

Nuhun keçmişini bütün çılpəqlığı ilə istehzaya məruz qoyan təhkiyəçi bizə söylənilənlərlə reallıq arasındakı kəskin fərqi göstərməyə çalışır: “I don’t know how best to break this to you, but Noah was not a nice man. I realize this idea is embarrassing, since you are all descended from him; still, there it is. He was a monster, a puffed-up patriarch who spent half his day groveling to his God and the other half taking it out on us” [1, s.28]. “Bunu necə söyləyəcəyimi bilmirəm, amma Nuh yaxşı biri deyildi. Hamınız onun soyundan gəldiyiniz üçün bu iddianın sizin üçün xoş olmadığını anlayıram, amma məsələ bu cürdür. Nuh bir canavar

idi, günün yarısını Tanrısına yaltaqlanmaqla, yarısını isə əsəbini bizdən çıxmaqla keçirən bir patriarx idi”.

“Dini müharibələr” fəslə “Mənbə” ifadəsi ilə mənbəyə istinad etdiyinə, mətnin “ciddi”liyində işarə edir. Müəllif istehzası bu fəsildən də yan keçmir. “Mənbə” Bezansonun Bələdiyyə Arxivindən götürülmüş əlyazmanın təsvirində ciddiliyin özünün ələ salınması, XVI əsrdə kilsə məhkəməsinin apardığı icra və çıxardığı qərarların boş, mənasız olduğunu göstərməyə çalışır. Məlum olur ki, ağac qurdları üzərində qurulan məhkəmə icrası onların “bağışlanılmaz” səhvinin törətdiyi fəsadlarla bağlıdır. Ağac qurdlarının vəkilə isə dövrünün ən tanınmış kilsə hüquqşünası, vəkil, sonralar isə Provans Ali Məhkəməsinin sədri işləmiş Bartolome Şasonedir. Müəllif istehzası Bartolome Şasonenin təsvirindən də yan keçmir, onun kilsə qarşısındakı “əvəzsiz” nailiyyətlərindən (ağac qurdlarının vəkilə olmamışdan çox illər əvvəl o, siçanların da sözcüsü olmuşdur – Y.A.), din tarixində “rol”undan söz açır.

Ağac qurdlarına qarşı qaldırılan iddia onları Müqəddəs Kilsə və Tanrı himayəsindən məhrum etmək, kilsə qarşısındakı cinayətlərini sübut edib birdəfəlik oradan qovulmasını tələb etmək idi. İddiaçıları yepiskop taxtının ayağının ağac qurdları tərəfindən “gəmirilmə”sini iddia edir və onların cəzalanmasını tələb edirlər: “And how the Bishop fell, striking his head upon the altar step and being hurled against his will into a state of imbecility. And how, when the Bishop and his retinue had departed, bearing off the Bishop in a state of imbecility, the terrified petitioners did examine the Bishop’s throne and discover in the leg that had tumbled down like the walls of Jericho a vile and unnatural infestation of woodworm, and how these woodworm, having secretly and darkly gone about their devilish work, had so devoured the leg that the Bishop did fall...”[1, s.100]. “Baş keşişin yığılıb başını mehrabın pillələrinə vurmasını və iradəsindən asılı olmayaraq gicəllənməsini, rəiyyətinin onu bu halda daşıyaraq oradan necə uzaqlaşdırdıqlarını və dəhşətə gələn iddiaçıların baş keşişin oturacağını araşdırdıqlarını, Ərihanın divarları kimi çökmüş ayağında rəzil ağac qurdu istilasına qarşılaşdıqlarını və bu ağac qurdlarının şeytani işlərini qaranlıqlar içində gizlicə həyata keçirdiklərini və oturacağı ayağını yeyib bitirdikləri üçün baş keşişin oturacağından yığılmasını izah edirdilər”.

Kilsə hakimiyyətinin ağac qurdları üzərində apardığı məhkəmə icrasının arxiv materialları həqiqətən məhkəmə prosesinin keçirilməsindən xəbər verir. Ağac qurdlarının kilsədən uzaqlaşdırılması və məbəddən qovulması qərarı mətnə acı istehza və sarkazm gətirir. C.Barns istehzanın köməyi ilə orta əsrlər kilsə hakimiyyəti altında yaşayan, kilsəyə sığınan və nıcatı dini ehkamlarda görə “canlılara” gülür, onları ələ salır. Ağac qurdlarının yepiskop taxtının ayağını “gəmirməsi” hadisəsi iddiaçıları tərəfindən şeytani hərəkətə bərabər görülür. Onlar “şeytanla birləşib günah işlədir, dini məbədi “murdarlayıb” tanrıya qarşı çıxır” kimi məhkəmə nəticəsi isə romanın acı istehzasından xəbər verir.

Eksplisit müəllif roman boyu dini ehkamları, mövhumatı və kilsədə hökm sürən hərəkətə əl salır, onu gülüş hədəfinə çevirir. Taxtından yığılıb ağı başından “çıxan” baş yepiskopun “acı” taleyinə gülən təhkiyəçi onun moizələrindən məhrum olan zavallı möminlərin “faciə”sini ələ salır. Postmodernist istehza eksplisit və implisit müəlliflər tərəfindən personajların hər birinə toxunur, istehza romanın kompozisiyasında karnaval effekti (M.Baxtin) yaradır. Tarix boyu bəşər

nəslinin yaşam tərzini müəllif maskası altında istehzaya məruz qalır, mənəvi dəyərlərlə dini qanunların yaratdığı dəyərlər arasındakı kəskin ziddiyyət acı gülüşün istehzasında ələ salınır. Məlum olur ki, ağac qurdlarının “əməlləri” illər uzununu tanrı məbədinə təsir etmiş, nəticədə isə qanunların qorunduğu arxiv materialları tanınmaz hala düşmüşdür: “Here the manuscript in the Archives Municipales de Besançon breaks off, without giving details of the annual penance or remembrance imposed by the court. It appears from the condition of the parchment that in the course of the last four and a half centuries it has been course of the last four and a half centuries it has been attacked, perhaps on more than one occasion, by some species of termite, which has devoured the closing words of the judge d’Église” [1, s.124]. “Bezanson Bələdiyyəsi Arxivlərində yer alan əlyazma məhkəmənin təqdim etdiyi illik cəza ödəməsi və xatırlatma məsələləri haqqında ətraflı məlumat vermədən birdən-birə kəsilməkdədir. Əlyazmanın son dörd əsrdən çox, bəlkə də, bir dəfədən daha çox həşərat tərəfindən hücumla məruz qaldığı və kilsə hakiminin verdiyi hökmün son sətirlərinin də yeyilmiş olduğu anlaşılır”.

Postmodernist nəsrin nümunələrində bir qayda olaraq, keçmiş mifologemlərlə oyun prinsipi üzərində qurulur və bu oyun çox vaxt istehzaya söykənir.

Postmodernist romanın poetikasını müəyyən edən istehza bu halda donuq tabularla, daşlaşmış qanunlarla və stereotiplərlə yaşayan həyat tərzinə, müəyyən ənənələrə bağlı təfəkkür tərzinə qarşı yönəlir.

Belə romanlarda qaldırılan istehza kütləvi mədəniyyəti, stereotipləri, adiliyi, “donuqluğu” ələ salır. Bu istehza növü mədəniyyətlərarası kommunikasiya sahəsini əhatə edib, ilk növbədə mədəni kontekstdə yaranır və müəllifin nəzər nöqtəsi kollektiv görüşlərə qarşı yönəlir. İstehza bu kimi mətnlərdə karnaval effektini alır, reallıq və həqiqət uydurma və təxəyyülə qarışır, ələsalınma müəllifin özündən başlayaraq bütün personajlara, sonda isə tarixin özünə qədər gedib çıxır. Riçard Rorti özünün məşhur “Ehtimal, istehza və həmrəylik” (Contingency, Irony, and Solidarity) əsərində vaxtı ilə yazırdı ki, “həqiqət” istehzaya məruz qalanda anlaşılmalı deyil və mənasız hesab olunur. Xüsusi istehza və liberal ümidlərlə yazan sənətkarı güclü ironiyaya malik yazıçı adlandıran Riçard Rorti məsələyə münasibətini belə bildirir: “O, hazırkı lüğətdə ifadə edilən dəlillərin bu şübhələri nə yaza, nə də həll edə biləcəyinin fərqi varır. Öz vəziyyətini fəlsəfi baxımdan izah edərək istifadə etdiyi ifadələrin gerçəklərdən daha çox digərlərinə yaxın olduğunu, özü ilə deyil, hansısa bir qüvvə ilə təmasda olduğunu düşünür” [7, s.73].

Postmodernist romanlarda istehza bu cərəyanın xüsusiyyəti kimi çıxış edir. Müasir romanın inkişafına münasibət bildiren İhab Hassanın gəldiyi qənaət də maraqlıdır. Tanınmış tədqiqatçı postmodernist romanın özünü “forma elastikliyi”nə və “özünü parodiyaya” məruz qoyması ideyasını irəli sürür. [5, s.24]. Belə romanlarda istehza oyununda gülüş həyatın özünün nizamsız olması, tarixin isə “uydurma”, subyektivlikdən “yoğrulduğu” ideyasına yönəlir. Qeyri-müəyyənlik, fraqmentarlıq istehzanın prinsiplərinə çevrilir, postmodernist romanın poetikasını müəyyən edir. İstehzanın dinamik oyunu mədəni kontekstlə bərabər şəxsi təcrübələrə də toxunur.

Ədəbiyyat:

1. Barnes J. A History of the World in 10½ Chapters. Vintage International. 1990.
2. Bayley J. Getting to Know You. The New York Review of Books. 1991. 5 December <http://www.nybooks.com/articles/1991/12/05/getting-to-know-you/>
3. Birkerts S. Talking It Over Some More. The New York Times. Books. 2001, 25 February <http://www.nytimes.com/books/01/02/25/reviews/010225.25birkert.html>
4. Brooks P. Obsessed With the Hermit of Croisset. The New York Times. Books. 1985, 10 March <http://www.nytimes.com/books/01/02/25/specials/barnes-parrot.html>
5. Hassan I. Contemporary Literature. 1945-1972. N.Y., 1973.
6. Kakutani M. Books of The Times; A Cast of Characters Afloat On History's Indifferent Sea. The New York Times. Books. 1989, 29 September <http://www.nytimes.com/1989/09/29/books/books-of-the-times-a-cast-of-characters-afloat-on-history-s-indifferent-sea.html>
7. Rorty R. Contingency, Irony and Solidarity. Cambridge: Cambridge University Press, 1989.
8. Stout M. Chameleon Novelist. The New York Times. Books. 1992, 22 november <http://www.nytimes.com/books/01/02/25/specials/barnes-hameleon.html>
9. The British and Irish Novel Since 1960. (Edited by James Acheson). Palgrave Macmillan UK. 1991.
10. Walter N. Our mutual friends. The Guardian. 2005, 2 Jul <https://www.theguardian.com/books/2005/jul/02/bookerprize2005.bookerprize>
11. <http://www.pifmagazine.com/2001/03/love-etc/> Pif magazine. №. 46, 2001, March .

Summary

The Postmodern Irony in the Novel of "A History of the World in 10½ Chapters" by Julian Barnes

The article is dedicated to the creative activity of the prominent English writer Julian Barnes and also to the problem of irony in the novel of "A History of the World in 10½ Chapters". Firstly the author lightens point of views of the researchers relating to J. Barnes' creative activity, draws the writer's postmodern novels into the discussion. And then he shows his attitude towards the role of postmodern irony in the novel of "A History of the World in 10½ Chapters" by Julian Barnes, analyses it in the context of postmodern poetics. The scientific philosophical views of Richard Rorty, the researcher of the theoretical basis of irony are presented in the article.

Резюме

Постмодернистская ирония в романе Джулиана Барнса «История мира в 10½ главах»

Статья посвящена творчеству видного британского писателя Джулиана Барнса, а также проблеме иронии в романе «История мира в 10½ главах». Автор, в первую очередь, освещает точку зрения исследователей творчества Дж. Барнса, выносит на обсуждение постмодернистские романы писателя. Далее высказывает свое мнение о роли постмодернистской иронии в романе Дж. Барнса «История мира в 10½ главах», анализирует ее в контексте постмодернистской поэтики. В статье также находят отражение научно-философские взгляды Ричарда Рорти, исследовавшего теоретические основы иронии.

Şəbnəm Teymurova
ADU

M.HÜSEYNİN "YERALTI ÇAYLAR DƏNİZƏ AXIR" ROMANINDA REPRESSİYA

Açar sözlər: roman, repressiya, xarakter tipləri, sosializm

Keywords: the novel, repression, the nature of the period, socialism

Ключевые слова: роман, репрессия, характер эпохи, социализм

Mürəkkəb və ziddiyyətli struktura malik repressiyanın təsviri problemləri ziq-zaqlı yol keçmişdir. Çünki təxminən otuz ildən çox müddət ərzində davam edən repressiya dövründə bu mövzuda əsər yazılmamışdır. Bunun əsas səbəblərindən biri repressiyaların siyasi sistemlə əlaqədar törədilməsi idi. Azərbaycanda repressiyanın tarixi 20-ci illərdən – bolşeviklərin işğalı, yəni kommunist ideologiyasının bərqərar olması ilə başlamışdır. Bununla belə, bu repressiyaların xarakterinin getdikcə dəyişməsi və müxtəlif şəkildə təzahür etməsini də yaddan çıxarmaq olmaz. Əgər 20-ci illərdə başlayan repressiyalar daha çox siyasi müxalifəti aradan götürməyə, xalqın milli müstəqillik, milli istiqlal duyğularını istismar etməyə yönəlmişdisə, sonrakı illərdə, xüsusilə, 30-cu illərdə tamamilə yox edilən müxaliffikirliliyin aradan götürülməsinə hesablanmışdı. Sosializmin tam və qəti qələbəsi üçün repressiyanın yeni dalğası yeni mahiyyət qazanmışdı. Bu repressiyalar, fikrimizcə, daha çox ictimai quruluşun mahiyyətindən irəli gəlmişdir. Sosializmin mahiyyəti, ictimai quruluşun müasir nəzəriyyəsi onların aşkar fərqi ilə yanaşı, iki ziddiyyət təşkil edən əsas prinsiplərə gətirib çıxara bilərdi. Bunlar fərdiyyətçilik və kollektivçilik prinsipləridir. Ona görə də sosializm fərdiyyətçiliyə deyil, kollektivçiliyə üstünlük verməli oldu. Böyük alim Qustav Le Bon sosializmin mahiyyətini təhlil edərkən tamamilə doğru olaraq belə bir qənaətə gəlir: "Fərdiyyətçilik zamanı hər bir adam özü özünə məxsusdur, onun şəxsi fəaliyyəti maksimum dərəcəyə qalxır, hər adama münasibətdə dövlətin fəaliyyəti isə minimaldır. Kollektivçilik zamanı əksinə, insanın ən kiçik addımlarını dövlət, yəni ictimai təşkilat (collectivite) idarə edir; ayrıca insan heç bir təşəbbüsə malik deyildir, onun həyatdakı bütün təşəbbüsləri əvvəlcədən müəyyənləşdirilmişdir. Bu iki prinsip həmişə az-çox gərgin mübarizə aparmışlar" [1, s.30-31].

30-cu illər repressiyasının da mahiyyətində məhz bu amil dayanmış, kollektivçilik fərdiyyətçiliyi üstələmişdir. Lakin əsas məsələlərdən biri repressiyaya münasibətdən irəli gəlmişdir. Belə ki, repressiyanın tüğyan etdiyi dövrdə ona münasibət bildirmək mümkün olmamışdır. Müxtəlif mərhələlərdən keçən repressiya Stalinin ölümü ilə bir qədər səngimişdir. Bundan sonra repressiyanın mahiyyətinə, başvermə səbəblərinə aid müəyyən araşdırmalar aparılmışdır. Tənqidçi Akif Hüseynov dövrün siyasi sistemini doğru olaraq belə xarakterizə edirdi: "Sovet sistemi ictimai şüurun bütün sahələrini öz ehkamları ilə buxovlamışdı və böyük "məharətlə" (həqiqətən, tarixdə misli görünməmiş bir şəkildə!) öz ruhuna, tələbinə uyğun gələn elm və mədəniyyət, ədəbiyyat və incəsənət formalaşdırmışdı" [2, s.137].

Azərbaycan bədii nəsrində repressiya hadisələrini təsvir edən ilk əsər M.Hüseynin "Yeraltı çaylar dənizə axır" romanıdır. Roman 60-cı illərin əvvəllərində yazılmışdır. Yazıçı romanın sonunda bu tarixi "1961-1964" kimi göstərmişdir. Bu zaman artıq repressiyanın üzərindən qara pərdə götürülsə də, onun mahiyyətini bütün reallığı ilə dərk etmək çətin idi. Dövrün təsvirinin özünün spesifik çətinlikləri buna imkan vermirdi. Buna baxmayaraq, roman, hətta bu günün meyarları baxımından repressiyanın mahiyyətini təsvir etməkdə kifayət qədər məsələlərin üzərinə aydınlıq gətirir.

Romanda müharibədən sonrakı Azərbaycan həyatı, ideoloji basqılar və bir çox ziyalıların bu təzyiqlərə qarşı zəif də olsa, mübarizəsi göstərilir. Yazıçı çox doğru olaraq, hadisələri repressiyaya məruz qalan Səmirə Aydının dilindən danışır. Yazıçı bununla romana həm yeni bir forma verir, həm də bu hadisələrin şahidi olanın dilindən verməklə oxucunun diqqətini ona cəlb edir. Bundan sonra hadisələr oxucunu öz ardınca aparır. Hadisələr isə sondan əvvələ doğru gedir. Səmirə Aydının qızı Kəmalə Aydın bir gün məktəbdən həyəcanlı şəkildə qayıdıraq anasına bir xəbər verir. Uzun illərdən sonra onun atası Midhət Aydının sürgündən qayıtması anasını həyəcanlandırır. Midhət Aydın sürgündən qayıdaraq qızını məktəbdə voleybol oynayarkən tanımış və ona atası olduğunu demişdi. Ancaq onu da demişdi ki, anasına bir söz deməsin. Bundan sonra Midhət Aydının nədən sürgünə göndərilməsi və Səmirə Aydının başına gələn hadisələr göstərilir. Məlum olur ki, müharibə və sistemin təzyiqi insanlara çox böyük bəlalar vermiş, onları sınaqlara məruz qoymuş, ailələr dağılmışdır. 1942-ci ilin sonlarında müharibəyə gedən Midhət Aydından uzun müddət soraq çıxmamışdır. Sonra onun itkin düşməsi haqqında xəbərlər dolaşmışdır. Yalnız müharibə qurtardıqdan sonra onun alman əsirliyində olması, sovetlərin qalib gəlməsindən sonra isə onun özünü öldürmədiyi üçün sürgünə göndərilməsi ilə bağlı xəbərlər yayılmışdı. Cəmiyyətdə müəyyən mövqeyi olan Səmirə Aydının həyat yoldaşının alman əsirliyinə düşməsindən sonra özünü öldürməməsi aydınlaşdıqda onu həbs düşərgəsinə göndərirlər. 1944-cü ildə Səmirəyə göndərdiyi bir məktubunda onu xain kimi damğaladıqlarını, lakin onun heç zaman xain olmadığını bildirirdi. İkinci bir məktubu isə Səmirə üçün sanki bütün qapıları bağlayırdı: "Əziz dost! Uzaq şimala yaxınlaşırıq. Bu sözləri yazdığım vaxt necə iztirab çəkdiyimi təsəvvürünə gətirə bilməzsən. Məni bir daha gözləmə. Çox ağırdır, əziz dost... Əgər özünə layiq başqa birisiylə..., yox, ağırdır... Hər hansı bir ərin öz həyat yoldaşından onun yolunda ömrünü çürütməyi tələb etməyə mənəvi haqqı varmı? Məncə, yoxdur. Bəlkə sən başqa birisi ilə xoşbəxt olacaqsan? Əgər sən özünə layiq gördüyün bir insanla yenidən həyat qursan, inan ki, bu mənim qüruruma və heysiyyətimə zərər qədər də toxunmaz. Mən ki köhnə müsəlman deyiləm..." [3, s.144].

Yazıçı, çox doğru olaraq, hadisələri Səmirə Aydının vəfasızlığı üzərində deyil, sovet həyatı və cəmiyyətin anomaliyaları üzərində qurmağa nail olur. Midhət Aydının sürgünə göndərilməsi ilə Səmirənin ailəsinin qara günləri başlayır. Mövzu götürüb dissertasiya müdafiə etmək, cəmiyyətdə mövqe tutmaq haqqında düşünən Səmirənin həyatı Midhətin sürgünə göndərilməsi ilə dəyişir. Səmirə Aydın kommunist idi, ona görə də bunu gərək iş yerində bildirəydi. Əvvəlcə, rəfiqələri ilə məsləhətləşən Səmirə belə də edir. O düşünürdü ki, hər şeyi özü desə, onun üçün də

yaxşı olar. Lakin o, cəmiyyətdəki insanları nəzərə almamışdı. O, bilmirdi ki, partkom bu ərizədən sonra onu müdafiə etməyəcəkdi. Rəfiqələri onun müzakirəsində partkomun, direktorun heç də onun tərəfində durmayacağını bildirirlər. Doğrudan da, yazıçı bu situasiyada cəmiyyətdəki insanların özlərini necə apardıqlarını son dərəcə reallıqla təsvir edir. Direktor "səlahiyyətli adamlarla məsləhətləşərik, görək, onlar nə deyir",- deyərək onu müdafiə edəcəyini bildirir. Lakin burada kollektivi də nəzərdən qaçıрмаq olmazdı. Sovet cəmiyyətində kollektivçilik onun mahiyyətini yaxşı ifadə edirdi. Yazıçı da əsərdə məhz bunu göstərmək istəmişdir. Səlahiyyətli adamlar öz qorxusundan, vəzifəsini itirəcəyindən çəkinərək onu müdafiə etmirlər. Beləliklə, partiyanın ən ağır vaxtlarında onun sıralarına daxil olan Səmirəni öz partiyadaşları müdafiə etməkdən çəkinirlər. Direktor deyir ki, mənim üçün əsas kollektivin rəyidir. Ona deyəndə ki, bəs sizin şəxsi rəyiniz yoxdurmu, o, bunu hamıdan sonra söyləyəcəyini bildirir. Əslində, bununla da Səmirə Aydını müdafiə etməklə özünü zərbə altında qoymaq istəmir. Sonda isə "Mən şəxsi rəy məfhumunun həm lüğəvi, həm də fəlsəfi mənasını anlaya bilmirəm. Nədir şəxsi rəy? Mütəşəkkil bir kollektivin iradəsi ilə çalışan bir dövlətdə şəxsi rəyə malik olmaq xudpəsəndlik deyilmi? Burada söhbət Vətən müharibəsi cəbhəsində andını ayaqlamış, dövlətə xəyanət eləmiş bir adamın əyalından gedir. Bu cür hallarda hamımız üçün məcburi bir qayda var; yalnız müqəssir yox, onun ailə üzvləri də cəzasız qalmasın gərək!" [3, s.155-156]. Onun fikrincə, əgər sovet orqanları Midhət Aydının günahını təsdiq etmişlərsə, ona şübhə ilə yanaşmaq olmaz. Ona görə də onlar Səmirə Aydını da partiyadan çıxarılmasını səsə qoymur. Direktor, nəinki, onun partiyadan çıxarılmasını təklif edir, hətta işindəki vəzifəsindən də çıxarır. Direktor bu məsələni ümumi iclasa da çıxarmır, ona deyəndə ki, "ümumi iclasa qoyaq", bunun xeyri olmadığını, hətta camaatın ona səs verməsi təqdirində belə raykomun onu nəzərə almayacağını iddia edir.

Bu cür başlanğıcdan sonra repressiyanın tipik xarakteri özünü göstərir. Onun partbiletini əlindən alırlar. Bu zaman Səmirə ağlayır. Tezliklə işdən də çıxarılır. Bu isə çətin günlərin hələ qabaqda olduğuna işarə idi. Lakin yazıçı cəmiyyətdə hələ də yaxşı insanların olduğunu göstərmək yolu ilə gedir. Doğrudur, bu cür risklər o adamın özünü və ailəsini də təhlükə altına ata bilərdi. Elə də olur; Səmirə Aydını kömək edən şəxs Zəfər olur. Zəfər Səmirənin məktəb yoldaşı idi. Başqalarından Səmirənin işsiz olduğunu öyrəndikdən sonra, onu tapıb arxiv müdirliyi işini təklif edir. Səmirə əvvəlcə razılıq vermir. O qorxurdu ki, Zəfərin özü bundan ziyan çəkə bilər. Zəfər müharibədən şikəst qayıtmışdı, ona görə də belə şeylərə məhəl qoymur və qorxmurdu. Səmirəyə bunların çox tez keçəcəyini bildirir. Hətta ona konvertdə iki min manat pul da verir. Bununla da kifayətlənmir, onları kirayə qaldıqları zirzəmidən çıxararaq başqa bir evə köçürür. Zəfər hətta Midhət kimi sürgünə göndərilməyinə razıydı, təki bu ailə xoşbəxt olsun. Səmirə isə bütün bunlardan qorxurdu, çünki işdə ona rəğbət bəsləyən Ələkbərova Mollayev şəxsən özü telefon açıb "qulaqburması" vermişdi. Onun Zəfərə də bir zərər gələcəyini ehtimal etməsi mövcud sistemin artıq xarakterini bilməsindən irəli gəlirdi. Doğrudan da, Zəfərin bu köməyi davamlı olmur, çünki onun özünü də həbs edirlər. Bundan sonra səhnəyə Kamran çıxır və Zəfər kimi o da köməyini əsirgəmir. Bununla yazıçı cəmiyyətdə hələ də müqavimət gücünün qaldığını, xe-

yırxah adamların yaşadığını və ədaləti müdafiə etdiyini göstərmək istəmişdir. Kamran, nəinki, Səmirəyə hər cür kömək edir, hətta onun sürgün olduğu yərə gedərək hər cür əzaba qatlaşdığını sübut edirdi. Sürgün həyatı yaşamaq qadın üçün nə qədər çətin olsa da, Səmirə bunlara dözürdü. Buna baxmayaraq, Kamranın oraya getməsi və onu çətinliklərdən xilas etməsi onların sonrakı münasibətlərini müəyyənləşdirmişdi. Kamran əvvəlcə Səmirəni düşərgədən ayıraraq bir evə köçürmüş, daha sonra isə onlar evlənmişdilər. Kamranın Səmirə ilə evlənməsi birdən-birə baş verməmişdir. Yazıçı bunu intriqanı artırmaq üçün etməmiş, əksinə, həyat zərurəti kimi göstərmişdir. Həyatın çətinliyi, Kamranın qəhrəman kimi onun yanına gəlməsi, Səmirənin bundan sonrakı həyatını necə davam etdirəcəyini müəyyənləşdirir. Bunu Kamran Səmirənin xatirələrini kənarına yazdığı qeyddə düzgün vermişdir: "Biz həm maraqlı, həm də tragik dövrün insanlarıyıq. Biz xəstələnen zaman taleyin zərbələrinə dözmək üçün hazır deyildik! Bu isə bizim şəxsi faciəmiz olmaqdan daha çox, mənsub olduğumuz nəslin faciəsi idi. Bizi zərbələrin ağırlığı yox, ədalətsizliyi yıxmışdı. AXI, bunu inkar eləyə bilməzsən ki, heç birimiz bu cür zərbələri gözləmədik!.." [3, s.181].

"Yeraltı çaylar dənizə axır" romanında yazıçı repressiyanı realılıqla təsvir etmək üçün müxtəlif obrazlar yaradır. Hər şeydən əvvəl insanların partiyaya, ölkə rəhbərliyinə inamını dəlillərlə göstərir. Ədəbiyyatşünas B.Əhmədov çox doğru olaraq yazır: "Analoqu olmayan repressiya kabusu təkcə istedadlı, vətənpərvər adamları tragik şəkildə həyatdan, sevdiyi sənətindən ayırmadı (bu, maddi, statistiklərin hesablayacağı itkidir), həm də on minlərlə oxuma və yazma savadı olmayan adamları belə ağışuna alaraq xalqın şüurunu dəyişdi, onu tərəqqidən saxladı, mənəviyyata, tarixi-etnik düşüncəyə ağır zərbə vurdu (bunu isə artıq statistiklər hesablaya bilməz!). Neçə-neçə bədii düşüncə, mənəvi-əxlaqi dəyərlər məhv oldu, nəticədə ən böyük ziyanı xalq çəkdi" [4, s.329]. Romanda repressiyanın xalq, onun ayrı-ayrı təbəqələrinə, üzvlərinə vurduğu ziyan son dərəcə realılıqla göstərilir. Bir gün Səmirə Aydingilin evlərinə bir nəfər "soyuq", "rəhmsiz" adam gəlib "yığışın, mənimlə gedəcəksiniz,"—deyə ona xəbərdarlıq edir. O, qızlarından, qayınanasından ayrılarkən iki məsələyə aydınlıq gətirir; birincisi, ailəyə bildirir ki, Midhət də, mən də günahsızdıq; ikincisi, indiyədək Midhətin buraxılmasına ümidi olsa da, bu hadisədən sonra bu ümid tükənir.

Səmirə ilə bir yerdə sürgünə göndərilənlərdən biri də müğənni Ceyran idi. Yazıçı Səmirə Aydın kimi onun da sürgün səbəblərini detallı şəkildə təsvir edir. Məlum olur ki, Mollayev Ceyranı əldə etməkdən ötrü müxtəlif bəhanələr uydurmuş, lakin bunlara nail olmadıqda onun sürgün olunmasına qərar vermişdir. Ceyran özü gözəl qız idi və sürgünə getməsinə baxmayaraq, zövqlə geyinmişdi. Ceyran Səmirəyə bildirmişdi ki, o, azad olduğu üçün istədiyi kimi geyinir. Hətta yol boyu o, istədiyi zaman hündürdən mahnı oxumağı da yaddan çıxarmırdı. Bununla demək istəyirdi, sürgünə göndərsəniz də, səsimi əlimdən ala bilməzsəniz. Mən müğənniyəm, istədiyim vaxt, istədiyim şəkildə oxuya bilərəm. Hətta sürgünə getdiyi yerdə belə onu camaatın içində biabır etmək üçün üstünə oğurluq qoymaq istəyirlər. Səmirə Aydın onunla yaxınlaşdıqdan sonra sürgün səbəblərini öyrənir. Müğənni Ceyranın sürgün səbəbi Səmirənininki kimi olmasa da, onun da arxasında şəxsən Mollayevin durduğu aydın görünür. O, müğənnini gah bağına dəvət edir,

gah qonağı olduğunu bildirir və onun gəlib oxumasını istəyir. Onun cangüdənləri Ceyrandan nə qədər xahiş etsələr də, Ceyran müxtəlif bəhanələrlə Mollayevin başına getməkdən boyun qaçırır. Ən sonda isə onun həyat yoldaşı Elmanı aparıb bir neçə gün saxlayırlar. Ondan Ceyranı boşamasını tələb edirlər. Bununla razılaşmayan Elmanı tanınmaz hala düşənə qədər döyürlər: "Gecədən xeyli keçmiş yazıq anasını da intizarda qoyub, yataq otağına getdi. Başına gətirilən müsibətləri heç kimə, hətta ailə üzvlərinə də danışmayacağını vəd elədiyi aydın idi.

Üst paltırını çıxaranda özümü saxlaya bilməyib qışqırdım. Kürəyinin, çiyninin, yumşaq ətində gördüyüm qara zolaqlar, əfi ilanlar kimi qorxunc və heybətli idi" [3, s.263].

Göründüyü kimi, Ceyran sürgün həyatını Bağirovun görüşünə getməkdən üstün tutur. Nəhayət, körpə uşağını da anasının yanında qoyaraq, Krasnovodskda sürgün həyatı yaşamağa razı olur. Hər iki həbsin arxasında Mollayevin olduğunun göstərilməsi onu deməyə əsas verir ki, yazıçı bu həbslərin siyasi olduğunu və yuxarıdan sifarişlə gəldiyini təsdiq edir. Ceyranı Orta Asiyada yaxşı tanıyır, ona hörmət edir və sənətini çox sevirdilər. Ceyranın başına gələn hadisələri Səmirə Aydınə danışarkən bunlar ona yuxu kimi gəlir. Düşünür ki, bu cür hadisələr adamın başına ancaq yuxuda gələ bilər. Ancaq bu həqiqət idi...

"Yeraltı çaylar dənizə axır" romanının böyük bir hissəsi sürgün həyatından danışır; burada yalnız Səmirə Aydın və müğənni Ceyranın başına gələn hadisələr deyil, eləcə də sürgün həyatı yaşayan insanların taleləri əks olunur. Onlardan biri "Sədi Kamal" kimi tanınan, əsl adı isə Sadəddin Kamalov 1923-cü ildə gizli mil-lətçilər təşkilatının üzvlərindən biri kimi Solovki adalarında sürgün həyatı yaşamışdı. Onun fikrincə, o zaman onu həbs etməkdə haqlı idilər. Çünki, "Sovet hakimiyyətinin əleyhinə intibahnamə buraxmışdım, heç nə...ağılsızlıq. Onca il Solovkidə ayaq döydüm. Cəza müddətim qurtaran kimi buraxdılar" [3, s.228].

Sürgün həyatı yaşayanlardan biri Rəcəb dayının isə repressiya olunma səbəbi başqa idi. Rəcəb dayı özü bunu belə ifadə edir: "Günahım odur ki, neft bazasını nə özüm yeyib dağıtdım, nə də ona-buna yedirdim. Axırda əllərinə bəhanə düşdü, əleyhimə material düzəldilər. Məndən yaxşıca hayıf aldılar" [3, s.234]. Məlum olur ki, Rəcəb dayının işlədiyi rayonun təhlükəsizlik idarəsinə təzə rəis təyin olunan kimi "Bakıya gedirəm, on-on beş dəqiqəliyə mənim yanıma gəlsin", –deyə sifariş göndərərək onu yanına çağırır. Lakin Rəcəb dayı rəisin yanına getmir. Yanına çağırmaqda isə əsas məqsəd ondan rüşvət almaq olmuşdur.

M.Hüseyn romanda düşərgə həyatını da təsvir etmişdir. Tacikistanda çölün düzündə özlərinə sıfırdan şərait düzəldən insanlar getdikcə bir-biri ilə qaynayıb qarışırdılar, bir-birinə qayğı ilə yanaşırdılar. Lakin günlər çox ləng gedirdi: "Səhər tezdən hələ gün doğmamış şeypur səsinə yuxudan oyanan adamlar, çörək payını alıb, dəstə-dəstə tarlaya və arx qazılan yerə işləməyə gedir, yalnız axşam, qaranlıq düşəndə qayırdılar. Düşərgədə heç kimə imtiyaz verilmirdi. Hərə bir sahədə öz bacarığını göstərirdi. İşdən yalnız xəstələri azad eləyirdilər" [3, s.264].

Maraqlıdır ki, düşərgədə edilən söhbətlərdə həyat həqiqətləri daha çılpaq şəkildə ifadə edilirdi. Çünki onlar artıq həyatın hər üzünü görmüş, necə deyərlər, təbliğatla gerçək həyatın müxtəlif olduğunu öz tərcümeyi-hallarında yaşamışdılar. Düşərgədəkilərdən biri soruşur ki, "Sən şairsən?". Belə məlum olur ki, sualı verən

bəzi şairlərlə yaxın olmuşdur. Onların arasında keçən dialoq 30-cu illər repressiyasına münasibəti bir daha aşkara çıxarır: "-Əgər əsərin varsa, oxu, qulaq asım. Özüm yazan olmasam da, yazanlardan bəziləri ilə dostam.

-Məsələn, kiminlə? İndi yazıçı hardadır? Bir neçəsi vardı, onların da hamısını 37-ci ildə gedər-gəlməzə yolladılar.

-Sən sağ qalmısan, deməli, hamısını yollamayıblar də... Oxuyacaqsan, ya yox?" [3, s.272].

Yazıçı burada olan sürgün olunanlar arasında kommunistlərin də olduğunu bildirir. Məlum olur ki, vaxtilə onlara ləbbeyk deyən bu kommunisti partiyadan çıxarsalar, sürgünə göndərsələr də, o hələ də onlara inanır. Bu isə o demək idi ki, sistem buna inanmadığı halda, o, hələ də sistemə inamını itirməmişdi.

"Yeraltı çaylar dənizə axır" romanının sonluğu nikbin notlarla qurtarır; ağır günlər başa çatır. Səmirə Aydın ilə Kamran yenidən Bakıya qayıdır. Bir çox adamlar artıq sürgündən qayıtmışdı. Onların hamısı Mollayevin məhkəməsində görüşürlər. Zəfər də burada idi. Zəfəri xalq düşməninin ailəsinə kömək etməsi üstündə tutsalar da, ona qarşı tamamilə başqa bir ittiham irəli sürmüşdülər. Müğənni Ceyran Eldarlı, onun əri Elman və b. yüzlərlə zərərçəkmişlər buraya toplaşmışdı. Məhkəməni iki min beş yüz adam izləyirdi. Bu zaman Ceyran Eldarlı şahid qisminə çıxış edir. Hakimin ondan "Mollayev haqqında nə bilirsiniz?" sualına "-Mən bu dəstənin başçısı Mollayevdən şəxsi intiqam almaq fikrində deyiləm. Ondən elə mənsiz də, mənim müdaxiləm olmadan da intiqam alınmışdır..." -deyə bildirir. Ceyran Eldarlı Azərbaycan yazarları Hüseyin Cavid, Mikayıl Müşfiqin ölümünü də xatırladır, onlara necə əl qaldıra bildiklərinə etiraz edir. Səmirə Aydın isə düşünürdü ki, bunları güllələmək lazımdır. Qoy bu günün də, sabahın da Mollayevlərinə ibrət dərsi olsun.

Göründüyü kimi, M.Hüseyin "Yeraltı çaylar dənizə axır" romanında hələ 60-cı illərin əvvəllərində cəmiyyətdə toxunulmaz mövzu olan repressiya problemini təsvir etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur. Demək lazımdır ki, bir çox məsələlərin təsvirində yazıçı öz məqsədinə nail olub. O, bu mövzuda yazılmış ilk əsər olmasına rəğmən, problemi aydın görürdü. Ancaq təəssüf ki, ədəbi tənqid və sonrakı ədəbiyyatşünaslıq belə, bu əsərin əhəmiyyətini doğru-düzgün əks etdirməmişdir. Hətta romanın nəşrindən bir neçə il sonra yazılan "Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi" kitabında romana partiya mövqeyindən qiymət verilmiş, onun "Mollayev tərəfindən təqib olunmuş adamların taleyini qələmə almış" [5, s.235] əsər kimi təqdim etmişlər. Görünür ki, ədəbi tənqid hələ də bədii əsərin mahiyyətini düzgün qiymətləndirməkdə ya gecikir, ya da metodoloji səhvə yol verirdi. Ona görə də yazırdı: "Yeraltı çaylar dənizə axır..." sovet adamlarının Kommunist Partiyasına, Sovet hökumətinə sədaqəti haqqında həyəcanlı, realist sənətin tələblərinə cavab verən romandır. Lakin sona doğru hadisələrin təhlilçisindən adi nağılıcısına çevrilən Səmirənin xarakteri, hadisələrə münasibəti əsərdə kifayət qədər işıqlandırılmır" [5, s.235].

Romana ideoloji mövqedən baxış müəllifə imkan verməmişdir ki, əsəri düzgün qiymətləndirsin, bədii nəsrimizdə tutduğu yeri və mövqeyi obyektiv şəkildə təhlil etsin. Nəticədə, repressiya haqqında yazılan bu bədii həqiqətlər zamanında öz qiymətini almamışdır. Görünür, bu əsərdən sonra uzun müddət bədii nəsrin bu

mövzuya qayıtmamasının əsas səbəblərindən biri də rəsmi ideologiyanın repressiyanın mahiyyətinin açılmasına hələ ki, hazır olmaması idi.

Ədəbiyyat

1. Qustav Le Bon. Sosializmin psixologiyası. Bakı: "Zəkioglu", 2011.
2. Hüseynli A. Həyat və sənət həqiqətləri. Bakı: NP Mərkəzi nəşriyyatı, 2001.
3. Hüseyn M. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə, I c., Bakı: Avrasiya press, 2005.
4. Əhmədov B. Ədəbiyyat və repressiya: genezisi, xarakteri və yanaşma meyilləri. XX yüzil Azərbaycan ədəbiyyatı; mərhələlər, istiqamətlər, problemlər. Bakı: Elm və təhsil, 2015.
5. Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi. 2 cildə, II c. Bakı: Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1967.

Summary

Repression in the M. Hussein's Novel "The Underground Rivers Flow into the Sea"

It is noteworthy that for a long time not only to write about the repression, it was not possible to talk about it. Because the system that made the repression was still alive. Therefore, this theme has been developed late in our artistic prose. From this point of view, it is possible to emphasize M. Hussein's novel "The underground rivers flow into the sea" as the first prose publication on the repression. The novel reflects socio-political processes in Azerbaijani society in the 40s and 50s. It is possible to conquer evil thanks to people like Samira Aydın, Zafar, Kamran. A review of Romana's ideological position did not allow literary criticism and literary criticism to properly evaluate the work. Objectively analyze the place and position of our artistic prose. As a result, these artistic truths about repression have not come to their senses at the time. Apparently, one of the main reasons why the artistic prose did not return to this issue for a long time after this work was the fact that the official ideology was still not ready for the essence of repression.

Резюме

Репрессия в романе М.Гусейна "Подводные реки текут в море"

Нам известно, что долгое время нельзя было не только создавать произведения о репрессии, но и говорить про неё. Причина заключалась в том, что система, совершающая репрессию, ещё существовала. Поэтому, данная тема в художественном творчестве была разработана позже. В этом смысле первым изданием, посвящённым этой теме, можно считать произведение М. Гусейна "Подземные реки текут в море". В романе показаны общественно-политические процессы, происходившие в 40-50 годы. Благодаря сплочению таких людей как Самира, Зафар, Камран стало возможным победить клевету. Отношение к роману с идеологической позиции не позволило литературоведению и литературной критике правильно оценить произведение. В итоге роман, написанные на тему репрессии, в своё время не получил объективной оценки.

Aygül Nəbiyeva
BSU

SOMERSET MOEMİN “AY VƏ QARA QƏPİK” ƏSƏRİNDƏKİ YERLİ KOLORİT ELEMENTLƏRİNİN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TRANSFORMASIYASI

Açar sözlər: *bədii tərcümə, coğrafi və genetik uzaqlıq, folklor, atalar sözü və məsəllər, xalqların etnik milli mədəniyyətləri, istedad və qəddarlıq, əxlaq qanunları, mif yaratma qabiliyyəti*

Keywords: *literal translation, geographical and genetical distance, folklore, proverb and sayings, ethnic culture of nations, the talent and cruelty, moral laws, the ability to create myth*

Ключевые слова: *художественный перевод, географическая и генетическая дистанция, фольклор, пословицы и поговорки, этническая национальная культура народов, талант и жестокость, этика, мифы*

Tərcümə nəzəriyyəsinə və təcrübəsinə tərcümənin bir çox təsnifatlarının olması məlumdur. Tərcümə materialının xarakteri məxəz mətnin mövzuna əsaslanır. Bu baxımdan, tərcümənin bədii və pragmatik (informativ) növlərini ayırd edirik. Bədii tərcüməyə (literal translation) bədii əsərlərin, yəni insanın bədii təxəyyülünün məhsulu olan bədii ədəbiyyatın (hekayə, povest, roman, poeziya, dram əsərləri) tərcüməsi daxildir. Bədii tərcümə prosesində qarşıya bir sıra çətinliklər çıxır. Fialə Abdullayevanın “Peşəkar tərcümənin əsasları” dərslərindən oxuduqlarımız bu haqda daha aydın izahat verir: “Bədii ədəbiyyatdakı fikirlər bədii şəkildə təqdim olunur. Zoologiya fənnindən heyvanların ayrı-ayrı növləri, cinsləri, yaşayış tərzləri, yayıldığı coğrafi ərazi və s. bəhs olunur. Bədii ədəbiyyatda isə bunlar artıq hansısa rəmzə çevrilirlər. Məsələn, *şir*, *pələng* “güc”, “qəhrəmanlıq” rəmzi, *bülbül* “nəğməkarlıq” rəmzi hesab olunur. Ola bilər ki, bu cür bədii obrazlar məxəz və hədəf dillərdə üst-üstə düşməsinlər. Məsələn: azərbaycanlılar üçün *bayquş* bədbəxtlik əlaməti olduğu halda, ingilislər ona müdriklik rəmzi kimi baxırlar” [1, s.95]. Tərcümə üçün ən çətin bədii mətn növü poeziyadır. Bu, hədəf dilində eyni, yaxud oxşar poetik elementlərin qarşıya çıxardığı çətinliklə bağlıdır. Qılıncxan Bayramovun “Tərcümə sənəti” adlı dərslərindən bu barədə oxuyuruq: “Formasız məzmun yoxdur, hər hansı bir məzmun müəyyən bir formada təzahür edir. Formaların əksəriyyəti millidir, ona görə bir sıra ədəbi janrların tərcüməsi çətinləşir. Avropa xalqlarının əksəriyyətində genetik və coğrafi yaxınlıq müştərək janrlardan istifadəyə gətirmiş, bu da öz növbəsində tərcümə işinə kömək etmişdir. Coğrafi və genetik uzaqlıq bu işi çətinləşdirir” [3, s.124]. Bədii əsərin tərcüməsində əsas məsələ tərcümə dilində etnik milli koloritin saxlanmasıdır. Bu haqda ingilis və ingilisdilli xalqların folklor və klassik poeziyasının bir çox nümunələrini orijinaldan Azərbaycan dilinə birbaşa tərcümə etmiş müasirimiz Sabir Mustafa “Bədii tərcümədə poetik ekvivalentlər” adlı monoqrafiyasında yazır: “Mən, bir qayda olaraq, həmişə ayrı-ayrı sözləri deyil, ümumi fikri, əsas ideyanı müfəssəl əks etdirməyə, orijinalın poetik ifadə tərzini, milli koloritini saxlamağa çalışıram.

Bunun üçün şeir tərcüməsində lazım olan bütün tələbləri imkanım daxilində yerinə yetirir, sanki öz vicdanım qarşısında hesabat verirəm” [4, s.46].

Tarixi romanlar, məxəz mədəniyyətin oxucusu, eləcə də tərcüməsi üçün həmişə müəyyən çətinliklər yaradır. Tarixi romandakı məlumatı dərk etmək üçün oxucu həmişə müəyyən dünyagörüşünə malik olmalı və təsvir olunan dövrün dilini anlaya bilməlidir. Məlumdur ki, tarixi roman müasir oxucu üçün tərcümə edilir, onun dili müasir dil olmalıdır.

“Ay və qara qəpik” romanının orijinal variantında müəllif oxucunun diqqətini yerli etnik kolorit elementlərinin işləndiyi xüsusi isimlərə, coğrafi adlara, personajların geyim üslublarına yönəlmişdir. Əsərdən həmin hissəyə nəzər yetirək: “To my mind the most interesting thing in art is the personality of the artist; and if that is singular, I am willing to excuse a thousand faults. I suppose Velasquez was a better painter than El Greco, but custom stales one's admiration for him: the Cretan, sensual and tragic, proffers the mystery of his soul like a standing sacrifice” [6, s.3]. Tərcümə variantında həmin hissə: “Məncə, incəsənətdə ən maraqlısı sənətkarın şəxsiyyətidir, sənətkar heç kimə bənzəmirsə, orijinaldırsa, onun səhvlərini bağışlamaq olar. Velaskes rəssam kimi, yəqin ki, El Qrekodan yüksəkdə durur, amma onu yaxından tanıdıqca marağın adiləşir və bir o qədər də təsirlənmirsən” [5, s.3]. Tərcümə variantında mütərcimlər ümumilikdə bütün xüsusi isimləri oxucu üçün aydın olması məqsədilə açıqlama ilə vermişlər: Dieqo de Velaskes (1599-1660) – XVII əsr ispan rəssamı, El Greco – “Məşhur yunan” deməkdir. Əsl adı Domenikos Teotokopulosdur (1541-1614). Krit adasında doğulmuşdur, rəssamdır. Daha bir nümunə: “It was not till four years after Strickland's death that Maurice Huret wrote that article in the *Mercure de France* which rescued the unknown painter from oblivion and blazed the trail which succeeding writers, with more or less docility, have followed” [6, s.4]. Azərbaycan dilində: “Strikləndin ölümündən dörd il sonra Moris Hyure “*Merkur de Frans*” (XIX əsrdə çıxan ədəbi-bədii jurnal) jurnalında çap etdirdiyi məqalə ilə rəssamı hamının yadına saldı” [5, s.5]. Göstərilən bu nümunələrdə adı çəkilən rəssamlar XVI-XVII ərlərdə yaşamış və bu da tarixilik prinsipini özündə əks etdirir. Həmin dövrə xas, indi isə mövcud olmayan coğrafi adlar da müəllif tərəfindən işlənmişdir. Romanda adı çəkilən Ninəva ön Asiyanın qüdrətli dövlətlərindən olan Assuriya dövlətinin paytaxtı olmuşdur. Tarixdən məlumdur ki, Assuriya dövləti e.ə. 9-cu əsrdə güclü dövlət olmuş, e.ə. 605-ci ildə Babil və Midiya tərəfindən süquta yetirilmişdir. Beləliklə, müəllif bununla oxucunun diqqətini tarixi keçmişə yönəlmişdir. Coğrafi adların işləndiyi hissəyə baxaq: “They remember that they too trod down a sated generation, with just such clamor and with just such scorn, and they foresee that these brave torch-bearers will presently yield their place also. There is no last word. The new evangel was old when Nineveh reared her greatness to the sky. These gallant words which seem so novel to those that speak them were said in accents scarcely changed a hundred times before” [6, 10]. Tərcümə variantı: “Xatırlayırlar ki, bir vaxt onlar da beləcə, özlərindən əvvəlkiləri hayküy və inamsızlıqla sıxışdırıb həyat meydanından çıxarmışdılar; bilirlər ki, bugünkülər də sabah öz yerini başqasına verəcəklər. Bir sözlə, sonu yoxdur. Ninəva (qədim Assuriyanın paytaxtı) şöhrətin zirvəsinə çatanda əhdi-cədid artıq köhnəlmişdi. Cəsarətli söz yalnız onu deyənin dilində təzə görünür” [5, s.11]. Bundan başqa,

ingilis şairləri Corc Krabb (1754-1832), Aleksandr Popp (1688-1744), İngilis izahlı lüğətinin tərtibçisi Rocet (1779-1869) kimi tarixi şəxsiyyətlərin adlarını çəkməklə müəllif əsərin tarixi kolorit mənzərəsini bütün oxucu kütləsinin gözü qarşısında canlandırır. Müəllif tarixi etnik kolorit elementlərini personajların xarici görünüşündə, geyim tərzində də vurğulamışdır. Əsərdən həmin hissəyə nəzər yetirək: “I have a recollection of large, unbending women with great noses and rapacious eyes, who wore their clothes as though they were amour; and of little, mouse-like spinsters, with soft voices and a shrewd glance. Some of them were dressed fashionably, and they said they couldn't for the life of them see why you should be dowdy just because you had written a novel; if you had a neat figure you might as well make the most of it, and a smart shoe on a small foot had never prevented an editor from taking your "stuff." But others thought this frivolous, and they wore "art fabrics" and barbaric jewelry. The men were seldom eccentric in appearance..” [6, s.13]. Tərcüməsi: “Burada gördüyüm boylu-buxunlu, ciddi ədalı, yekəburun və acgöz, libasları yaraq-əsləhəyə bənzər xanımlar, siçan kimi nərmənazik, ürkək danışqları və tikanlı baxışları ilə seçilən qarımış qızlar yadımdadır. Bu xanımların bəziləri son dəbdə geyinir və deyirdilər ki, roman yazdıqlarına görə heç də müqəvva kimi görünmək istəməzdilər: gözəl qamətin varsa, qoy hamı görsün; qəşəng ayaqda gözəl çəkmələr hələ heç bir naşirin əsərini satın almağına mane olmayıb. Bəziləri isə bu nöqtəyi-nəzəri yüngüllük sayır, adi don geyirdi, amma üstündə çox əcaib daş-qaşlar gəzdirdirdi. Kişilər yazıçı ədası nümayiş etdirir, kübarlara bənzəmək istəyirdilər. Onları asanlıqla böyük firmaların işgüzar qulluqçuları ilə dəyişik salmaq olardı” [5, s.15].

Personajların geyimlərinin təsvirini verərkən müəllif eyni zamanda sanki həmin şəxslərin xarakterini də ortaya qoyur. Bu xüsusiyyət isə oxucu üçün daha anlaşılın təsəvvür yaradır. Əsərin gedişatında bir nahar məclisinin təsviri verilir: Orijinalda: “The dining-room was in the good taste of the period. It was very severe. There was a high dado of white wood and a green paper on which were etchings by Whistler in neat black frames. The green curtains with their peacock design, hung in straight lines, and the green carpet, in the pattern of which pale rabbits frolicked among leafy trees, suggested the influence of William Morris. There was blue delft on the chimneypiece. At that time there must have been five hundred dining rooms in London decorated in exactly the same manner” [6, s.16]. Tərcüməsi : “Yemək otağının müxəlləfatı bər-bəzəksiz, o vaxtın zövqünə uyğundur. Divarlara ağ panel vurulmuşdu; yaşıl divar kağızları üstündə Uistlərin 8 zərif qara çərçivəli qravürləri göz oxşayırdı. Üstü kəpənək rəsmli yaşıl pərdələr qırçın-qırçın yaşıl xalçanın üstünə enirdi. Xalçanın kənarlarında qalın ağaclar arasında oynayan dovşan rəsmləri, şübhəsiz, Uilyam Morislə firçasının təsiri ilə toxunmuşdu. Buxarının divarlarına göy holland kaşısından üz çəkilməmişdi. O vaxtlar Londonda belə sadə, yaraşlıq yeməxanaların sayı beş yüzə yaxın olardı” [5, s.18]. Otağın belə tamlıqla təsviri oxucuya ingilis xalqının zövq və dünyagörüşündən xəbər verir. Xüsusən də, “o vaxtın zövqü” ifadəsi tarixi koloritin əks olunduğunun göstəricisidir. Ziyafət məclisində içki, oyun adları çəkilir, bu da etnik koloritin göstəricilərindən biridir. Həmin hissəyə baxaq. Tərcümədə: “Hərəməzə bir qədəh portveyn süzdü, siqaret verdi. Vəkil çaxırı təriflədi. Striklənd onu hardan aldığına söylədi. Söhbət şərab və tütün haqqında gedirdi. Sonra vəkil apardığı bir məhkəmə işindən danışdı, polkovnik isə polo oyunu haqqında biliyini nümayiş

etdirdi” [5, s.25]. Orijinalda: “He passed round the port again and handed us cigars. The K.C. remarked on the excellence of the wine, and Strickland told us where he got it. We began to chat about vintages and tobacco. The K.C. told us of a case he was engaged in, and the Colonel talked about polo” [6, s.22].

Əsərin tərcümə variantında tərcüməçilər kontekstin tələblərinə uyğun olaraq, əlavələr etmiş, müəyyən dəyişikliyə yol vermişlər. Məsələn, əsərdən bir parçaya nəzər yetirək: “No No one seems to have an idea. It’s so strange. Generally when a man falls in love with someone people see them about together, louching or something, and her friends always come and tell the wife. I had no warning- noting. His letter came like an thunderbelt. I thought he was perfectly happy” [6, s.35]. Tərcümə variantı: “Yox heç kim bir şey deyə bilmir. Qəribəsi budur. Adətən, belə aşiq-məşuqları ya restoranda ya da haradasa ayrı bir yerdə görür, dərhal da kişinin arvadına çatdırırlar. Mənsə heç nə eşitməmişəm. Onun məktubunu oxuyanda dünya gözümdə qaraldı. Deyirdim bəs xoşbəxtlik... Sən saydığımı say...” [5, s.39]. Orijinaldan: “My husband said he went to the club three or four nights a week to play bridge.” Tərcümə variantı: “Ərim günaşırı klubda bric oynamağa gedərdi.” Bu oyunun yaranma tarixi ingilislərə aiddir. 1910-cu illərdə ingilis əsgərləri bric oyununu Türkiyədəki Qalata körpünün altındakı klublarda oynarmışlar. Məhz buna görə də oyunun adı “bridge” yəni “köprü” olaraq qalmışdır. Əsərin davamında qara qəpik ifadəsi həm həqiqi, həm də mücərrəd mənada bir çox məqamlarda istifadə olunur. Həqiqi mənada göstərilmiş hissəyə nəzər yetirək. Orijinal dildə “I haven’t any money. I’ve got about a hundred pounds. I began to be more puzzled than before. It was true that his hotel pointed to the most straightened circumustances” [6, s.46]. Tərcümə dilində bu şəkildə transformasiya olunmuşdur: “Mənim pulum yoxdur. Vur-tut yüzə funtum var. Onun düşüüyü otel doğrudan da, pulsuzluğuna dəlalət edirdi” [5, s.52].

Tarixi kolorit dedikdə, atalar sözü və məsəlləri xüsusi qeyd etmək lazımdır. Belə ki, atalar sözü və məsəllər hər bir xalqın dilinə, mədəniyyətinə, adət-ənənəsinə, tarixinə məxsus çox zəruri amildir. Romanın tərcümə variantında mütərcimlər bu vacib məqama toxunmuş və tərcümə variantında atalar sözü və məsəllərə geniş yer vermişlər. Əsərdə incəsənətə, rəssamlığa Çarlz Strikləndin ruhən bağlılığı sanki Allaha etiqadla qarşılaşdırılır və bu anda insanın keçirdiyi psixoloji təlatümlər, təlaşlar, həyəcanlar göz önünə sərilir. Əsərdəki həmin hissəyə nəzər yetirək: “Conversion may come under many shapes, and it may be brought about in many ways. With some men it needs a cataclysm as a stone may be broken to fragments by the fury of a torrent; but with some it comes gradually as a stone may be worn away by the ceaseless fall a drop of water, Strickland” had the directness of the fanatic and the ferocity of the apostle” [6, s.52]. Azərbaycan dilinə bu hissə belə transformasiya olunmuşdur: “Etihad müxtəlif yollarla cürbəcür formalarda yarana bilər. Bəzilərinə ruhun təlatümü gərəkdir: sel qəzəbindən ovulub parça-parça olan daş-kəsək kimi. Bəziləri isə tədricən inana-inana özünə etihad yaradır, necə deyirlər, dama-dama göl olar” [5, s.61].

Burada bir məqama da toxunmaq lazımdır: arxaikləşmiş dil formalarına, əsasən, personajların dilində təsadüf olunsada, qalan hallarda arxaikləşmiş əşya və predmetlərin adlarına rast gəlinəsə də, bunlar mətnin məzmununun dərk edilmə-

sinə heç də mane olmur. Təhlil və tutuşdurmaldan belə qənaətə gəlmək olar ki, mütərcim tərcümədə milli-tarixi koloriti əks etdirmək, tarixən mövcud olmuş əşya və məfhumları transformasiya etmək üçün hədəf dildə vaxtı ilə mövcud olmuş əşya, predmet və digərlərindən istifadə etmiş, arxaikləşmiş dil materialını isə canlı danışıq dili vasitələri ilə vermişdir. Bu məqamda qeyd etməliyik ki, əsərdə qədim pul vahidi işlənmişdir. Orijinaldan: “I quickly found myself a tiny apartment on the fifth floor of a house in the Rue des Dames, and for a couple of hundred francs bought at a second-hand dealer's enough furniture to make it habitable” [6, s.67]. Tərcümədə: “Ryu de Dam küçəsindəki binaların birində, dördüncü mərtəbədə mənzil tutdum. İki yüz franka köhnə bir mebel aldım” [5, s.76] .

Müəllif müxtəlif mifik varlıqların adını çəkərək əsərin gedişatını daha rəngarəng etmişdir. Bu mifik varlıqların sırf yunanlara xas etnik göstərici olduğunu da qeyd etməliyik. Müəllif əsərdə personajın dilindən Strikləndin ruh halını əfsanəvi-mifik varlıqlara yer verərək belə şəkildə təsvir edir. Orijinalda: “He seemed to partake of those obscure forces of nature which the Greeks personified in shapes part human and part beast, the satyr and the faun. I thought of Marsyas, whom the god flayed because he had dared to rival him in song. Strickland seemed to bear in his heart strange harmonies and unadventured patterns” [6, s.102]. Tərcümədə: “Striklənd ibtidai insanlara oxşayırdı. Onda təbiətin qədim mövhumi qüvvələrindən – yunanların yarım-insan-yarım-vəhşi şəklində uydurduqları satir və favnlardan (əfsanəvi varlıqlar) nə isə vardı. Apollonu tütək yarışına çağırmağa cürət etmiş və buna görə də dərisi soyulmuş satir Marsi yadıma düşdü. Striklənd elə bil qəlbində sehirlə harmoniyalar, əcaib obrazlar bəsləyirdi; mən indidən görürdüm, onun aqibəti əzab və ümitsizlik içində keçəcəkdə” [5, s.118]. Müəllif əsərin davamında Strikləndin gəncliyindən bəhs edir və burada bir çox oyunların, qəzet, jurnal adlarına yer verir. Orijinaldan: “The facts are much duller. Strickland, a boy fresh from school, went into a broker's office without any feeling of distaste. Until he married he led the ordinary life of his fellows, gambling mildly on the Exchange, interested to the extent of a sovereign or two on the result of the Derby or the Oxford and Cambridge Race. I think he boxed a little in his spare time. On his chimney-piece he had photographs of Mrs. Langtry and Mary Anderson. He read Punch and the Sporting Times. He went to dances in Hampstead” [6, s.160]. Tərcümədə: “Striklənd məktəbi qurtaran kimi birjada dəllal kontorunda işləməyə başlamışdır. Evlənməyə qədər yaşdıları kimi adı bir həyat keçirmişdir: hərdən Derbi (qraf Derbinin keçirdiyi cıdır yarışları) yarışlarında, Oksford və Kembric (Oksford və Kembric universitetlərinin komandaları arasında Temza çayında hər il keçirilən avarçəkmə yarışları oyunlarında bir-iki soverəndən (İngiltərədə qızıl pul) keçib mərc gəlir, bəxtini sınayırdı. Boş vaxtlarında, ola bilsin, boksla məşğul olurdu. Evidə buxarının üstündə missis Lenqtrinin və Meri Andersonun fotosəkilləri vurulmuşdu. “Panç” və “Sportinq Tayms” jurnallarını oxuyurdu, hərdən Hempsteddə rəqsə gedirdi” [5, s.186].

Əsərin tərcüməsində mütərcimlər qədim ölçü vahidi “girvənkə” sözünü işlətməmişlər. “Girvənkə” ən çox işlədilən çəki vahidlərindən biridir. Bir girvənkə 400 q-a bərabərdir. Çəkisi 400 q olan çəki daşına da girvənkəlik daş deyilir. Vaxtı ilə girvənkə daha çox ərzaq ticarətində işlədilmişdir. Girvənkə sözündən həm də su ölçü

vahidi kimi istifadə edilmişdir [2]. Orijinaldan “pound” ölçü vahidi “givrənke ” kimi transformasiya olunmuşdur. Həmin hissəyə nəzər yetirək: “Tough Bill not only paid for the canvas, colours, and brushes, but gave Strickland a pound of smuggled tobacco into the bargain” [6, s.175]. Tərcümədən: “Höcət Billi Strickləndə kətanın, fırçanın, yağlı boyaların pulunu vermiş, üstəlik ona bir givrənke qaçaq malı hesab edilən tütün də bağışlamışdır.”

Nəzərdə tutulmuş tədqiqatın nəticəsi olaraq qeyd edə bilərik ki, XX əsrin əvvəllərində nəşr olunmuş bu əsəri oxuduqca məlum olur ki, müxtəlif zamanlarda mövcud olmuş tarixi-etnik çalarların əsərdə öz əksini tapması müəllifin geniş dünyagörüşünə malik olması faktını təsdiqləyir. Xüsusilə, müharibə dövründə baş verənlər, impressionalizm, postimpressionalizm cərəyanlarının incəsənət nümayəndələrinə təsirini müəllif dolğun təsvir etmişdir. Yazıçı həmin dövr üçün xarakterik olan etnik kolorit elementlərini ümumilikdə coğrafi adlarda, personajların geyim tərzində, ziyafət məclislərinin təsvirində, həmin dövrdə mövcud olmuş isə olmayan bəzi şəhər, məkan adlarında əks etdirmişdir. Nəticə etibarlı ilə, qərb oxucusu üçün nəzərdə tutulmuş, bir əsr öncəki dövrə aid olan bu əsəri tarixilik, millilik elementlərini qoruyaraq oxucusu üçün oxunaqlı, anlaşılqı etmək mütərcimlərin üzərinə düşür. Bunu da qeyd edək ki, mütərcimlər bu işin öhdəsindən gələ bilməşlər. Onlar oxucu üçün məlum olmayan, əsərdə göstərilmiş tarixilik prinsipi olan xüsusi adlar, coğrafi adlar, bəzi arxaikləşmiş elementlərin düzgün ekvivalentlərini, izahını vermişlər. Eyni zamanda əsərin ekspressivliyini artırmaq məqsədi ilə əlavələr etmiş, tərcümədə atalar sözü və məsəllərə yer vermişlər. Bu isə tarixi etnik milli koloritin əks olunması baxımından olduqca əhəmiyyətli bir nüansdır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayeva Fialə. Peşəkar tərcümənin əsasları. Bakı: 2010.
2. Azərbaycan etnoqrafiyası. Bakı: Şərq-Qərb nəşriyyatı, III cild., 2007.
3. Bayramov Qılıncxan. Tərcümə sənəti. Bakı: 2008.
4. Mustafa Sabir. Bədii tərcümədə poetik ekvivalentlər. Bakı: 2010.
5. Səfəroğlu Zakir və Firidun Ağazadə. “Ay və qara qəpik” romanının Azərbaycan dilinə tərcüməsi, Qanun nəşriyyatı, 2012.
6. Maugham S. “The Moon and Sixpence”. Moscow: Progress Publishers, 1972.

Summary

The transformation of the Native Color Background in the Novel “The Moon and Sixpence” by Somerset Maugham into the Azerbaijani language

The transformation of the native color background in the novel “The Moon and Sixpence” by Somerset Maugham into the Azerbaijani language

The article relies on the translation variant of “The Moon and Sixpence” novel translated by Zakir Safaroglu and Firidun Agazadeh into the Azerbaijani language, the analysis of translation variant, as well as the ways and methods used by the translators for the recreation of the same national historical background. The main purpose of the article is to explore stylistic difference and detect characteristic features of these two languages.

Резюме

Трансформация элементов местного колорита романа Сомерсета Моэма «Луна и грош» на азербайджанском языке

В статье говорится о романе Сомерсета Моэма «Луна и грош», переведенном на азербайджанский язык Закиром Сафароглу и Фируддином Агазаде, сравниваются перевод и оригинал, рассматриваются приёмы, использованные переводчиками для воссоздания местного колорита.

Aynur Səfərli
 BDU-nun dissertantı
 E-mail: Seferli_1988@bk.ru

TÜRKMƏN ŞAİRİ NURMƏHƏMMƏD ƏNDƏLİBİN “NƏSİMİ” POEMASI: MÜBAHİSƏLƏR VƏ MÜLAHİZƏLƏR

Açar sözlər: poema, tədqiqat, baxışlar, balıqçı, molla

Keywords: poem, research, views, fisherman, mullah

Ключевые слова: поэма, исследование, взгляды, рыбак, мulla

Nurməhəmməd Əndəlibin “Nəsimi” poeması türkmən xalqı arasında böyük hörmətlə yad olunan, 1417-ci ildə (bəzi mənbələrdə Nəsiminin ölümü 1404-cü il göstərilmişdir – A.A.) Hələb şəhərində dəhşətli şəkildə qətlə yetirilən türk dünyasının görkəmli şairi İmadəddin Nəsimiyə həsr edilmişdir. Türkmən şairlərinin əsərlərində ustad sənətkar kimi yad edilən Nəsimi, xalq yaradıcılığına mərdliyin, vəfalılığın simvolu kimi daxil olmuşdur.

Nəsimi haqqında türkmən alimləri tərəfindən bir çox araşdırmalar aparılmışdır. Nəsiminin həyat və yaradıcılığını elmi əsasda öyrənməkdə bir çox xidmətləri olan N.Qullayev şairin 600 illik yubileyi münasibəti ilə onun şeirlərini çap etdirmişdir [5]. Məşhur türkmən alimləri olan R.Rəcəbov və Ş.Qəndimov da Nəsiminin “Seçilmiş əsərləri”nin üç cildliyini nəşr etdirmişdilər [9]. N.Qullayev özünün hazırladığı toplusuna yazdığı böyük həcmli, elmi əsaslı məqaləsində şairin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı yazılan poemalara da yer vermişdir. Bundan başqa, filologiya elmləri namizədi T.Nəfəsovla birlikdə yazdığı “Böyük şairə həsr edilən dastanlar” adlı məqaləsini bu poemaların tədqiqinə həsr etmişdir [3].

Ədəbiyyatçı alim G.Nəzərov Əndəlibin “Nəsimi” poemasının tənqidi mətnini hazırlayaraq onu elmi ictimaiyyətə çatdırdı [2]. Alim bu kitaba yazdığı müqəddimədə Nəsimi haqqında yazılmış poemaları və poemalar haqqında yazılan bu tədqiqat işlərini elm ələyindən keçirmişdi. Filologiya elmləri namizədi Ö.İlyasov “Türkmən ədəbiyyatı tarixi”nin Nəsimi haqqındakı bölməsində ədəbiyyatçı A.Nuryağdıyev də bu kitabın Əndəlib haqqındakı bölməsində Nəsimiyə həsr edilmiş poemaları tədqiq etmişlər. Bundan başqa, A.Meredovun “Əndəlib və XVIII əsr türkmən ədəbiyyatında tərcüməçilik ənənəsi”, “Klassik ədəbiyyatımızda tərcüməçilik ənənəsi” adlı məqalələri, Əndəlibin 1976-cı ildə nəşr edilən “Lirika”sına yazdığı müqəddimə, B.Axundov və T.Nəfəsovla birlikdə yazdığı “Əndəlib və Əsiri” adlı məqaləsi Əndəlibin “Nəsimi” poeması ilə bağlı ətraflı və geniş tədqiqatların nəticəsidir [10].

Əndəlibin “Nəsimi” poemasının hazırda iki nüsxəsi mövcuddur. Onlardan biri əlyazmalar fondundakı 487 sayılı qovluqda saxlanılır. İkinci nüsxə isə Sankt-Peterburqun Saltıkov – Şedrin adına kitabxanasındakı 85 sayılı qovluq da onun surət nüsxəsi isə MGI-nin əlyazmalar fondundakı 1138 sayılı qovluqda saxlanılır. Poema şeirin məsnəvi formasında yazılmışdır.

Ədəbiyyatçı A.Nuryağdıyev şairin poemasının nüsxələrini araşdırmışdır. O, 487-ci qovluqdakı nüsxənin XVIII əsrin sonunda, XIX əsrin əvvəllərində Kokandda yaşayan saray şairi Əsiriyə mənsub olması haqqında ehtimallar irəli sürür. Alim hər iki nüsxədən misallar gətirərək, onları müqayisə edərək belə nəticəyə gəlir: “Kiçik fərq nəzərə alınmazsa, ciddi fərqlər yoxdur. Əsərin məzmununa təsir etməyən bir qisim fərqlər olsa da, deyildiyi kimi, hər səhifədə onlara rast gəlinir” [11, s.177]. Buradan göründüyü kimi, həqiqətən də, hər iki nüsxədə ciddi surətdə fərq yoxdur, azacıq fərqlərə də adıçəkilən əsərin əlyazma nüsxələrini müqayisə edən zaman rast gəlinir.

487-ci qovluqda saxlanılan nüsxədə bəzi fərqli cəhətlər müşahidə edilir. Bu baxımdan, diqqəti ilk cəlb edən cəhət katibin bəzi hadisələrə həsr edilmiş xüsusi şeir yazmasıdır. Bunun nəticəsində bu nüsxədə 8 qəzəl, bir mürəbbə, bir müxəmməs və hər bəndi 10 sətirli iki şeir başqa nüsxələrdən artırılmışdır. Bu şeir-qəzəllər əsərdəki bu və ya başqa kədərli- qüssəli vəziyyətlər, hadisələrlə bağlı daxil edilmişdir. Bu artırılan şeirləri göz önündə tutmasaq, onda iki nüsxə də başdan-başa bir-birinin eynidir. Bu da hər iki nüsxənin Əndəlibin qələminə məxsusluğunu sübut edir. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, “artırılan şeirlər” deyimi şərtidir. O şeirlərin orjinal nüsxədə olub, 1138-ci qovluqdakı əlyazmanı köçürən katib tərəfindən unudulması da mümkündür.

Məlum olduğu kimi, elmi ictimaiyyət uzun zamandan bəri Əndəlibin “Nəsimi” poeması ilə maraqlanır. Məhz bunun nəticəsi olaraq, bu istiqamətdə müəyyən işlər görüldü, əsər haqqında müxtəlif araşdırmaların nəticələri yazıldı və mübahisəli fikirlər ortaya atıldı. Birinci baxışın tərəfdarları olan ədəbiyyatçı alimlər bu əsərin ərəb dilindən tərcümə edildiyini, ikinci baxışın tərəfdarları isə əsərin orjinallığını və müəllifinin Əndəlib olduğunu qəbul edirlər.

A.Meredov “Əndəlib və XVIII əsr türkmən ədəbiyyatında tərcüməçilik ənənəsi” və “Klassik ədəbiyyatda tərcüməçilik ənənəsi” [13, s.33] adlı işlərində, Əndəlibin 1976-cı ildə nəşr edilən “Lirika”sına yazdığı müqəddimədə “Nəsimi” poemasının tərcümə əsəri olduğunu göstərir, tərcümənin isə Əndəlib tərəfindən edildiyi qənaətinə gəlir. A.Meredovun B.Axundov və T.Nəfəsovla birlikdə yazdıqları “Əndəlib və Əsiri” adlı məqaləsində [10, №1] də bu poemanın tərcümə əsəri olduğu göstərilir. Bununla yanaşı, alim əvvəlki fikrinə zidd gedərək, əsərin tərcümə münasibəti ilə hansısa bir Əsiriyə məxsus olduğunu ehtimal edir.

İkinci baxışın tərəfdarları kimi G.Nəzərov, N.Qullayev, Ö.İlyasov, R.Rəcəbov, Ş.Qəndimov, ədəbiyyatçı A.Nuryağdıyev çıxış edirlər. Məşhur şərqşünaslar – Y.E.Bertels, X.Koroğlu, M.Dadaşzadə kimi alimlər isə birinci baxışın tərəfdarları kimi çıxış edirlər. Ümumiyyətlə, ikinci baxış türkmən ədəbiyyatını tədqiq edənlərin əksəriyyəti tərəfindən müdafiə olundu.

Məhz bu yerdə, haqlı olaraq, ortaya belə bir sual çıxır: poema haqqında çarpaz fikirlərin yaranmasına səbəb nədir? Bunun səbəbi poemanın başlanğıcındakı “Amma qədim dövrdə Seyid Nəsimi adlı bir alicənab adam olmuşdur. Ərəb dilində idi, türk dilinə çevirib... yazmaqla məşğul oldum,” - deyə yazılan cümlədir. Bu cür söyləmələrə əsaslanılsa, onda birinci baxış önə sürən alimlərin fikirlərinin əsassız olmadığı ortaya çıxır. Onda belə bir sual oluna bilər: əgər əsər ərəb dilindən tərcümə edilmişdirsə, onda Nəsiminin türk dilində yazılmış qəzəllərinin, onun faciəli

ölümü ilə bağlı yazılan “Cəlladlar” adlı qəzəlinin poemaya daxil edilməsini nə ilə izah etmək olar? Biz Şərq şairlərinin “türk dilinə çevirib”–deyilən cümləsinə çox diqqətlə yanaşmalıyıq. Bu haqda professor Y.E. Bertelsin məşhur fars şairi, sufizmin görkəmli nümayəndələrindən biri Fəridəddin Əttarın (1150-1230) “Məntiqut-tayr” (“Quşların söhbəti”) poeması ilə Əlişir Nəvainin “Lisanut-tayr” (“Quş dili”) poemasının əlaqəsini, əsərləri müqayisə etməklə gəldiyi nəticəni unutmamaq olmaz. “Tərcümə” yazılışının özünü şərq söz ustalarının əsərləri haqqında çox ehtiyatla işlətməliyik. Çünki bizim bu termin haqqında mülahizəmiz Şərqdə davam edən ədəbi qəliblərə heç də həmişə düz gəlməyir,” – deyə yazmışdır [15, s.27].

Bu, həqiqətən də belədir. Əgər biz türk dilli şairlərin öz əsərləri barəsindəki söylənilən “türk dilinə çevirib” cümləsinə tərcümə mənasında başa düşsək, onda məsələyə düzgün yanaşma olmaz. Onda biz Nəsimi haqqında ilk əsəri yazan Ağmühəmmədin:

*Bu qüssə nəsr idi,
Bir zaman fars idi,
Nəzm etdim mən indi,*

Türki dildə danışdı [14, 1228-ci qovluq] – bəndinə əsaslanıb, “Ağmühəmməd bu əsərini fars dilindən tərcümə edibdir” deməliyik. Amma bu günə qədər ərəb dilində də, fars dilində də Nəsimi sujetinin işlənməsi barəsində bizim əlimizdə məlumat yoxdur. Nəsiminin həyat və yaradıcılığı ilə daha çox maraqlanan alim N.Qullayevin Nəsiminin “Şeirleri”nə yazdığı “Şərqin böyük şairi” adlı müqəddimədə türkiyəli şagirdlərindən biri Rafiqinin “Gəncnamə” əsərinin və “Eşqnamə” əsərinin böyük bir bölməsinin Nəsimiyə həsr edildiyini qeyd etmişdir [6, s 22].

Ərəb və fars ədəbiyyatında Nəsimi haqqında yazılan əsərlər bizə məlum olmasa da, şairin xəlifəsi Mənsur Həllacdan bəhs edən əsərlər haqqında məlumat var. Məşhur fars şairi Baba Kuhi (933-1050) Mənsurun həyatı haqqında ərəb dilində “Əxbarul- Həllac” adlı risalə yazmışdır.

Mənsur Həllaca poema həsr edib yazan şairlərdən biri də fars şairi, sufizmin görkəmli nümayəndələrindən biri Fəridəddin Əttardır. O, şairə həsr etdiyi əsərlərini “Həllacnamə” və “Mənsurnamə” adlandırmışdır. Əlbəttə, bu əsərlərlə Əndəlibin tanış olması və həmin əsərlərin ona yüksək dərəcədə təsir etməsi ehtimalları mümkündür.

Mənsur Həllaca həsr edilən türk dilində yazılmış daha iki əsər bizə məlumdur. Onların biri Müridi Aydının , digəri isə Niyazi Müsri Mühəmməd bin Əli Malatinin yazdığı əsərlərdir. Hər iki müəllifin yazdığı əsər “Mənsurnamə” adlanır.

Əndəlibin “Nəsimi” poemasını tərcümə əsər hesab edən alimlərin özləri də bu fikirlərində inamlı deyillər. Misal üçün, A.Meredov “Şeydayi” adlı monoqrafiyasında, S.Ahallı ilə yazdığı “Nəsimi və onun şeirlər toplusu haqqında qeydlər” [1, s.13-144], “Türkmənistanın xalq maarifi” jurnalının 8 iyul 1976-cı il sayında dərc etdirdiyi “Nürmühəmməd Əndəlib və lirikası” adlı məqaləsində bu əsərin orjinal əsər olmasını və müəllifliyin Əndəlibə məxsusluğunu göstərmişdir. T.Nəfəsov da N.Qullayevlə birlikdə yazdığı “Böyük şairə həsr edilən dastanlar” adlı məqaləsində poemanın Əndəlibin yaradıcılığına məxsusluğunu göstərmişdir [3].

Q.Nəzərov Əndəlibin bu poemasının tənqidi mətnini hazırlamış və nəşr etdirmişdir. Alim bu kitaba yazdığı girişdə poema haqqındakı müxtəlif baxışları araşdırmış, əsərin orijinallığını və müəllifinin Əndəlib olduğunu elmi əsasda sübut etmişdir.

Beləliklə, Ağmühəmmədin öz poemasını farscadan, Əndəlibin ərəbcədən “türk dilinə çevirib” deməklərinə baxmayaraq, həmin əsərlər orijinal hesab olunur. Həqiqətən, şairlər türkmən, ərəb və fars xalqları arasında Nəsimi haqqında yayılan rəvayətlərdən, əfsanələrdən faydalanmış və onların əsasında əsərin əsas sujetini yazmışlar.

Poemalardakı mollaın Nəsimini sınamaq üçün əlinə cücə verib, onu heç kimin (Əndəlibin poemasında Tanrının – A.A) görmədiyi yerdə öldürüb geri gəlməsini tələb etdiyi hadisə, həm də ocağı üfürərək, çaxmaq daşı olmadan yandırması hadisəsi kimi süjetlər rəvayətlərdən alınmadır. Bu süjetlər Xoca Əhməd Yəsəvi və onun şagirdi Qul Süleyman (Hakim Ata – A.A) ilə bağlı da işlədilib. Deməli, Əmirin şah hesab edilməsi, şah qızının sandığa qoyulub çaya atılması və balıqçının əlinə düşməsi türkmən xalq yaradıcılığında çox işlənən üsuldur. Əndəlib xalq yaradıcılığında bu üsulları, rəvayətləri, onlardan faydalanaraq yaradıcılıqla işləmişdir. Bu da əksər hallarda uğurlu alınmışdır. Məsələn üçün, Əndəlib poemasının əsas hadisə-süjetində Nəsiminin dünyaya gəlməsini balıqçı məsələsi ilə bağlamışdır. Hələb şahı elin tənəsindən çəkiniyi üçün öz hamilə qızını sandığa qoyub çaya atır. Çayla axıb gedən sandıq mərhəmətli bir balıqçıya rast gəlir və balıqçıya sandıqdakının şah qızı olduğu məlum olur. Balıqçı onları evinə gətirir. Həmin vaxt balıqçının öz oğlu da doğulur, adını isə Əmir qoyur. Əmir və şah qızından doğulan Nəsimi körpəlikdən birlikdə böyüyürlər. Onlar yeniyetməlik yaşına çatdıqda Nəsimi elat arasına gedir, çöllərdə, dağlarda gəzir. Bir müddətdən sonra ölkənin padşahı ölür, yeni padşahı seçmək üçün uçurulan bəxt quşu gəlib ulaqda odun daşıyıb satmaqla keçinən Əmirin başına qonur. Beləliklə, Əmir ölkənin şahı olur. Əndəlib bu hadisəni təsvir etdikdən sonra elat arasında bu haqda başqa məzmununda rəvayətin olduğunu da bildirir:

*Rəvayət etdi ondan bəzi ravi
Yayıldı aləmə çün oldu çavi [14, 487-ci qovluq].*

Bundan sonra da şair Nəsimi ilə bağlı elat arasındakı ikinci bir rəvayət haqqında məlumat verir. Onda balıqçı məsələsi ilə bağlı hadisə – epizod yoxdur. Şah hamilə qızına gözətçilik edir, onun bu işdə günahkar olub-olmadığına göz qoyur. Şahın qızından doğulan uşağa Nəsimi, arvadından doğulan uşağa isə Əmir adını qoyurlar. Şahın ölməyi ilə də onun oğlu Əmir taxta çıxır.

Yenə ortaya növbəti belə bir sual çıxır: nəyə görə Əndəlib balıqçının ailəsi ilə bağlı rəvayəti əsas hadisə kimi götürüb, ikinci rəvayəti isə əlavə kimi verib. Bunun səbəbini, Əndəlib irsinin tərcüməçilərindən biri olan İsmixan Osmanlı belə izah edir: “Balıqçının ailəsi ilə bağlı rəvayət həyatı həqiqətə yaxındır. Şah arvadı ilə məsləhətləşib, ərə getmədən hamilə olan qızına görə rüsvay olacağından qorxduğu üçün qızını sandığa qoyub, çaya atır. İkinci rəvayətdə isə şah öz bəyləri ilə məsləhətləşir və qızına gözətçilik etməyi onlara tapşırır. Əlbəttə, birinci rəvayətin XVIII əsr türkmən həyatı, türkmən əxlaqı ilə yaxınlığı ikinci rəvayət ilə müqayisədə daha güclüdür. İkincisi də, birinci rəvayətdə balıqçının oğlu Əmir, həmin öl-

kənin şahı öldükdən sonra bəxt quşunun başına qonmağı ilə şah seçilir. İkinci rəvayətdə də şah öldükdən sonra onun yerinə taxta çıxır. Əndəlib burada birinci rəvayəti öz əsərinə əsas meyar etməklə adil şah məsələsinə toxunur. Quşun uçurulması səbəbindən odun satıb həyatda dolanışığını təmin edən Əmir ölkəyə şah olur. [8, s.42]

Adil şah məsələsi Şərq ədəbiyyatında çox geniş yayılmış mövzulardandır. Türkmən xalq yaradıcılığında, yazılı ədəbiyyatında bu məsələlərdən bəhs edən əsərlər olduqca çoxdur. Bu məsələ Əndəlibin poemalarına xasdır. Adil şah məsələsi şairin “Oğuznamə” poemasında başqa poemalarına nisbətən daha ətraflı əksini tapmışdır. O, bu məsələyə Oğuz xanın türk xalqlarını birləşdirib, bir kağanat – dövlət qurmağı haqqındakı ideya ilə bağlı toxunur. Adil şah, ümumiyyətlə, insan adilliyi poemada didaktik üsulda, yəni, Oğuz xanın öz oğullarına ölkəni idarə etməklə bağlı verdiyi nəsihətlərində daha çox təsdiqini tapır. Bu nəsihətləri Dövlət-məmməd Azadinin “Vəğzi Azad” əsərindəki önə sürülən fikirlərlə müqayisə etmək daha da maraqlı olardı. Azadi ölkə yiyəsi olan şahların kasıb xalqa–öz rəiyyətlərinə mehriban olmalarını xüsusilə qeyd edir:

*Mehribanlıq et rəiyyətlərə sarı,
Şəfqət et sən xalqı-ələmə barı [14, 82-ci qovluq].*

Əndəlibin “Oğuznamə”sində Oğuz xan belə deyir:

*Qəraz, mən qılinc almada ələ,
Şirin dilimlə gətirdiyim xalqı yola [14, 1373-cü qovluq].*

Azadi şahların adil olmalarını xüsusi qeyd edir. Əks təqdirdə, yəni o, elinə haqsızlıq etsə, axırda özü öz kökünü kəsər deyən fikri irəli sürür:

*Padşahın ki, işi zülm etmək olsa əgər,
Ağılsızdır, axırda öz kökünü özü kəsər [14, 82-ci qovluq].*

Həmin bu fikir Əndəlibdə bu şəkildə özünü göstərir:

*Əgər qoysan qədəm cəbri-zülmə,
İlk öncə düşərsən özün ələmə.
Əgər sevməzsə xalq getdiyini yolunu,
Düşünəcək bir adam olmaz pis halını [14, 1373-cü qovluq].*

Azadi şahın öz rəiyyətlərinin könlünü ələ almağa çalışdığı xüsusi qeyd edərək belə deyir:

*Padşah əlsə rəiyyətlərin könlünü,
Dost tutarlar bəs rəiyyətlər onu [14. 82-ci qovluq].*

Bu məsələ barəsində Əndəlibin fikri isə belədir:

*İnsan getsə əgər bir yola dođru,
Onun pıslıya sarı yönəlməz uğru [14.1373-cü qovluq].*

Bu sətirlərə əsasən, Əndəlib də keçmiş ədəbiyyatımızın baş mövzulardan biri olan adil şah məsələsi haqqında fikirləşmişdir. Əlbəttə, Əndəlib də, Azadi də bu məsələyə yanaşmada Şərq ədəbiyyatında əsrlər ərzində təkmilləşdirilən ədəbi yolu getmişlər. Lakin onların üstünlüyü bu ədəbi ənənəni XVIII əsr türkmən həyatı ilə bağlamaqlarındadır.

Növbəti maraqlı bir sual ortaya çıxır Əndəliblə yanaşı Ağmühəmmədin də XVII-XVIII əsrlərdə Nəsimi ədəbi şəxsiyyətinə müraciət etmələri nə ilə bağlıdır? İsmixan Osmanlı bunu belə izah edir: birincisi, həmin dövrdə xalqın arasında Nəsimi məşhur olub və ondan bəhs edən rəvayət və əfsanələrin geniş yayılması ilə ikincisi isə, XVIII əsrdə Nəsiminin sufilik təbliğatları yetərincə müvəffəqiyyət qazanmışdır [8, s.44].

Əndəlibin də, Ağmühəmmədin də poemalarını oxuduqda sufilik ruhu, sufilik niyyəti aşkar, çox kəskin açıq-aşkar duyulur. Ağmühəmməd:

*Ağlar Həqqin xəvfündən,
Könül dünya qəmindən,
Daim, kəbə tovabından,
Halı olmaz idi-ya [14, 1228-ci qovluq].*

Əndəlib:

*Cəhan əşğalı dünyadan qəmi yox,
Tanrının xəvfündən gözdə nəmi yox [14, 487-ci qovluq].*

Ağmühəmmədin əsərinin əsas məzmununa müdaxilə etməzdən əvvəl aşağıda dediyi bənd poemanın sufilik fikrinə dođru istiqamətləndiyini tam aydınlığı ilə üzə çıxarır:

*Həzrəti şeyxi Mənsur.
Çün bunlardan başlayın,
Könül tozun daşlayın,
Ötən qüssə idi-ya. [14, 1228-ci qovluq]*

Belə olan halda, Ağmühəmmədin poemasını Nəsiminin ruhi müəllimi Mənsur Həllacdan başlayacağını xüsusi qeyd etməsi nə üçün idi? Bu sualın cavabı poemanın özündən çıxır. O şairin sinəsində yatan dövrün həsrətidir. Ağmühəmməd də, Əndəlib də Nəsiminin ədəbi şəxsiyyətinə müraciət etməklə, onu öz poemalarının baş qəhrəmanı kimi təsvir edərək o həsrətdən çıxış yolu gözləyirlər, təsəlli axtarırlar. Çünki, Y.E.Bertelsin bildirdiyi kimi, orta əsrlərdə uğurlu-proqressiv fikirli adamlar özlərini incidən tərəddüdlərinə sufilik fikirlərindən cavab gözləyərdilər.

Əndəlib irsinin görkəmli tərcüməçilərindən Ramiz Əskər “Nurməhəmməd Əndəlib. Şeirlər, poemalar, dastanlar” kitabında verilən “Nəsimi” poemasında “Qəzəli-Mənsur, Qəzəli-Bibixanım, Münacati-Doxtər, Qəzəli-Nəsəb, Qəzəli-Nəsimi, Qəzəli-Nəsimi (5 dəfə verilib), Növbə sizə yetdi” başlıqları ilə qəzəlləri tərcüməyə cəlb etmişdir. Poemanın məzmunu ilə bağlı məlumatlanmaq üçün R.Əskərin tərcüməsi daha münasib və dili daha anlaşılındır.

Poemanın əvvəlində Əndəlib özü haqqında –təxəllüsünün Əndəlib olması, əslinin Qaramazıdan olub, Ürgənc vilayətində yaşaması, xanının Şirqazi olması barədə məlumat verilir. Poemanın məzmununa nəzər salaq: “Misir şəhərində içində Allah eşqi, qəlbində Allah xofu olan, işi ancaq Allahı anmaq, ibadət etmək olan Mənsur adlı nurlu bir övliya yaşayırmış. Onun Ənəl adlı bir gözəl bacısı qardaşı yatandan sonra başına örtük atıb evdən çıxarmış. Ənəl haqqında söz-söhbət gəzdidiyi barədə bir gün aşıq Mənsura danışdı. Bundan narahat olan Mənsur gecə barmağını kəsib duza qoyur ki, yuxulamasın, bacısının hara getdiyini öyrənə bilsin. Təbii ki, bacısı bundan xəbərsiz olduğu üçün Mənsur onun gizlətdiyini ortaya çıxarır. Ənəl bir təpəyə çıxır, yarılan təpənin içində onu çiltənlər qarşılayır. Və onlar Ənəlin qardaşının da gəldiyini ona deyirlər (poemanın bu yerində Mənsurun dilindən qəzəl-müstəzad verilib) və Mənsuru çağırır mey içirdirlər. Mey içəndən sonra küçə-bazar “Ənəl-həqq” deyib gəzən Mənsura Mollalar ona bu sözü qəti şəkildə deməməyi qadağan edib, bildirlər ki, şah yanında da bu sözü desə, kafir elan olunacaq. O, buna əhəmiyyət vermir və şah bu söhbətin camaat arasında çox yayılmasının qarşısını almaq üçün, onu bazar meydanında dara çəkilib, dilinin kəsilməsi və dərisinin soyulmasını əmr edir. Mənsur bildirir ki, haqq yoluna qədəm qoyubsa, Allah yolunda canı fəda olsun. Mənsuru dara çəkib, yeddi gün boynundakı ipi nə qədər sıxsalar da, ən iti bıçaqla dilini kəssələr də ölüm ona qalib gələ bilmir. Padşaha onun ölmədiyini deyəndə, bildirir ki, daş-qalaq edib öldürsünlər. Ancaq bu da ona təsir etmir. Mənsur hesab edir ki, Allah yolunda ona atılan hər daş sanki gül-çiçək atılmış kimi təsir edir. Ancaq Zünnün Misrinin atdığı daşın onu bıçaqdan bədən yaraladığını bildirib yanıqlı bir müxəmməs oxuyur.

Bu dəfə də onun ölmədiyini deyəndə şah əmr verir ki, onu yandırınlar. Mənsur Zünnünə tapşırır ki, onu yandıranda külündən bir ovuc götürsün, bu məmləkəti su-sel basanda külünü səpsin daşqının qarşısı alınacaq. Vaxt-vədə gələndə belə də olur. Su bir çox yeri gəzib dolanıb şahın bağına axın edir. Şahın qızı su üstündəki köpüyə barmağını vurub ağzına vuranda hamilə qalır. Günü-gündən qarnı böyüyən qızının bu halı atasını narahat etdiyi üçün, camaatın ağzında söz-söhbətə səbəb olmasın deyə bir sandıq düzəldib, içinə xeyli azuqə yığıb suya buraxırlar. Sandığı görə bəliqçi onları evinə gətirir. Şahın qızı oğlan uşağı doğur. Bəliqçinin hamilə olan arvadı da oğlan doğur. Şahın qızı öz uşağına Nəsəb, bəliqçinin oğluna isə Əmir adını qoyur. Bəliqçi öz qızı kimi qıza baxıb qulluq edir. Uşaqlar birlikdə iki qardaş kimi böyüyürlər. Nəsəb hər zaman qardaşına deyərdi ki, vaxt gələcək sən Bağdad mülkünə ağalıq edəcəksən, mənə dara çəkdirib dərimə saman tərəcəksən. Əmir isə etiraz edib deyərdi ki, əmir olsam bu mülkü birlikdə idarə edəcəyik. Bəliqçi onların hər ikisini molla yanına qoyur. Nəsəb Quranı bir şey öyrənmədən oxumağa başlayır, çox ağıllı uşaq olur, müəllimlərinin tapşırıqlarını məntiqlə yerinə yetirir. Belə ki, bir dəfə molla şagirdlərinə tapşırıq verir ki, bir cücəni Allahın

onları görməyəcəyi yerdə kəssinlər. Hamı kəsib gətirir, amma Nəsəb bildirir ki, Allahın onu görmədiyi yer tapmadı. Bu zaman onun vəli olduğu qərarına gəlirlər. Daha sonra isə odunu odsuz yandırmaq tapşırığı verəndə Nəsəbin odunu palçığa bulayıb alışırdığını görürlər. Və bildirirlər ki, o övliyadır və Həllac Mənsurun nəsilindəndir. Adını da Nəsimi deyib çağırırlar. Hətta vəhşi heyvanlar belə onun duaları ilə balalarını yemləməyə başlayırlar.

Nəsəbin qardaşı Əmir keçəl idi, nə edirdilər, başına tük çıxmırdı. Adətən, dövlət quşunu uçurarlar, kimin başına qonardısa, o padşah olardı. Bu dəfə də quş üç dəfə Əmirin başına qonur. Odunçuluq edən Əmir Bağdad mülkünün padşahı olur. Nəsimi də özünə qoşulan adamlarla çölü-düzü gəzirdi. Bir gün molla bu üç yoldaşdan birinə “nan”, digərinə “alma”, Nəsimiyə isə “qızıl alma” verir. Nəsimi bu müəmmmanın sirrini belə izah edir ki, yeddi gün sonra nan alan belindən gömülüb daş-qalaq edilərək öldürüləcək, alma alan dara çəkilərək, qızıl alma alan isə dərisi soyularaq öldürüləcək. Belə də olur. İki yoldaşı öldürülür. Nəsimini də “dışağ molla”, yəni “içi qara molla” sözüne görə mollalar təzyiq və təqib edirlər, divan qururlar. Nəsimi yeddi gecə asıldıqdan sonra da dediyi sözündən dönmür və şahın əmri ilə onun dərisinin soyulmasına qərar verirlər. Nə edirlərsə bədəninə bıçaq təsir etmir. Nəsimi bildirir ki, nəyi isə basdığı üçün yeganə kəsilə biləcək yeri dabanıdır. Nəsimini dabanından soyurlar, dərisinə saman basıb şəhər darvazasından asırlar. Şah ona baxmaq üçün gələndə Nəsimi qəzəllərindən oxuyub Əmirin ona verdiyi vədləri xatırladır. Əmir onda bilir ki, Nəsimi onun qardaşıdır. Cəsədini qucaqlayıb ah-nalə edir, üzünü onun ayağı altına sürtüb, məşhər günü yanında üzüqara olacağını deyib ağlayır. Bütün mollaları məhv edib onların axan qanı ilə dəyirman çarxını döndürür.

Ancaq hadisədən xəbərdar olan bir molla gizləniş illər sonra ortaya çıxır. Əks halda, heç bir molla yer üzündə olmazdı. Poema “Növbə sizə yetdi” adlı şeiri ilə bitir.

Ədəbiyyat

- 1.A.Meredov. Şeydayi. Tədqiqlər və mətnlər, Aşqabat: 1964.
- 2.Əndəlib. Nəsimi (*Tənqidi mətn*) Aşqabat: İlim, 1978
- 3.Müəllimlər qəzeti”, 1971-ci il, 6 avqust
- 4.Müəllimlər qəzeti”, 1971-ci il, 6 avqust
- 5.Nəsimi, Şeirlər. Aşqabat: 1972
- 6.Nəsimi. Şeirlər. Aşqabat: 1972.
- 7.Nurməhəmməd Əndəlib. Şeirlər, poemalar, dastanlar. Bakı: 2011. TürkSOY kitabxanası seriyasından.Tərcümə edən Ramiz Əskər
- 8.Nurmühəmməd Əndəlib. Seçilmiş əsərləri.I cild. Bakı: Mütərcim, 2011.
- 9.Seyid İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə. Aşqabat: “Türkmənistan”, RNÇB, 1993-1994
- 10.Sovet ədəbiyyatı” jurnalı, 1976, №1
- 11.Türkmən ədəbiyyatı tarixi. I c.,Aşqabat: İlim, 1975
- 12.Türkmən ədəbiyyatı tarixi. II c.,1-ci kitab.Aşqabat: İlim, 1975
- 13.TSSR EA-nın Xəbərləri. İctimai elmlər seriyası, 1971, №3;
- 14.Türkmənistan Elmlər Akademiyasının Milli Əlyazmalar İnstitutu, qovluqlar- 847, 539, 1138, 887,1373,504,487, 884.
- 15.Вергелс.Е.Э. Навои и Аттар. Kitabda:Мир-Али-Шир. Ленинград, 1928.

Summary

The Poem "Risaleyi Nasimi" by Turkmen poet Nurmagamed Andalib : Remarks and Controversial Views

The article is devoted to the analysis of the poem " Risaleyi Nasimi" by famous representative of the Turkmen literature N.Andalib. In the article two different views about a question of belonging of this poem to N.Andalib are compared . This poem has also been analyzed by scientists as S.Gandimov, N.Gullayev, A.Meredov, A.Nuragdyev, G.Nazarov, O.Ilyasov, Y.Bertels, H.Korogly, M.Dadashzade. The examples have been taken from the poem translated by Ramiz Asker.

Резюме

Поэма туркменского поэта Нурмухаммеда Андалиба «Рисалейи Насими»: споры и мнения

В статье рассматриваются исследования, посвященные изучению поэмы известного туркменского поэта Н.Андалиба «Рисалейи Насими». В вопросе о принадлежности этой поэмы Андалибу существует две позиции, каждая из которых рассматривается как в отдельно взятом виде, так и в сопоставлении друг с другом. Эту поэму исследовали такие ученые, как Ш.Гандимов, Н.Гуллаев, Р.Раджабов, Т.Нефесов, А.Мередов, А.Нурйагдыев Г.Назаров, О.Ильесов, Ю.Бертельс, Х.Короглы, М.Дадашзаде. В статье приведены примеры из поэмы в переводе Рамиза Аскера.

METODİKA

Gəray Yusifov,
Aynur Həsənova
ADU

TƏLİMDƏ DƏRSLİKLƏRİN ROLU

(*İngilis dili fakültəsinin I və II kurs tələbələri üçün yazılmış dərsliklər əsasında*)

Açar sözlər: *təlim, əsas, tərəf, mənbə, formalaşma*

Keywords: *teaching, main, side, source, formation*

Ключевые слова: *обучение, основной, сторона, источник, формирование*

Təlim fəaliyyətini formalaşdıran əsas fiqurlar öyrənən və öyrədən tərəflərdir. Onlar isə öz növbəsində bu fəaliyyəti gerçəkləşdirmək üçün tədris vasitələrinə istifadə edirlər ki, onlardan da ən vacibi tədris proqramları və dərsliklərdir. Bu baxımdan dərslik təlim fəaliyyətini gerçəkləşdirən və bu fəaliyyətin məzmununu konkret tədris materialı şəklində özündə ehtiva edən bilik mənbəyidir.

Təlim fəaliyyətinin bütün mərhələlərində müəllimlə bərabər, dərslik də tələbəni müşayiət edir, onu məqsədə doğru aparən yolda istiqamətləndirir və məqsədinə nail olması üçün lazım olan material ilə təmin edir. Məhz ona görə də dərslik təlim fəaliyyətinin ümumi didaktik qanunauyğunluqlarına, təlim fəaliyyətinin məqsədinə və ən əsası tələbələrin psixoloji xüsusiyyətlərinə müvafiq tərtib olunmalıdır [2].

Müəyyən dil materialını, qrammatik qaydaları sistemli və ardıcıl şəkildə əks etdirən dərslik hələ müasir təlim nəzəriyyələrinin tələblərinə uyğun müasir dərslik demək deyil. Müasir tələbəyönümlü təlim nəzəriyyəsi “ənənəvi, lakin günün tələblərinə tamamilə zidd olan müəllimyönümlü didaktik üsullardan tədrisən uzaqlaşmalı və daha çevik, tələbələrin maraq və tələbatları üzərində qurularaq onların tənqidi təfəkkürünün inkişaf etdirilməsi istiqamətində təşkil olunmalıdır. Bu fikrə əsasən, tələbəyönümlü tədrisin mərkəzi fiquru, adından da məlum olduğu kimi, tələbə və onun maraqları, tələbatlarıdır.

Deməli, tədris prosesinin tələbəyönümlü olması üçün bu prosesi təşkil edən bütün komponentlərdə, yəni proqramların hazırlanmasında, dərslik və dərs vasitələrinin tərtibində, eləcə də tədris üsullarının müəyyən olunmasında tələbənin maraqları, tələbatları ilkin və əsas şərt kimi diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Belə olan halda, yuxarıda qeyd etdiyimiz fikirlərin zəncirvari əlaqəsindən belə bir nəticə formalaşır: müasir təlim nəzəriyyələri tədris prosesini tələbəyönümlü istiqamətdə müəyyənləşdirdiyi üçün, dərslik də bu prosesin əsas komponenti olduğuna görə onun tərtibində motivasiya ilkin və əsas amil olmalıdır. Buradan belə bir sual yaranır: *Nə üçün ilkin və əsas amil?* Bu sualı cavablandırarkən

biz təlim fəaliyyətinin psixoloji əsaslarına söykənirik. Belə ki, təlim fəaliyyətinin psixoloji baxımdan yaranma prosesinin ilkin, başlanğıc mərhələsini elmi-nəzəri ədəbiyyatın təhlilinə əsaslanaraq məhz motivasiyaedici mərhələ kimi müəyyənləşdirdik. Bu cür motivasiyaedici başlanğıc öz təsirini sonrakı mərhələlərdə də açıq-aydın göstərdiyi üçün bir növ “təlim fəaliyyətinin taleyini həll etmiş olur” və ona görə də əsas amil hesab olunur [4, 87].

Beləliklə, biz müasir təlim nəzəriyyəsi və dərslük arasındakı qarşılıqlı asılılıq əlaqəsini təyin etməklə, əslində, həm də dərslükləri hansı meyar əsasında təhlil edəcəyimizi müəyyənləşdirmiş olduq. Bu meyar dərslüklərin tələbələrin motivasiya sferasına uyğunluq dərəcəsidir. Əgər dərslük tələbə üçündürsə, onda deməli, müəllif oxucunun diqqəti, marağı, etimadı üçün “mübarizə aparmalıdır” və dərslüyün hər bir elementində tələbə marağı, inamı, gözləntiləri və çətinliklərinin nəzərə alındığı hiss olunmalıdır.

Ona görə də biz, dil fakültələrinin I və II kurslarında ingilis dili fənninin tədrisində istifadə olunan dərslükləri təhlil edərkən, motivasiyaedici amilləri dərslüklərin həm məzmunu, həm də forma baxımından bütün struktur elementlərində axtaracaq və həmin nüanslara öz münasibətimizi bildirəcəyik. Təhlilə keçməmişdən öncə, onun ümumi mənzərəsini daha aydın şəkildə təsvir etmək məqsədilə təhlil aparacağımız müstəvini, yəni dərslüklərin struktur elementlərini dəqiqləşdirək:

Fikrimizcə, dərslükləri psixoloji baxımdan tələbələrin motivlərinə uyğunlaşdırmaq üçün onun strukturunda psixoloji istiqamətə yalnız konkret və məhdud bir sahə ayrılması yetərsizdir. Yəni bu element hər hansı bir çalışma, müəyyən bir şəkil, krassvord və s. ilə çərçivələnməməlidir.

Motivasiyaedici amillər sırf psixoloji xarakter daşdığı üçün bu elementlərlə biz dərslüyün hər bir detalında qarşılaşmalıyıq. Psixoloji amillər öz əksini dərslüyün konkret bir sahəsində deyil, həm məzmun, həm də formal baxımdan bütün struktur elementlərində tapmalıdır.

Dil fakültələrinin I və II kurslarında ingilis dili fənninin tədrisində istifadə olunan dərslüklərə gəldikdə isə, onların siyahısı aşağıdakı kimidir:

1. Cutting Edge, pre-intermediate, student's book and workbook, with key and mini-dictionary.
2. Cutting Edge, intermediate, student's book and workbook, with key and mini-dictionary.
3. English Vocabulary in Use, pre-intermediate – intermediate.
4. English Vocabulary in Use, Upper-Intermediate.

Siyahıdan məlum olduğu kimi, “English Vocabulary in Use” adlanan dərslük 2 hissədən ibarətdir və onun “pre-intermediate” və “intermediate” səviyyəsində olan birinci hissəsi dil fakültələrinin I kurslarında, “upper - intermediate” səviyyəsində olan ikinci hissəsi isə II kurslarda ingilis dili fənninin tədrisində istifadə olunur.

Dərslüyün həm I, həm də II hissəsi 100 dərstdən ibarətdir. Ancaq mövzu baxımından I hissə 15 bölməyə, II hissə isə 11 bölməyə bölünür. Hər bir dərslük öz növbəsində yeni sözlərdən ibarət sol səhifəyə və həmin sözlərin praktiki məşqi üçün nəzərdə tutulmuş çalışmalardan ibarət sağ səhifəyə bölünür. Demək olar ki, bütün

sol səhifələrdə qara hərflərlə qeyd olunmuş və mənaları müxtəlif üsullarla izah edilən 25 yeni söz və ifadə təqdim olunur. Həmin üsullar aşağıdakılardır:

a) sözün mənasının qısa tərif vasitəsi ilə açılması. Məsələn, “critic” və “review” sözlərinin mənasını açmaq üçün – *Journalists who write about films and plays are called critics, and their articles are called reviews (I hissə, s.154)*. “Ergonomics” sözünün mənasını açmaq üçün – *Ergonomics - the study of the design of physical working spaces and how people interact with them (II hissə, s. 116)*.

b) mənanın antonim və sinonim vasitəsilə açılması - Məsələn, “tidy” və “untidy” sözlərinin mənasını açmaq üçün - *My room is very tidy (= everything in order), but my brother is very untidy - he leaves his clothes all over the floor (= every where) and never makes his bed (I hissə, s.1 14)*.

c) leksik mənanın şərh edilərək açılması - Məsələn, “captain” sözünün mənasını açmaq üçün – *The captain (=the pilot) or cabin crew (= people who look after passengers), və ya hire a car = rent a car (I hissə, s. 180)*.

d) sözün leksik mənasının situasiya daxilində açılması. Məsələn, “general election”, “constituency”, “politician”, “representative” və “candidates” sözlərinin mənasını açmaq üçün - *During a general election each constituency has to choose which politician it wants as its representative. Usually there are several candidates to choose from. These candidates are all standing for Parliament” (II hissə, s. 122)*.

e) sözün mənasının şəkil və ya cədvəl əsasında açılması.

Sözlərin leksik mənasının izah edilməsində müəlliflər müxtəlif üsullardan istifadə etmişlər. Ancaq həmin üsullardan istifadə tezliyi proporsiya baxımından uyğun gəlmir. Belə ki, dərsləyin I hissəsində daha çox şərh üsulundan və az sayda şəkillərdən, II hissəsində isə daha çox tərif üsullarından istifadə olunub. Digər üsullara isə çox nadir hallarda müraciət olunur. Bu da monotonluğa gətirib çıxardıqı üçün, müəyyən müddətdən sonra tələbələrdə dərsləyə qarşı darıxdırıcı və marqsız münasibət formalaşdırır.

İlk baxışdan, motivasiyaedici üsul kimi müsbət dəyərləndirə biləcəyimiz xüsusiyət dərsləkdə leksik mənalara açılmasında situativ üsuldan və şəkillərdən istifadə olunmasıdır. Ancaq, dediyimiz kimi, bu ilk baxışdan belə görünür, yazılı şəkildə verilmiş bir və bir neçə cümlənin tərkibində yeni sözlərin işlədilməsi (dərsləkdə eyni bu cürdür) əslində situativlik deyil. İ.A.Zimnyayanın təbirincə desək, “*situasiya subyektiv real gerçəkliklə qarşılıqlı təsirdir, ...onun əsasında nitqi törədən və onun predmetini və məzmununu təyin edən, iki və ya çox subyektlər-arası qarşılıqlı münasibətlərin mikrosistemi durur*”.

Deməli, situasiyanı formalaşdıran və yaradan amillər tələbələrin motivləri olmalıdır və onlar təlim prosesində təbii şəkildə yaranmalıdırlar. Leksik vahidlər də, son nəticədə, həmin situasiyanın tələbi müqabilində işlədilməlidir. Dərsləkdə “cansız” şəkildə fiksasiya olunmuş yazılı cümlə situativ mühit yaradaraq leksik vahidin işlənməsini mümkün edə bilməz.

Sağ səhifələrə gəldikdə isə, buradakı birinci çalışmalar yeni sözlərin yaranma formalarına həsr olunub. Növbəti çalışmalar isə, əsasən, aşağıdakı tiplərdədir:

–Fill the gaps with the correct word (boş buraxılmış yerlərə müvafiq sözlər yazın);

–Choose the correct combinations (düzgün ifadəni seçin);

-Underline the correct word (düzgün sözün altından xətt çəkin);

-Fill the blanks with appropriate words from the opposite (boş buraxılmış yerlərdə əks səhifədə verilmiş müvafiq sözləri yazın).

Dərslərdəki çalışmaların böyük əksəriyyətini təşkil edən yuxarıdakı çalışma tipləri, görüldüyü kimi, yalnız yeni sözlər və söz birləşmələrinin məşqinə hesablanmışdır. Çalışmaların şərtləri bizə onların yalnız leksik vərdişlərinin formalaşdırılması üçün nəzərdə tutulduğunu deməyə əsas verir. Çox təəssüf ki, biz yalnız “leksik vərdişlər” ifadəsi ilə kifayətlənməli oluruq. Yəni çalışmaların həm də leksik bacarıqları formalaşdırmaq iqtidarında olduqlarını söyləyə bilmirik. Çünki həmin çalışmalarını yerinə yetirərkən tələbələr yalnız oxu və yazı fəaliyyəti ilə məşğul olmaq məcburiyyətindədirlər.

Bacarıq səviyyəsi isə tələbədən sol səhifədə təqdim olunmuş leksik vahidlərlə bir-biri ilə məzmun baxımından əlaqədar olmayan cümlələr daxilində manipulyasiya əməliyyatlarını deyil, həm də həmin leksik vahidlərin daha real və autentik məzmun çərçivəsində şifahi istifadəsini, real nitq situasiyalarına müvafiq seçimini, tələbənin kommunikativ məqsədlərinə uyğun işlədilməsini tələb edir. Ancaq adı çəkilən dərslərdə danışmaq və eşidib-anlama istiqaməti, demək olar ki, nəzərdə tutulmamışdır.

Tələbə monoton şəkildə ancaq oxuyub yazırsa, oxuyan və yazan zaman ancaq eyni əməliyyatları yerinə yetirirsə, yəni ya nöqtələrin yerinə uyğun gələn sözü seçirsə, ya cümlələri yenə də uyğun gələn sözlə tamamlayırsa, ya da növbəti dəfə sağ və sol tərəflərdən uyğun gələn sözləri seçərək qruplaşdırırsa, heç bir produktiv və inisiativ fəaliyyətlə məşğul olursa, onda həmin çalışmaların motivasiyaedici xüsusiyyətindən danışmaq yersizdir.

Motivasiyaedici çalışmanı yerinə yetirərkən tələbə hər şeydən öncə öz tələbatlarını, maraq və emosiyalarını ifadə imkanına malik olmalı, ətrafında baş verən hadisələrə yanaşma tərzini, real gerçəkliyə olan münasibətini, öz fikirlərini və mövqeyini nümayiş etdirə bilməlidir.

Motivasiyaedici çalışmanın şərti tələbəyə onun bir şəxsiyyət kimi önəmli olduğunu hiss etdirməli, tələbənin xarakterini və şəxsiyyətini açmalıdır. Motivasiyaedici çalışma tələbənin öz dünyasına, fərdi reallığına “cığır” olmalıdır. Bu cür çalışmaların məzmununda tələbənin şəxsi həyatına məntiqi keçidlər nəzərdə tutulmalıdır. Dərslərin tərkibində sadələşdirmiş məzmun elementlərinə malik çalışmaların olub-olmadığını üzə çıxarmaq məqsədi ilə dərslərdəki 945 çalışmanın hər birini gözdən keçirdik. Kəmiyyət parametri üzrə apardığımız təhlilin nəticələri göstərir ki, dərslərin I kurs üçün nəzərdə tutulmuş birinci hissəsindəki 462 çalışmadan 33-ü, II kurslar üçün nəzərdə tutulmuş ikinci hissəsindəki 483 çalışmadan 18-i bizim əsas meyarımıza uyğundur.

I hissədəki bizim motivasiyaedici hesab etdiyimiz 33 çalışmanın böyük əksəriyyətindən (30 çalışma) istifadə olunan təqvim planında nəzərdə tutulmuşdur. Ancaq II hissədəki 18 çalışmadan yalnız 8-i istifadədə olan təqvim planında nəzərə alınmışdır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayeva M. İngilis dili tədrisində oxu vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi. ADU, Elmi Xəbərlər, №5, 2005
2. Barsuk R.Y. Azərbaycan məktəblərində xarici dil tədrisinin problemləri. Bakı: 1967.
3. Bayramov Ə.S. Psixologiya. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: 2009.
4. Əlizadə Ə.Ə. Pedaqoji psixologiya. Bakı: 2010.
5. Гусейн-заде Г.Д. Обучение речевой коммуникации на иностранном языке. М: 2001.

Summary

Teaching Activity and Coursebook

The article deals with the coursebooks which are in use in the I and II year study of English schools. The authors share of methodical consultations with the teachers who work with these coursebooks.

Резюме

Учебная деятельность и учебник

Статья посвящена анализу учебников, используемых на I и II курсах факультета английского языка, в качестве основных учебных пособий. Авторы дают методические советы и консультации по их использованию.

**psix.e.d., prof. Ərəstun Baxşəliyev,
psix.f.d., dos. Qəribə Rəhimova,
psix.f.d., dos. Simnarə Heydərova
ADPU**

**YENİYETMƏLƏRDƏ MƏNƏVİ KEYFİYYƏTLƏRİN
TƏŞƏKKÜLÜ VƏ TƏZAHÜR XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Açar sözləri: mənəvi keyfiyyətlər, sosializasiya, mənlik şüuru, özünüdərk, yeniyetməlik yaşı

Keywords: moral qualities, socialization, manhood consciousness, self-knowledge, teenage period

Ключевые слова: моральные качества, социализация, сознание личности, самопознание, подростковый возраст

Məlumdur ki, yeniyetməlik yaşı, əsasən çətin, qismən də böhranlı yaş dövrü hesab edilir. Həmin çətinlik və böhran ən çox yeniyetmələrin rəftar və davranışlarında, münasibətlər sistemində, öz fəaliyyətinə münasibətlərində özünü büruzə verir. Buna görə də yeniyetmələrin mənəvi inkişafı məsələsi bir sıra elmlərin, xüsusən də, psixologiya elminin qarşısında duran mühüm problemlərdən biridir. Həmin mürəkkəb problemlə əlaqədar olaraq, ilk növbədə, yeniyetmənin özünüdərk, özünüqiymətləndirməsi, özünənəzarəti və özünütənzimi, başqa sözlə, onda adekvat “Mən” obrazının formalaşmasını şərtləndirən əsas komponentlərin təzahür xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək zərurəti meydana çıxır.

Ancaq nəzərə almaq lazımdır ki, “Mən” obrazının formalaşması avtomatik olaraq, yeniyetmədə özünüidarə və özünütənzimi təyin etmir, çünki “Mən” obrazı və onun əsas komponentləri müxtəlif istiqamətlərdə formalaşa bilər və başqa-başqa təzahürlərə malik ola bilər.

Elə buna görə də yeniyetmələrdə mənəvi keyfiyyətlərin təzahür xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq üçün burada iki başlıca mexanizmə nəzər salmaq lazımdır [1].

Birincisi, “Mən” obrazı necə formalaşır, yeniyetməlik yaşına çatana qədər onun əsas komponentləri hansı keyfiyyətləri kəsb edir və özünü necə büruzə verir?

İkincisi, yeniyetmələrdə “Mən” obrazının formalaşması prosesində onlarda əxlaqi-mənəvi dəyərlərin, başqa sözlə, yüksək insani keyfiyyətlərin mənimsənilməsi necə cərəyan edir?

Əlbəttə, nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, bu iki proses arasında çox ciddi dialektik əlaqə var və çox zaman bunlar bir-birini şərtləndirir. Lakin yeniyetməlik yaşı dövründə bu iki proses fərqli, hətta təzadlı istiqamətlərdə də inkişaf edə və müxtəlif təzahürlərə malik ola bilər.

Elə bu mənada deyilirdi ki, “Mən” obrazının formalaşması avtomatik olaraq yeniyetmənin mənəvi keyfiyyətlərini təyin etmir. Buna görə də qeyd edilən hər iki mexanizm barədə qısa izahat vermək zərurəti yaranır. Birinci cəhətlə əlaqədar olaraq onu nəzərə almaq lazımdır ki, “Mən” obrazı mürəkkəb psixoloji fenomendir. Onun formalaşması uşağın və ümumən insanın ontogenetik inkişaf prosesində bir sıra mühüm amillərin təsiri ilə baş verir. Yəni insan tədricən özünüduymaq, özünüdərk etmək, özünüqiymətləndirmək və özünütənzim sayəsində inkişaf etmiş mənlilik şüuruna və bütövlükdə “Mən” obrazına malik olur. Deməli, o bu mərhələləri keçdikdən sonra, xüsusən, yeniyetməlik yaşında öz kimliyini tədricən dərk edir, istər özü, istərsə də ətrafdakı adamlar tərəfindən onun “Mən”inə bəslənən münasibətlərin məzmun və xarakterini ayırd etməyə qabil olur. Bununla da, o, öz mənliliyini, başqa sözlə deyilsə, öz şəxsi ləyaqətini qoruyub saxlamağa, hifz etməyə müvəffəq ola bilər.

Real həyat təcrübəsindən də bəllidir ki, mənlili olmayan, öz ləyaqətini qoruyub saxlamağı bacarmayan insanlara ətrafdakılar mənfə münasibət bəsləyir və bəzən də onu “mənlili olmayan, ləyaqətsiz” bir insan kimi rədd edirlər.

Deməli, “Mən” obrazının formalaşması düz xətt üzrə gedən kortəbii proses deyildir. Buna müxtəlif sosial və psixoloji amillər mütəmadi olaraq təsir göstərir və həmin amillərin məzmun və xarakterindən, dərk edən şüur səviyyəsindən, onlara münasibətdən asılı olaraq “Mən” obrazı həm müsbət, həm də mənfə istiqamətdə (yəni neqativ cəhətlərin üstünlük kəsb etməsi istiqamətində) inkişaf edə bilər. Yəni kiçik yaşlarından başlayaraq müxtəlif amillərin təsiri ilə hər bir fərddə “Mən” obrazı adekvat və qeyri-adekvat istiqamətlərdə formalaşa bilər.

Elə buna görə də kiçik yaşlardan başlayaraq uşaqlarda, xüsusən, yeniyetmələrdə adekvat “Mən” obrazının formalaşması istər ailə tərbiyəsinin, istərsə də məktəbdə təlim-tərbiyə işinin ən önəmli problemlərindən biri olmalıdır. Bunun da bir neçə başlıca səbəbi vardır.

Əvvəla, adekvat “Mən” obrazının formalaşması, ilk növbədə, hər bir insanın özünü düzgün dərk etməsi və düzgün qiymətləndirməsini tələb edir. Bu iki keyfiyyət birlikdə “Mən” obrazının əsas sütununu təşkil edir və şəxsiyyətin nəinki ailədə, cəmiyyətdə “öz yerini” düzgün müəyyənləşdirməsini, həm də özünün sosial rol və vəzifələrini yerinə yetirməyə məsuliyyətlə yanaşmasını təmin edir. Başqa sözlə, bu iki keyfiyyət yeniyetmənin, ümumən şəxsiyyətin düzgün özünütənzimini şərtləndirir. Xüsusən də hər bir yeniyetmənin öz sosial mövqeyini layiqincə qoruyub saxlamaq üçün fəallığını artırmış olur. Bu zəmində tədricən onlarda şəxsiyyət bütövlüyü formalaşır.

Lakin bizim etnik stereotip, adət-ənənələrimizdə kök salmış bir cəhət— yəni uşağa, ümumən övlada himayə və qayğıda ifrata varmaq onun sosial fəallığını zəiflədir, müstəqilliyinə ciddi xələl gətirir, nəticədə yeniyetmələrdə də mənlilik şüurunun, “Mən” obrazının adekvat inkişafına ciddi ziyan verir və yetişməkdə olan gənc nəslin müəyyən qismində şəxsiyyətin infantilliyini artırmış olur.

Belə insanlarda milli özünüdərk və milli mənafeyi qorumaq üçün sosial fəallıq da lazımı səviyyədə olmur. Halbuki erkən yaşlarından başlayaraq uşağın düzgün özünüdərkini formalaşdırmaq yeniyetmə və erkən gənclik yaşlarında milli özünüdərkə, yüksək mənlilik şüurunu inkişaf etmiş milli şüura, şəxsi ləyaqət hissini milli ləyaqət hissinə çevirmək nisbətən asan olur.

Belə keyfiyyətləri özündə cəmləşdirən mənlilik şüuru və ya “Mən” obrazı mütiliyi, qul psixologiyasını asanlıqla rədd edir, başqa sözlə, öz şəxsi ləyaqətini, mənliliyini qorumaq üçün fəal olur, həm də onun “Mən” obrazı məzmunca çox zəngin olması ilə seçilir. Çünki onun “Mən”i yalnız fərdi inkişafın məhsulu deyil, o, artıq sosiallaşan, yəni müsbət sosial və psixoloji keyfiyyətləri özündə cəm edən şəxsiyyətdir. “Mən” in bu həddə çatması uzun inkişaf və dəyişmə prosesinin nəticəsidir. Burada ailə tərbiyəsi, etnik - psixoloji zəmin ilkin amil kimi mühüm rol oynayır.

Məlumdur ki, yaşlılarla ünsiyyət prosesində uşaqlar etnik davranış və rəftar qaydalarının qiymətləndirilməsinin mövcud sistemini dərk edir və mənimsəyirlər. Bununla da uşaqlar kiçik yaşlarından (4-5 yaşından) başlayaraq etnik norma və etalonlara yiyələnməyə başlayırlar. Belə normaların mənimsənməsi uşaqlara özünüdərkətmə və özünüqiymətləndirmə prosesində müqayisə və tutuşdurmalara “əl atmağa”, “ürəyə yatan cəhətləri sevməyə” imkan verir. Bu zəmində həm də onlarda özünüdərk, özünüqiymətləndirmə formalaşmağa başlayır, tədricən özünün “Mən” obrazını formalaşdırmağa, onun ayrı-ayrı müsbət və mənfi cəhətlərini ayırd etməyə başlayırlar. Bu proses yeniyetmələrdə daha aydın surətdə nəzərə çarpır. Deməli, “mən” ideyası və ya “mən” obrazı uşaqlarda erkən yaşlardan fərdin ətrafdakı adamlarla (ailə üzvləri, həmyaşıdları və s.) qarşılıqda təsiri və ünsiyyəti prosesində formalaşmağa başlayır.

Deyilənlərdən aydın olur ki, uşağın ontogenetik inkişafı prosesində “Mən” obrazı və ya mənlilik şüuru bir-biri ilə üzvü surətdə əlaqədar olan, bir-birini şərtləndirən bir necə mərhələdən keçir: özünüduyum, özünütəsəvvür, özünüanlam, özünüdərk, özünüqiymətləndirmə, özünüənəzarət və özünütənzim. Bunlar şəxsiyyətdə tam “Mən” obrazının formalaşması üçün zəruri olan mərhələlərdir.

Bu mərhələlərdən birincisi, ontogenetik inkişaf prosesində bütün insanlarda eyni zaman kəsiyində, müəyyən yaş səviyyəsində eyni dərəcədə aydınlıqla və ya eyni səviyyədə özünü bürüzə vermir. Buradan da bir mühüm cəhəti də nəzərə almaq lazımdır ki, “Mən” obrazının formalaşmasında fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərin nəzərə alınmasıdır.

İkinci bir məsələ ondan ibarətdir ki, “Mən” obrazının həmin üzvi tərkib hissələri və ya komponentləri özünü bütün adamlarda eyni səviyyədə bürüzə vermir. Bəs bunun nəticəsi və əsas təzahürü necə olur? Belə olduqda, bu və ya digər yaş mərhələsində “Mən” obrazının əsas komponentlərindən biri aparıcı olur, dominantlıq kəsb edir ki, uşağı psixoloji cəhətdən həmin səviyyə ilə xarakterizə etmək olar: “Özünü yaxşı dərk etmir”, “özünüidarə və ya tənzim edə bilmir”, “özü haqqında təsəvvürü zəifdir”, “özünü yüksək tutur” və s.

Yeniyetmələrdə mənəvi keyfiyyətlərin formalaşmasında onun öz “mən”ini, özünüqiymətləndirməsini, “fiziki mən”ini, mənəvi “mən”ini, ideal “mən”ini dərk etməsinin özünəməxsus yeri var. Yeniyetməlik yaşı dövründə bir sıra hallarda

“fiziki mən”in ön plana çəkilməsi, yəni yeniyetmənin öz bədən quruluşu, fiziki qüvvəsi, hərəkəti çevikliyi və s. ilə fəxr etməsi, həmin cəhətləri qabartması məhz bununla əlaqədardır. Burada yalnız bir neçə xarakterik misalı xatırlamağı vacib sayırıq: Bir yeniyetmə “mən kiməm?” sualına cavab olaraq yazır: “Mən yaxşı, qəlbiyumşaq adamam. Mən basketbol oynamağı çox sevirəm. Məndə pis əlamətlər yoxdur. Mən fikirləşirəm ki, mən gözələm, ola bilər başqaları bu fikirdə deyilələr. Mən elə güman edirəm ki, mən bəzilərinin xoşuna gəlirəm”.

Başqa birisi isə həmin suala cavab olaraq yazır: “Mən o qədər də ağıllı deyiləm. Mənim həm yaxşı cəhətlərim, həm də çatışmayan cəhətlərim var. Mən bilirəm ki, mən futbolu yaxşı oynayıram, yaxşı qaçıram. Basketbol, voleybol da oynayıram. Məndə çatışmayan cəhətlər də var. Məsələn, mən həmişə dalaşıram... Yaxşıdı ki, həmişə öz sinif yoldaşlarımla tərəfini saxlayıram. Lakin bəziləri deyirlər ki, mən pisəm. Mən başa düşürəm nə üçün?”.

Bu qəbildən olan misallar yeniyetmələrin çoxu üçün xarakterikdir. Yeniyetmələrin bu və ya digər idman növü ilə məşğul olmaları məhz onların özlərinin fiziki qüvvəsini nəzərə çarpdırmağa imkan yaradır. Onların mühakimələrindəki “mən yaxşıyam”, “deyirlər mən pisəm” və s. ifadələri isə əsasən başqalarından eşitdikləri fikir və rəylərin əks sədasıdır. Burada dərin özünütəhlil və özünüqiymətləndirmə hələ zəif nəzərə çarpır. Onlar ən çox xüsusi olaraq “hiss etdikləri” fiziki qüvvəni, xarici görkəmi öz “Mən” obrazının əsas göstəricisi hesab edirlər. Əlbəttə, bəzi yeniyetmələrdə əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlərin də, xüsusən qızlarda, ön plana çəkilməsi, yəni “Mən” obrazının tərkib hissələrində “mənəvi sifətlər”, “əxlaqi davranış”, “mədəni rəftara” və s. üstünlük verilməsi onlarda mənlik şüurunun müəyyən təzahürlərindəndir. V sinifdə oxuyan bir yeniyetmə qızın “Mən kiməm?” sualına verdiyi cavaba diqqət yetirək: “Mən özümü ağıllı hesab etmirəm, lakin küt də saymıram. Mən acgöz deyiləm. Dadlı, gözəl şeyləri sevirəm. Valideynlərim belə hesab edirlər ki, mən çox şıltağam. Amma belə deyil. Sadəcə olaraq, mən öz fikrimi ifadə edirəm. Mən özümü göyçək hiss etmirəm, əksinə göyçək deyiləm. Mənim küçədəki yiyəsiz it və pişiklərə həmişə yazığım gəlir, onlara yemək verməyə çalışıram”.

Başqa birisi isə yazır: “Mən yaxşıyam, yoxsa pisəm bilmirəm. Amma mən qəşəngəm, həm də ürəyi yumşaqam, lakin o qədər də ağıllı deyiləm. Mən bütün xeyirxah, qəlbiyumşaq insanları sevirəm, öz bacılarımı çox istəyirəm, həm də istəyirəm, onlarla çox oynayım”.

Bu qəbildən olan cavablar çoxdur. Bu onu göstərir ki, qızlar fiziki simanı qiymətləndirməklə yanaşı, digər insani keyfiyyətlərə də xüsusi fikir verirlər. Çünki “Mən” obrazı həmişə özünə bir sıra komponentlərin məcmuyu (öz bədən quruluşu haqqında, öz psixi xüsusiyyətləri, mənəvi-əxlaqi keyfiyyətləri və s.) haqqında təsəvvürləri daxil edir. Onların konkret məzmunu və əhəmiyyətliyi sosial və psixoloji şəraitdən, vəziyyətdən asılı olaraq müxtəlif variantlarda, formalarda özünü göstərə bilər.

Nəzərə almaq lazımdır ki, hər bir yeniyetmənin və ümumən, insanın “Mən”i yalnız fiziki hadisə olmayıb, sosial və psixi bir hadisədir. İnsanın “Mən”i A.T.Spirkinin fikrincə, onun “psixi həyatının inteqral bütövlüyünü təşkil edir”.

Psixologiyada “mən” konsepsiyası termini ilk dəfə olaraq Amerika psixoloqu Karl Rocers (1901-1987) tərəfindən işlədilmişdir. K.Rocers “mən” və onun rolunu, əhəmiyyətini, quruluşunu, səciyyəvi xüsusiyyətlərini göstərməklə yanaşı, onun formalaşması mənbəyini aşkarlamışdır [6].

K.Rocersin fikrincə, fəaliyyət zamanı iş və hərəkətlər müxtəlif istiqamətlərdə gedir. İnsan təbiət etibarı ilə iş görməyə, fəaliyyət göstərməyə qabil olan ictimai bir varlıqdır. Onun şüurlu fəaliyyəti də bununla əlaqədardır. Özünün təbiətdən bünövrəsi qoyulmuş imkan və bacarıqlarının inkişafı şəxsiyyətin formalaşmasına yardımçı olur.

Özünü təkmilləşdirmə, özünü qiymətləndirmə arasıkəsilməz (daimi) proses olaraq, insanın həyat fəaliyyətinin bütün sahələrində təzahür edir. K. Rocersin dediyi kimi, *geştalt* şəxsiyyətin formalaşmasına imkan yaradır.

Şəxsiyyətin “Mən” konsepsiyası haqqında danışarkən *eqosentrik* mən şəxsiyyət növünü də xatırlamaq yerinə düşər.

Ədəbiyyat

1. Baxşəliyev Ə.T. Psixologiya tarixi öçerkləri. Bakı: ADPU-nun nəşri, 2012.
2. Baxşəliyev Ə.T. Azərbaycanca psixoloji fikrin təşəkkülü, inkişafı və müasir vəziyyəti. Bakı: Nurlan nəşriyyatı, 2007.
3. Bayramov Ə.S. Şagirdlərdə təfəkkürün inkişafı. Bakı: “Maarif” nəşriyyatı. 1962.
4. Bayramov Ə.S. Şagirdlərdə əqli keyfiyyətlərin inkişaf xüsusiyyətləri. Bakı: “Maarif” nəşriyyatı. 1967
5. Bayramov Ə.S. Etnopsixologiya məsələləri. Bakı: 1996
6. Azərbaycan folkloru. Bakı: 1985.

Summary

Formulation and Manifestation of Moral Qualities in Teenagers

Adolescence is considered to be mainly difficult time. This difficulty shows itself in the behavior of teenagers as well as in the system of attitudes and in their attitudes toward own activity. In accordance with these problems, first of all it is necessary to determine main components such as self-knowledge, self-assessment, self-control and self-regulation which are coordinating the formulation of the “character of my own”. In one word we may say that self-improvement, self-assessment as a systematic process appear in all spheres of human activity.

Резюме

Формирование моральных качеств у подростков и особенности их проявления

Подростковый период считается трудным возрастом. В этом возрасте сложности в большинстве случаев проявляются в поведении подростков, в системе их взаимоотношений и отношении к своей деятельности. В данной связи в первую очередь необходимо определить основные компоненты, обуславливающие самосознание подростка, самооценку, самоконтроль и саморегулирование, иначе говоря, формирование “образа первого лица”. Одним словом, самосознание, самооценка как непрерывный процесс, показывает себя во всех областях человеческой деятельности.

psix. f.d., dos. İmdad Bayramov
BDU

ETNOSEPARATİZM SOSIAL-PSIXOLOJİ PROBLEM KİMİ

Açar sözlər: separatizm, etnik separatizm, münaqişə, etnik separatizm problemi, sosial-psixoloji problem, etnik müxtəliflik, etnik siyasət

Keywords: separatism, ethnic separatism, conflict, the problem of ethno separatism, social-psychological problem, ethnic diversity, ethnopolitics

Ключевые слова: сепаратизм, этнический сепаратизм, конфликт, проблема этносепаратизма, социальные и психологические проблемы, этническое разнообразие, этнополитика

Sosial-sinfi nəzəriyyəyə görə, separatist münaqişələr cəmiyyətin antoqonist siniflərə bölünməsi nəticəsində baş verir. Bu siniflər tələb, maraq və dəyərləri fərqləndiyi üçün onlar daima bir-biri ilə qarşıdurma vəziyyətində olurlar. Bu nəzəriyyə gələcəyi qurmaq məqsədi naminə hər cür ictimai zorakılıq metodlarından istifadə etməyi məqbul sayır. Marksizm separatizmin sosial mənşəli olduğunu, cəmiyyətin ən təməl və ilkin sosial institutu olan ailə institutundan qaynaqlandığını irəli sürür. Ailə institutu cəmiyyətdə xüsusi mülkiyyət institutunun yaranmasında, identikliyin formalaşmasında və ənənələrin qorunmasında əvəzsiz rol oynayır. Antik dövrdən başlayaraq bu günə qədər bəzi ideoloqlar (Platon, K. Marks) separatizmin mənşəyini xüsusi mülkiyyət ilə və bu institutun yaradıcısı hesab olunan ailə ilə bağlamağa çalışmışlar. Bu ideya, nəticə etibarilə, separatizmin sosial mənşəyini ailə institutunda görür, dövlət və siniflərin yaranmasını da ailəyə bağlayırdılar. Ailə institutunun aradan qalxması ilə dövlət və siniflər də ortadan çıxır, nəticədə cəmiyyətdə “sosial ədalət” bərpa olunur [1, s.34-36].

Separatizmin başvermə və ya fəallaşma səbəblərinin araşdırılması, onun perspektivinə zəmin hazırlayan funksional tendensiyaların müəyyənləşdirilməsi və problemin aradan qaldırılması yollarının axtarılması, problemin sosial-psixoloji tədqiqini zəruriləşdirir. Problemin sosial-psixoloji mahiyyətini və onun müxtəlif formalarda olan təzahürlərini üzə çıxarmaq, onun formalaşması, funksional fəaliyyətinin şərtləri barədə olan təsəvvürləri ümumiləşdirmək və sistemləşdirmək, prosesin dinamikasına təsir edən sosial-psixoloji amilləri müəyyənləşdirmək və təsnifatını aparmaq, postsovet məkanında, o cümlədən Azərbaycan ərazisində separatizm fenomeninin ortaya çıxmasını tarixi mərhələli şəkildə araşdırmaq, tarixi sosial-psixoloji köklərini müəyyənləşdirmək problemin tədqiqində əsas məqsəd və vəzifələri təşkil etməlidir. Onlar problemin ümumiləşdirilməsinə, onun inkişaf tendensiyalarının müəyyənləşməsinə şərait yaradır. Problemlə əlaqədar etniklik, millilik, inteqrasiya, dezinteqrasiya, differensiasiya, adaptasiya, identiklik, “biz-onlar”, şəxsiyyət, kütlə psixologiyası anlayışları problemin tədqiqində mühüm rol oynayır.

Separatist münaqişələrin səbəbləri ilə bağlı sosial-bioloji, sosial-psixoloji, sosial-sinfi və funksional nəzəriyyələr mövcuddur. Sosial-bioloji nəzəriyyəyə görə, cəmiyyətdə müşahidə olunan münaqişələr sistemini, biz eyni ilə təbiətdə heyvanlar aləmində müşahidə edirik. Bu nəzəriyyə Ç.Darvinin təkamül nəzəriyyə-

sinə əsaslanır. Ç.Darvinə görə, hər bir canlı öz varlığını qorumaq üçün mübarizə aparır. Bu aqressiyyə özünü cəmiyyətdəki sosial münaqişələrdə göstərir. Bu baxımdan separatizm probleminin mənşəyi insanın bioloji varlığı ilə əlaqələndirilir [8, s.34-36]. Z.Freyd bu təlim əsasında insanın şüuraltı sistemini, ümumiyyətlə, libidonu insanın bioloji başlanğıcı ilə əlaqələndirmişdir. Seksual azadlıq ideyası, məhz cəmiyyətdə aqressiyaya, separatist qarşıdurmalara səbəb olan bioloji enerjinin (libido) qarşısındakı bütün tabuların qaldırılması və sosial-psixoloji patologiyadan azad olunması demək idi.

80-ci illərdə separatizmin perspektivsiz bir ictimai hərəkət olduğunu, yəni bu yol ilə hər hansı bir ölkədə müstəqil dövlət qurmağın mümkün olmadığını anlayan dünya ictimaiyyəti 90-cı illərdən başlayaraq dünyada baş verən hadisələr müstəvisində bunun əksini müşahidə etmişlər. Məhz bu dövrdə yeni qurulan milli dövlətlər daxilində aktuallaşan, separatistləri hərbi yolla öz məqsədlərinə çatdıran separatizmin “ikinci dalğa” hərəkəti yeni dünya nizamının formalaşmasında həlledici rol oynayır [8, s.34-36]. Çünki dünyada separatizmin nəticəsində parçalanıb, kiçik strukturlara bölünən böyük sosial-siyasi sistemlər, digər güclü mərkəzin ətrafında öz yerini müəyyənləşdirməyə çalışırlar. Bununla əlaqədar olaraq, dünya siyasətində “mərkəzə” adaptasiya olmaq və identiklik baxımından ona inteqrasiya olunan ölkələr birinci, ikinci və üçüncü dünya ölkələri statusuna sahib olurlar. Lakin bu cür münaqişələrin həllinin süni şəkildə uzadılması da tədricən beynəlxalq təşkilatların statusunu sual altında qoyur. Separatizm, sanki müasir dünyada milli dövlətlərin siyasi-iqtisadi müstəqilliyini əlindən almaq üçün müəyyən qüvvələrin əlində bir alətə çevrilmişdir [2, s.48].

Etnoseparatizmin sosial-psixoloji təbiətini nəzərdən keçirərkən qeyd etmək lazımdır ki, dünya miqyasında 1960-cı illərdən başlayaraq, demək olar ki, dünyanın bütün qitələrində insanlarda milli özünüdərkətmənin oyanışı meydana çıxmışdır. Buna qədər görünməmiş bənzərsiz bir situasiya yaranmışdı: insanlar özlərini və ətrafdakıları müəyyən etnosa aidiyyət baxımından qiymətləndirməyə, öz şəxsiyyətlərini etnik birliyin özünəməxsusluğu, məişət mədəniyyəti və psixoloji durumu ilə möhkəm əlaqədə dərk edərək ölçməyə başladılar. Etnik dirçəliş baş verdi və o sonralar aydın şəkildə postsovet ölkələrinə də keçdi. İnsanlar kim olduqları və soykökləri üzərində düşünməyə başladılar. “Özününkü” və “özgə” etnik qruplara maraq köhnə adət və mərasimlərin reanimasiyasını, “müəmmalı xalq ruhu” axtarışlarını doğurdu. Göstərilən proseslərlə yanaşı, öz milli dövlətçiliyini yaratmaq və ya bərpa etmək cəhdləri daha tez-tez təzahür etməyə başladı. Etnosların ayrılma prosesi ilə bilavasitə əlaqəsi olan müxtəlif, bəzən də ziddiyyətli mənafeələrin toqquşması millətlərarası gərginlik şəraitini meydana çıxardı. Asiyanın, Avropanın və dünyanın digər bölgələrinin olduqca böyük ərazilərini əhatə edən separatizm tendensiyaları belə yarandı və çox böyük sürətlə formalaşmağa başladı.

Etnoseparatizm problemi müəyyən tarixi ideoloji sistemlər çərçivəsində müxtəlif formalarda təqdim olunmuş və müasir dövrdə elmi tədqiqat sahəsinin obyektinə çevrilmişdir. Sovet dövründə sinfi münasibətlərin ön plana çəkilməsi və siyasətin əsas obyektini kimi öyrənilməsi, milli hərəkətlərin isə kölgədə qalması etnoseparatizm probleminə az diqqət verilməsi ilə nəticələnmişdir [2, s.87]. XX əsrin sonunda etnoseparatizmin sosial-psixoloji problem kimi psixoloqların diqqə-

tini cəlb etməsi etnik qurumların həyat fəaliyyətində psixoloji “partlayış” və qısa tarixi dövrdə dünyanın coğrafi xəritəsində çoxlu kiçik dövlətlərin yaranması, bir çox dövlət sərhədlərinin pozulması ilə müşayiət olunan separatist tendensiyaların bütün postsosialist ölkələrini əhatə etməsi ilə əlaqədar olmuşdur. Bunun səbəblərini yalnız müəyyən tarixi şərait və sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsi ilə, sosio-mədəni inkişaf fərqləri və münasibətlər sistemi ilə bağlamaq düzgün olmazdı. Problemin kökü, əsasən, etnosun psixoloji durumunun özünəməxsusluğu, milli xarakterin psixoloji xüsusiyyətləri ilə bağlı olduğu üçün separatizm etnopsixoloji hadisə kimi həm nəzəri, həm də praktik baxımdan sosial-psixologiyanın tədqiqat sahəsinə çevrilməlidir.

Çoxaspektli mürəkkəb etnopsixoloji fenomen olan separatizmin genesis, struktur və funksiyalarını nəzərdən keçirmək üçün, ilk növbədə, etnosların ayrı-ayrı xalqların milli xarakterinə, psixi simasına, etnopsixoloji stereotiplərinə, müxtəlif adət və ənənələrinə, etnik münaqişələri doğuran bir çox amillərin təhlilinə, onların sosial-psixoloji mexanizmlərinin açıqlanmasına diqqət yetirmək vacibdir. Bizi, ilk növbədə, sosial birliyin ən ilkin və mürəkkəb forması olan etnos fenomenini maraqlandırır. Çünki bu fenomen mürəkkəb sosial psixoloji hadisə kimi bütün tarixi sosial birlik formalarında özünü bu və ya digər separatizm təzahürlərində biruzə verir [9, s.48].

Bu gün dünyada bir çox dövlətlərin polietnik tərkibi, sosial-iqtisadi bərabərsizlik durumu və siyasi mövqe fərqi, ictimai şüuru idarə edən yüksək səviyyəli texnologiyaların inkişafı, beynəlxalq hüquqda özünütəyinetmə ilə bağlı qanunların mövcudluğu etnoseparatizmin geniş vüsət almasına şərait yaradır. Etnoseparatizm nəticəsində müasir dövrdə bir neçə ölkə parçalanmış (SSRİ, Çexoslovakiya, Yuqoslaviya) və yeniləri yaranmışdır. Potensial olaraq, şüuraltı “biz-onlar” dixotomiyasına əsaslanan fərqliliklərin təşəkkülü tarixi xarakter daşıyır. Məsələn, XX əsrin 70-80-ci illərindən başlayaraq postsovet məkanında tədricən şiddətlənən milli-etnik separatizm hərəkatının bir çox tarixi səbəbləri vardır. Çünki postsovet məkanında yaşayan müxtəlif xalqların dini-mədəni, milli-etnik identiklikləri “xalqlar dostluğu” prinsipinə əsaslanan sinfi identiklik ilə unifikasiya olunmuş, milli ziyalı təbəqəsi sinfi düşmənçilik damğası altında repressiyalara məruz qalmış, insanlar fikir və vicdan azadlığı, xüsusi mülkiyyət haqqı kimi təbii hüquqlardan məhrum olmuş, siyasi rəhbərliyin naqis milli siyasəti nəticəsində bir çox xalqlar ölkə daxilində köçürmələrə məruz qalmış və ölkədaxili səhv inzibati bölgü siyasəti etnoslararası münasibətlərin korlanmasına səbəb olmuşdur [4, s.128]. Etnik müxtəliflik baxımından dünyanın ən böyük ərazisi olmuş Sovet İttifaqında yaşayan xalqların dil, din və milli mentalitet xüsusiyyətləri o qədər fərqli və rəngarəng idi ki, indinin özündə də Qərbi tədqiqatçıları üçün belə müxtəlifliyin fonunda yaşayan sovet insanı tədqiqat obyektinə kimi araşdırılır.

Bu gün Dağlıq Qarabağ, Cənubi Osetiya, Abxaziya, Pridnestrovia bölgələrində, qismən sosializm rejimində olan bir çox Balkan ölkələrində baş verən milli-etnik münaqişələrin formalaşmasında göstərdiyimiz bu və ya digər tarixi amillərin fundamental təsiri danılmazdır. Sadəcə, totalitar sistemlərin çökməsi ilə qorxu nəticəsində şüuraltı səviyyəyə sıxışdırılan sosiopsixoloji amillər mövcud tarixi şəraitdən yararlanmaq məqsədi ilə psixoloji durumdan fiziki duruma keçdi. Biz bu

psixoloji amillərin kökünü konkret tarixi dövrlə bağlamaq istəmirik. Çünki K.Yunqun nəzəriyyəsinə görə, “biz-onlar” dixotomiyasının mənşəyi mifik dövrlərə qədər enən kollektiv şüuraltı səviyyədən qaynaqlanır. Praktika göstərir ki, kombinasiyalar üç başlıca amil üzərində qurulur: birincisi, milli mərkəzçiliyə gətirib çıxaran milli özünüdərk inkişafı istiqamətində ekstraordinar fəallıq, ikincisi milli varlığın bütün tərəflərinə təzyiq edən sosial problemlərin böhran həddi, üçüncüsü, əvvəlki iki faktordakı hakimiyyət uğrunda mübarizədə ustalıqla istifadə etməyə qabil olan və radikal əhval-ruhiyyəli müəyyən siyasi qüvvələrin mövcudluğudur.

Sosial-psixoloji nəzəriyyəyə görə, separatizm sosial gərginlik ilə ortaya çıxan sosial amildir. İnsanların psixikasında bu psixoloji gərginliyi yaradan amillər araşdırılır (qloballaşma, urbanizasiya, əhalinin artımı, ekologiyanın pozulması, özgüləşmə problemi və s.). Münaqişələrin yaranmasına, sosial partlayış həddinə gəlib çatan psixoloji gərginliyin mərhələləri araşdırılır. Psixanalitiklər "daxili konfliktlərə" daha çox diqqət yetirərək, onun üç sahədə özünü bürüzə verdiyini əsaslandırmağa cəhd etmişlər, yəni insanın instinktləri, düşüncəsi və şüur sferalarında təzahür etdiyini irəli sürmüşlər [3, s.76-84]. İnsanın psixoloji durumu üçün ciddi əhəmiyyət kəsb edən ziddiyyətli həyat şəraiti iki başlıca mənbədən qaynaqlanır: birincisi, xarici təbii mühit və sosial şəraitdən, ikincisi isə insanın yaş dövrü, sağlamlığı, özünüduyumu və özünü dərk edib qiymətləndirməsi ilə bağlı "daxili səbəblərdən" irəli gəlir. Daxili səbəblər, adətən, psixoloji konfliktlərin əsas mənbəyini təşkil edir [4, s.188].

Hazırda dünyada dörd qitədə (Avstraliyanı çıxmaq şərti ilə) müşahidə olunan separatizmin altı regional növünü müəyyənləşdirirlər.

1. Qərbi-Avropa separatizm növləri – Şimali İrlandiya, Bask ölkəsi, Kataloniya, Korsika, Flandriya və Valloniya, Farer adaları və Şimali Kıprda baş verən separatizm hadisələri, əsasən, etnokonfessional və sosial-iqtisadi amillərlə müşayiət olunur. Burada separatizm meyilləri emosional, irrasional hisslərə deyil, qismən rəşional, praqmatik təmələ söykənir. Bu özünü, separatistlərin təşkili və mövcudiyyəti qeyri-müəyyən görünən müstəqil dövlət qurmaq iddialarından əl çəkərək, mədəni-siyasi mübarizə yolu ilə mövcud dövlət sərhədləri daxilində milli-mədəni, siyasi-iqtisadi muxtariyyət əldə etmək istəyində bürüzə verir. Burada etnik identiklik (bask), dövlətin (İspaniya) və sivilizasiyanın (Avropa) identikliyi ilə tamamlanır.

2. Şərqi-Avropa separatizm növləri – Rusiya (Çeçenistan, Dağıstan), Postsovet ölkələri (Orta Asiya respublikalarını çıxmaq şərti ilə Qarabağ, Cənubi Osetiya, Abxaziya, Pridnestrovy, Qaqauz, Krım) və postsosialist ölkələrində (Kosovo, Makedoniya, Serbiya və Bosniya, Transilvaniya), əsasən, 80-ci illərdən başlayaraq baş verən separatizm hərəkatları muxtariyyətə deyil, yalnız müstəqilliyə cəhd etməsi və tarixi köklərə malik olsa da, öz yeniliyi ilə səciyyələndirir. Burada Qərbi Avropadan fərqli olaraq, etnik və konfessional azlıqlara tolerant münasibət aşağı səviyyədədir. Burada separatizm hərəkatı daha aktiv hərbi münaqişə, soyqırım, terror ilə müşayiət olunur. Bu separatizm mənbələri BMT, ATƏT, AŞ, NATO kimi beynəlxalq təşkilatların nəzarəti altına alınmışdır. Müəyyən tarixi kökləri ilə, aktiv hərbi münaqişə, soyqırım, terrorizm ilə, etnik və konfessional azlıqlara into-

lerant münasibətləri ilə, muxtariyyətə deyil, yalnız müstəqilliyə cəhd etməsi ilə səciyyəlonən bu qeyri-real, irrasional, bərişmaz münacişələr, regionda formalaşan yeni müstəqil dövlətlərin varlığına da təhlükə mənəbidirlər. Postsovet məkanında, Qafqazda hökm sürən münacişələrin əksəriyyəti millətlərarası və etnoslararası münacişələrdir [5, s.14-17]. Qafqazdakı etnik, etnomədəni və etnokonfessional qruplar arasındakı ziddiyyətlər S.Bertonun ifadəsi ilə desək, “dərin kök salmış” münacişələr timsalında bir tərəfdən davranış stereotiplərinin digər tərəfdən müxtəlif xalqların malik olduqları etnik mentalitetin, mədəni ənənələrin, həyat tərzinin psixoloji anlamda bir araya sığmaması ilə izah edilə bilər [6, s.55].

3. Yaxın Şərq separatizm növləri – Bu əsasən Yaxın və Orta Şərq, Şimali Afrika, Orta və Cənubi Asiya ərazilərində (Kürdüstan, Tacikistanda Dağlıq Bədəxşan, Pakistanın Belucistan əyaləti, Cənubi Yəmən, Banqladeşdə Çittaqonq əyaləti, Əfqanıstanın şimal, Əlcəzairin cənub əyalətləri) olan müsəlman ölkələrində baş verən separatizm hərəkətləri və onların hər iki tərəfdən təmsilçiləri vahid dini-mədəni təmələ, yəni islam dininə mənsubdurlar. Hakimiyyəti təmsil edən superetnos nümayəndələri islam prinsiplərindən kənara çıxaraq, dövlətdə olan digər müsəlman etnik azlıqlara qarşı ayrıseçkilik siyasəti ilə separatizmə şərait yaradırlar. Bu regionda ilahiyyət sahəsində şiə-sünni kimi fərqli yanaşmaların olmasına baxmayaraq, çox güclü psixoloji təsir mexanizminə malik olan islam dini və şəriət, bu təmələ söykənən vahid ənənəvi-mədəni quruluş mövcuddur. Məhz bu təmələ görə, burada Afrika və Hindistanda olduğu kimi etnik rəngarənglik yoxdur. Lakin burada ən böyük problem, kürd separatistlərinin Suriya, Türkiyə, İraq, İran ərazilərində yeni müstəqil kürd dövlətinin yaradılması problemidir.

4. Asiya separatizm növləri – Asiyanın şərqini, cənubunu və cənub şərqini əhatə edir (Hindistanın Cammu və Kəşmir ştatları, Pəncab, Naqolend, Assam, Şimali Şri-Lanka, Birmada Karen və Şah vilayətləri, cənubi Filippin, İndoneziyada Şərqi Timor və İrman-Caya, Çində Uyğurustan və Tibet). Buradakı münacişələr müstəmləkəçiliyə qədər mövcud olsalar da, müstəqillik qazandıqdan sonra meydana çıxmışlar. Buradakı separatizm hərəkətləri, əsasən, konfessional özünüdərkə, iqtisadi problemlərlə, mülki əhali arasında kütləvi insan qırğınları ilə səciyyəlonir.

5. Afrika separatizm növləri – Cənubi Sudan, Anqolada Kabinda əyaləti, Şimali Somali, Komor adaları, CAR, Kvazu-Natal, Ruanda və Burundi ərazisindəki separatizm hərəkətləri öz xarakterinə görə Asiya regionundan az seçilir. Buradakı münacişələr müstəmləkəçilərin ərazini tərk etməsindən və müstəqillik qazanıldıqdan sonra başlamışdır. Etnik rəngarəngliyi ilə seçilən Afrika qitəsinin separatist qarşıdurmalarında tayfa quruluşu üçün xarakterik olan qeyri-mütəşəkkillik, daha böyük sosial birlik yaratmağa mane olan tayfa qarşıdurması, irrasionallıq, qeyri-müəyyənlik, milyonlara çatan kütləvi insan qırğını, aqressiya müşahidə olunur.

6. Amerika separatizm növləri – Kanadanın Kvebek əyaləti, Meksika ştatı Çyapas, Qrelandiya, Sen-Kits Federasiyasında Nevis adası və Nevis ərazilərində baş verən separatizm hərəkəti qitənin tarixində dövlətlərin parçalanması, yenilərinin formalaşması, vətəndaş müharibələri ilə müşayiət olunan böyük tarixi hadisələrin yaranmasına şərait yaratmışdır. Burada separatizmin səbəbləri, əsasən, miq-

rantların axını ilə əlaqədar emiqrantların etnik və konfessional qrupları arasında yaranan dərin ziddiyyətlər, aborigenlərin (hindu, eskimos) azsaylı və cəmiyyətdən təcrid olması, yalnız bir etnik qrupun digərləri üzərində dominantlıq etməsi (ABŞ-da ingilislər, Latın Amerikasına ölkələrində ispanlar, Braziliyada portuqallar), aşağı sosial status zəminində zəncilərə irqi ayrışdırılma edilməsi ilə səciyyəlidir. Kanadada isə ingilislər və franko-kanadalılar arasında dominantlıq məsələsi ətrafında Kvebek separatizmi meydana çıxmışdır.

Etnoslararası münasibətlərdə subetnosun ədalət hissini reallaşdırmaq tələbatı onun strukturunda xüsusi yer tutur. Belə ki, etnik şüurun daşıyıcısı olan insanı onun sosial tələbatlarının, etnik qrupa mənsubluğu mövqeyinin təmin olunmasından çıxış edərək, etnik tələbatlar strukturunda onun tutduğu yer baxımından qiymətləndirmək olar. Etnosun həyatı təminatının göstəricilərini onun ictimai əhəmiyyətli tələbatları ilə bu və ya digər mövcud ölkənin konkret-tarixi şəraitində həyata keçməsinin obyektiv imkanları səviyyəsi arasında olan ziddiyyətli münasibətlərin göstəricisi kimi təsvir etmək olar. Etnik münasibətlər siyasəti düzgün təşkil olunduqda bu iki hadisə arasında olan uyğunsuzluq etnik mühitdə sosial gərginliyin azalması mənbəyinə çevrilə bilər [7, s.55].

Etnosiyasət hər bir dövlətin daxili işidir. Lakin hər hansı bir dövlət qloballaşma və inteqrasiya kontekstində öz daxili durumunu tənzimləmək iqtidarında olmayanda, beynəlxalq aləm problemin həllinə müdaxilə etmək hüququ qazanır. Çünki bir çox dövlətlər problemi insan hüquqlarını pozmaq və zorakılıq yolu ilə həll etməyə çalışırlar. Bu isə daxildə narazılığa, sabitliyin pozulmasına, siyasi böhranın kəskinləşməsinə və nəhayət, silahlı toqquşmaların ortaya çıxmasına şərait yaradır. Müasir dövrdə etnoseparatizmin modernizm aspektindən təhlil olunmasına daha çox diqqət yetirilir. Bu konsepsiyalarda etnoseparatizm böyük dövlətlərin kiçik etnosları standartlaşmış həyat tərzinə (vesternizasiya) təhrik etmələrinin və onların öz identiklərini, milli mədəniyyətlərini itirmək qorxusunun nəticəsi kimi ortaya çıxır [9, s.107]. Məhz bu psixoloji durum mərhələli şəkildə aşağıdakı kimi inkişaf etməyə başlayır: sosial qrup arasında humanitar ziyalılar tərəfindən etnosun tarixi yaddaşının fəallaşması və bunun üzərində etnik identikliyin aktuallaşması; hərəkətin institutlaşması zəminində siyasi partiyanın formalaşması; separatizmin sosial bazasının genişlənməsi istiqamətində partiya fəaliyyətinin səfərbər edilməsi; separatist tələblərin emosional psixoloji duruma çevrilməsi.

Etnosiyasət konkret və praktiki tədbirlərdən ibarət olan bir konsepsiyaya söykənməlidir. Bu konsepsiyada ölkə ərazisində olan etnik qruplar arasında ictimai həyatın hər üç sahəsində (inzibati-siyasi, sosial-mədəni və iqtisadi) münasibətləri tənzimləmək zəruridir. İstənilən sivil demokratik ölkənin etnosiyasəti aşağıdakı problemlərin həllinə yönəlməlidir: dövlətdə və ya konkret regionda milli azlıqda olan etnik qrupların durumu; xaricdə olan həmyerlilərin durumu; illeqal miqrasiya (kənnüllü və kənnülsüz); demografik durum (proporsionallıq və məskunlaşma sahəsi); etnomədəni anklavlar və diasporlar; dövlət və yerli strukturlarda etnik məsələ; təhsil sistemində etnik məsələ; etnik münaqişələrin həlli; milli birlik.

Separatizmin mənşəyi məsələsinə gələndə biz tarixdə bu problemə müxtəlif yanaşmaların olduğunu və problemin müxtəlif metodlarla həll olunduğunu görürük. Sadəcə olaraq, əvvəllər problemə terminoloji, metod və qnoseoloji baxımdan

fərqli yanaşmalar olmuşdur. Çünki separatizm bütün dövrlərdə cəmiyyətin həyatında müşahidə olunan differensiallaşma hadisəsidir. Daima mütəfəkkirlər bu sosial fenomenin mahiyyətini dərk etməyə çalışmış və cəmiyyəti bu bələdan qurtarmağın yollarını axtarmışlar [5, s.15].

Beynəlxalq təşkilatlar (AŞ, BMT) etnik münasibətləri tənzimləmək üçün bir çox beynəlxalq statuslu sənədlər qəbul etmişdir. Müasir dövrdə dövlətin etnosiyasəti məsələsi ilə bağlı beynəlxalq standartlar xalqların özünütəyinetməsi və azlıqların hüquqları ilə (milli, etnik, mədəni, dini və dil məsələsi) bağlı iki mübahisəli kateqoriya bölgüsü üzərində qurulmuşdur [9, s.81]. Çünki burada «xalq» anlayışının məzmunu və onun “millət” anlayışı ilə əlaqəsi müxtəlif şərhələrə yol açır. Ənənəvi olaraq “xalq” anlayışı, müəyyən bir ölkə ərazisində olan bütün əhalini, onların vahid dil, tarix, psixoloji durum və mədəni ənənələrini ehtiva edir. Etnos və millət anlayışları da artıq qeyd etdiyimiz kimi, fərqli anlamları bildirir. Dövlətin tərkibində bu elementlər bu və ya digər şəkildə özünü göstərə bilər. Etnosiyasət məhz həmin elementlər arasında münasibəti və vəhdəti təşkil edən dövlət siyasətindən ibarət olmalıdır. Lakin özünütəyinetmə çox vaxt dövlətin maraqları ilə toqquşur. Rasional əsaslara söykənən etnosiyasət məhz bu zidd və dinamik maraqların vahid bir sistemdə tənzimlənməsinə xidmət etməlidir.

Ədəbiyyat

1. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства. М.: 1974.
2. Гамбия С. Национальное государство, демократия и этнонационалистический конфликт // Этничность и власть в полиэтничных государствах: Материалы международной конференции. 1993 г. М.: Наука, 1994.
3. Абульханова-Славская. Деятельность и психология личности. М: Издательство Наука, 1980.
4. Бажин Е.Ф., Голынкина Е.А., Эткин А.М. Метод исследования уровня субъективного контроля // Психологический журнал, 1984, т.5, №3.
5. Авксентен В.А. Этнические конфликты: история и типология. Социс, 1996. № 12.
6. Глухова А.В. Типология политических конфликтов. Воронеж, 1997.
7. Пош Б. Кризис территориального государства: сепаратизм и федерализм в Европе 1990 гг. (на примере Бельгии и Италии) // Этничность. Национальные движения. Социальная практика. СПб., 1995.
8. Агеев В. С. Межгрупповое взаимодействие. Социально-психологические проблемы. М., 1990.
9. Дробижина Л.М. Толерантность и рост этнического самосознания: пределы совместимости. М.: 1997.

Summary

Ethnoseparatism as a Socio-Psychological Problem

Distribution of this or that ideology is closely connected to the passage of a society of the certain stage of the economic - political development. The role of ideology during the critical historical periods when habitual norms of the life either have disappeared, or have depreciated, is especially strong and new ones have not taken roots yet. In result can occur ethnic (the form political) the mobilization directed various civil (parties, movements and so forth) and the state institutes. There is a conflict of group interests and

values, and as a consequence - an intergroup opposition. An ethnopolicy lead by the state should stabilize the given situation.

Резюме

Этносепаратизм как социально-психологическая проблема

Распространение той или иной идеологии тесно связано с прохождением обществом определенного этапа своего экономико-политического развития. Особенно сильна роль идеологии в переломные исторические периоды, когда привычные нормы жизни или исчезли, или обесценились, а новые еще не укоренились. В результате этого может происходить этническая (форма-политическая) мобилизация, направляемая различными гражданскими (партиями, движениями и проч.) и государственными институтами. Возникает конфликт групповых интересов и ценностей, и, как следствие, - межгрупповое противостояние. Этнополитика, проведенная государством, должна стабилизировать данную ситуацию.

Əzim Əliyev

ADU

e-mail: azimaliyev@gmail.com

MİLLİ MƏDƏNİYYƏTİN İNKİŞAFINDA ŞƏXSİYYƏT AMİLİ

Açar sözlər: qloballaşma, inteqrasiya, mədəniyyət, milli dəyərlər

Keywords: globalization, integration, culture, national values

Ключевые слова: глобализация, интеграция, культура, национальные ценности

Tədqiqatçıların fikirincə, qloballaşmanın, inteqrasiyanın ilkin mənbəyi mədəni ünsiyyət sayılır. Mədəni inkişafın oxşar cəhətləri bu mənbələrin bir-birilə sıx əlaqəli olmasından irəli gəlir. Getdikcə elm, mətbuat və incəsənətdəki oxşarlıqlar özünü daha qabarıq şəkildə büruzə verməkdədir.

Məlumdur ki, hər bir cəmiyyətdə baş verən pozitiv dəyişikliklər sonda inkişafna nəticələnir. Cəmiyyətdə mənəvi mədəniyyətin təmsilçiləri özlərinin dəyər-motivasiya strukturunu dəyişməyə məcbur olurlar. Bu dəyişmə etnik xüsusiyyətlərin zəncirindəki zəif halqaların qeyri-müəyyənliyi, sıxışdırılması, nəhayət, aşınması öz mənşəyindən olan təmsilçilərinin mənimsədikləri yeni dəyərlərin transformasiyası, yaxud yeni dəyərlər sisteminin sərhəddinin genişlənməsi ilə müşayiət olunur.

Qloballaşma, inteqrasiya öz-özünə yaranan, xaotik halda baş verən proses deyildir. Onları yaradan amillər dünya sivilizasiyasının, elmi-texniki tərəqqinin inkişafında əmələ gələrək müvafiq qanunauyğunluqlarla tənzimlənir. İstər dünya siyasəti, iqtisadiyyatı, sosiologiyası, istərsə də digər elmlər bu inkişafın qarşısını almaq gücündə olan model, konsepsiya, nəzəriyyə işləyib hazırlamaq, eləcə də tətbiiq etmək imkanına malik deyil. Yaxud elə məsələlər vardır ki, onu zaman həll etməli, təbii inkişafın gedişində nizamlanmalıdır. Bunlara baxmayaraq, qloballaşmanın dünya mədəniyyətinə, onun bütün sahələrinə, o cümlədən insan psixikasına, şəxsiyyətinə, fəaliyyətinə, davranış və münasibətlərinə neqativ təsirinin qarşısını almaq üçün müvafiq tədbirlərin görülməsinə cəhdlər edilir.

Azərbaycan Respublikasının geopolitik mövqeyi elədir ki, o, Qərblə Şərq arasında yerləşir. Zəngin təbii sərvətlərə malik olan ölkəmiz üçün qloballaşma, inteqrasiya mürəkkəb proseslər hesab olunur. Bu proseslərin Azərbaycan mədəniyyətinə necə təsir göstərməsi və gələcəkdə də təsir göstərəcəyi hazırda diqqət mərkəzindədir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Sivilizasiyalar Alyansının 7-ci Qlobal Forumunun 2016-cı ildə Bakı şəhərində keçirilməsi barədə qərar qəbul etməsi dünya ölkələrinin Azərbaycanda multikultural mühitə olan münasibətinin real ifadəsi sayılır. Azərbaycanda multikulturalizm ənənələrinin qorunub saxlanması və geniş təbliği məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 11 yanvar 2016-cı il tarixli qərarı dünya xalqlarına bir mesaj olaraq qəbul edilə bilər. Ölkə prezidentinin qərarı ilə 2016-cı il Azərbaycanda multikulturalizm ili elan olundu. Bunun bariz nümunəsi bu torpaqda yaşayan xalqların mədə-

niyyətini rəngarəngliyi və möhkəm birliyi, eləcə də ölkəmizin tolerantlıq siyasətinə sadıq qalmasıdır.

Bildiyimiz kimi, multikulturalizm – eyni bir ölkədə yaşayan müxtəlif xalqların nümayəndələrinin mədəniyyət hüquqlarını tanıyan humanist dünyagörüşü və ona uyğun olan siyasətdir. Multikulturalizm ölkəmizdə əsrlərdən bəri formalaşmış, torpaqlarımız mədəniyyət beşiyinə çevrilmişdir. Burada yaşayan insanlar bu torpağa vurulub, onu özlərinin vətəni sayıb, onun sevincini, kədərini bölüşmüşlər. Bütün bunların səbəb və nəticələri var, millətin formalaşma prosesində milli ayrı-seçkiliyə yol verilməyəndə, torpağında yaşayan hər bir kiçik xalqın nümayəndəsinə özünün kü kimi yanaşanda, xalqın monolitliyi yaranır, onun dəyərlər toplusu formalaşır. Azərbaycan xalqının bu güncü durumu yüz illərin tarixi təcəssümü sayılır.

Bir qayda olaraq, milli şüurun ən yüksək forması kimi siyasi millətçilik qəbul olunur. Siyasi milliyyətçilik və milli identifikasiya isə milli dövlətçilikdə öz ifadəsini tapır. Milli şüurun daha geniş yayılmış və əsaslı təsirə malik olan forması milli mədəniyyətdir. E.Qellnerə görə, millilik sonda “milli mədəniyyət və dövlətçiliyin birləşməsidir”. Onun fikrincə, əvvəlcə mədəni, daha sonra siyasi identifikasiya formalaşır. Milli identifikasiya millətin tarixini, əzəmətli və şərəfli keçmişini, “nağıl qəhrəmanlarını” yaradır [5, s.117].

Azərbaycan dövləti müasir dövr üçün uğurlu siyasət həyata keçirir, dünyada söz sahibinə çevrilir. Son dövrlərdə ölkəmizdə keçirilən beynəlxalq tədbirlər, eləcə də “Bakıda Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq” forumu bunu bir daha təsdiq etdi. Avropa mədəniyyətində təbliğat maşını rolunu oynayan “Avroviziya Mahnı Müsabiqəsi” də Azərbaycan musiqiçilərinin qalib gəlməsi, festivalın Azərbaycanın paytaxtı Bakıda keçirilməsi mədəniyyətlərin inteqrasiyasının bariz nümunəsidir. 12-28 iyun 2015-ci il tarixində keçirilən “I Avropa Oyunlarının”, həmçinin “Formula-1” yarışlarının ölkəmizdə keçirilməsi bizim üçün təkcə idman yarışısı deyil, Azərbaycan mədəniyyəti üçün şərəfli tarixi anlam daşıyan hadisədir. Müxtəlif xarici ölkələrdən respublikamıza gələn qonaqlar istər paytaxtımız Bakıda, istərsə də digər bölgələrimizdə mədəniyyətimizin nə qədər zəngin və qədim olduğunun şahidi olurlar. Artıq əminliklə demək olar ki, Azərbaycan dünya dövlətləri, xalqları üçün bir örnəyə çevrilmişdir.

Bildiyimiz kimi, Yaxın və Orta Şərq xalqlarının əsrlər boyu qaynayıb-qarışmış maddi və mənəvi sərvətləri var. Şərq xalqlarının musiqi mədəniyyətində oxşar cəhətlər özünü daha çox göstərir. Aydınadır ki, bu mədəniyyət böyük bir region əhalisinin müxtəlif formalı və çalarlı əlaqə prosesi əsasında təşəkkül tapmışdır. Məhz bu səbəbdən də onlar bir çox mühüm ümumşərq xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edir.

Etnomədəni yeniləşmə elə bir prosesdir ki, onun səmərəli nəticələri üçün bir zamanlar etnopsixologiyada üstünlük təşkil etmiş, lakin tarixi-ictimai şəraitin tələbi ilə unudulmuş kimi görünən, arxaik forma almış xüsusiyyətlər yenidən baş qaldırır, fəallaşır. Onun üçün yaranmış münbit şəraitə uyğun olaraq, cəmiyyətin həyatında, mədəniyyətində mühüm komponentlərdən biri kimi çıxış edir.

Azərbaycan mədəniyyətinin dünya mədəniyyətinə inteqrasiyasının tarixi uzaq keçmişə gedib çıxır. Qafqaz xalqları arasında əlaqələr onların mədəniyyət və

məişətində bir çox müştərək cəhətlər əmələ gətirməsinə baxmayaraq, hər bir xalqın mədəniyyətində özünəməxsus xüsusiyyətlər qorunub saxlanılmışdır.

Hər bir xalq, hər bir millət təkcə öz tarixi ilə yox, o tarixi yaradan böyük şəxsiyyətlər ilə də öyünür. Konkret etnik qruplara, millətlərə, xalqlara mənsub görkəmli insanların bioqrafiyasını, həyat yolunu, yaradıcılığını öyrənmək onların təmsil etdiyi etnosu daha yaxşı anlamağa, onun dərin arxetipik qatlarına baş vurmağa imkan verir [5, s.210].

Milli dəyərlərimizdən ən ümudəsi Azərbaycan torpağının yetişdirdiyi tarixi şəxsiyyətlərdir. Millətin və onun mədəniyyətinin tanınmasında başlıca rol oynayan şəxsiyyət amili indi daha vacibdir. L.N. Tolstoy demişdir: “Vətənə məhəbbət mücərrəd anlayış deyil, o, təşkilatçılıq, inkişaf və mədəniyyət tələb edən real mənəvi qüvvədir” [2, s.100]. Ümummilləti Lider Heydər Əliyevin göstərdiyi qayğı və xidmət sayəsində Azərbaycan mədəniyyətinin dünya mədəniyyətinə inteqrasiya yolu çox uğurlu olmuşdur. Hələ SSRİ dönəmində bir çox çətinliklərlə, qadağalarla üzləşsə də, Heydər Əliyev milli-mənəvi dəyərlərimizi və görkəmli şəxsiyyətlərimizi dünyaya tanıtmaya, onların Azərbaycana mənsub olduqlarını, milli kimliklərini nümayiş etdirməyə çalışmışdır. 1982-ci ildə Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli simalarından sayılan, represiya qurbanlarından biri Hüseyn Cavidin nəşinin Azərbaycana gətirilməsi Heydər Əliyevin milli sevgisinin, bu xalqın mədəniyyət tarixini yazanlardan olduğunun göstəricisidir. Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən N.Gəncəvinin, İ.Nəsiminin, M.Füzulinin yaradıcılıqları haqqında filmlərin çəkilməsi, abidələrinin dünyanın bir çox yerlərində ucaldılması məhz Heydər Əliyevin təşəbbüsü və göstərişi sayəsində həyata keçirilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Heydər Əliyevin ideya və arzularını inkişaf etdirməyə nail olmuşdur və bu gün də həmin siyasəti aparır, milli musiqimizi, tarixi abidələrimizi, idmanımızı, eləcə də bu sahədə çalışan insanları yüksək qiymətləndirir və mədəni dəyəərə çevrilməsinə şərait yaradır.

Professor S.Seyidov “Yaradıcılığın fenomologiyası” kitabında şəxsiyyəti mədəni dəyər kimi qiymətləndirir; “nəinki yaradıcılıq məhsulu, yaradıcı şəxsin özü də mədəni dəyər qismində çıxış edə bilər. Bu fikrə çətin kimsə şübhə ilə yanaşar ki, mədəni dəyəərə çevrilmiş şəxsiyyət nəinki özündə mənsub olduğu etnosun arzularını, xəyallarını təcəssüm etdirir, həm də öz xalqının qapılarını dünyanın üzünə, dünya mədəniyyətinin də qapılarını xalqının üzünə açan “açar” rolunu oynayır. Mədəniyyətləri qarşılıqlı surətdə zənginləşdirən bu proses onları inkişafa aparır və ümumbəşəri dəyərlər səviyyəsində, yəni dünya miqyasında mədəni dəyərlərin yaranmasına zəmin yaradır” [8, s. 211].

Azərbaycan xalqının qədim irsi olan muğam geniş kütlənin ümumi sərvətinə çevrilmişdir. Çoxəsrli muğam sənətinə aid olan problemlər, o cümlədən muğamın tarixi inkişafı və təkamülü, onun kompozisiyası-quruluşu, xüsusiyyətləri, milli özünəməxsusluğu kimi məsələlər indiyədək lazımı səviyyədə araşdırılmamışdır.

Azərbaycan xalqının milli varlığı sayılan muğam poetik incəsənətin əsas sahəsi kimi son dövrlərdə daha çox diqqətə və qayğıya layiq görülmüşdür. Azərbaycan Respublikasının birinci vitse-prezidenti, Heydər Əliyev Fondunun prezidenti, YUNESKO-nun və İSESKO-nun xoşməramlı səfiri Mehriban Əliyevanın xüsusi səyi və xidmətləri sayəsində muğam bu gün ən parlaq dövrünü yaşayır. O demişdir:

“Muğam bütün dövrlərdə yaşayıb və səslənib, siyasi, ictimai və iqtisadi durumdan asılı olmayaraq mədəniyyətimizdə öz yerini qoruyub saxlamışdır. Muğam sirlərinin nəsil-dən-nəsilə ötürülməsində muğam ustadlarımızın rolu çox böyükdür”.

Azərbaycan bəstəkarı, milli musiqimizin görkəmli nümayəndəsi Üzeyir Hacıbəyov Şərqi musiqisi və muğam nəzəriyyəsinə dair əsas fikir sahiblərindən biri hesab olunur. Onun muğam sənətinin inkişafında gördüyü işlər bu gündə öz bəhrəsini verir. R.Behbudov, M.Maqomayev, F.Əmirov, Q.Qarayev, Niyazi, Z.Xanlarova, T.Nərimanbəyov, T.Salahov, L.Kərimzadə, S.Bəhlulzadə Azərbaycan mədəniyyətinin elçiləri sayılır. Bu şəxsiyyətlər öz əməlləri ilə milli dəyəərə çevrilib və mədəniyyət simvolu kimi öz millətini dünyada tanıtmışlar.

Ədəbiyyat

5. Abbasov A.M. “Milli əxlaq və ailə etikası”, Bakı, 2013.
3. Abbasov. V.M. Müdrik kəlamlar. Bak: Qamma servis, 2003.
4. Abdullayev K.M. Gizli Dədə Qorqud. Bakı, 1984.
6. Bayramov Ə.S. Etnik psixologiya. Bakı, 2001.
2. Əliyev. R.İ. Etnopsixologiya: qloballaşma və millilik. Bakı: Nurlan 2007.
7. Əlizadə. Ə.Ə. Azərbaycan etnopsixologiyasına giriş. Bakı, 2003.
8. Quliyev H.H. Arxetipik azərilər: mentalitetin simaları. Bakı, 2010.
1. Seyidov. S.İ Yaradıcılığın fenomenologiyası. Bakı: Qanun Nəşriyyatı, 2013.

Summary

The Personal Factor in the Development of national Culture

The article deals with the analyses of influence of the world processes on national cultures, also integration of national cultures.

At the same time, main recognition is given to our cultural moral values, outstanding personalities, referring to psychological aspects around the world.

Резюме

Личностный фактор в развитии национальной культуры

В статье рассматриваются влияние всемирных процессов на национальные культуры, а также на интеграцию национальных культур.

В то же время, опираясь на психологические аспекты, особое внимание уделяется процессу признания во всём мире национальных культурно-нравственных ценностей, выдающихся личностей.

Könül Haqverdiyeva

ADU

sevinc224@rambler.ru

M.F.AXUNDOVUN “SƏRGÜZƏŞTI-VƏZİRİ XANI-LƏNKƏRAN” ƏSƏRİNDƏ DÖVLƏT-AİLƏ, DÖVLƏT-CƏMİYYƏT MÜNASİBƏTLƏRİ

Açar sözlər: sosial xarakter, idarəetmə məharəti, özünüdərkətmə, kütlə psixologiyası, lider, yeni təfəkkür

Keywords: social character, management adroitness, mass psychology, self-esteem, leader, new thinking

Ключевые слова: социальный характер, умение управлять, психология масс, самосознание, лидер, новое мышление.

Qədim zamanlardan bu günə qədər dövlətin idarə olunmasında birinci şəxs sayılan rəhbərin (başçının) kimliyi, onun hansı sosial-psixoloji və mənəvi keyfiyyətlərə malik olması problemi həmişə cəmiyyəti düşündürmüş və bu gün də ən ciddi məsələ kimi qarşıda durur. Klassik şərq poeziyasının görkəmli nümayəndələrindən Ə.Firdovsinin “Şahnamə”, Azərbaycanın böyük şair və mütəfəkkiri N.Gəncəvinin “Xəmsə” və s. əsərlərini buna misal göstərə bilərik. Ədalətli şahlar ölkəni inkişaf etdirir, ədalətsiz şahlar isə tənəzzülə aparır, xalqı, milləti fəlakətə, əsarətə düşür edir.

M.F.Axundov da öz dövrünün böyük mütəfəkkiri olaraq, demək olar ki, bütün əsərlərində, o cümlədən “Sərgüzəşti vəzir-i-Xanı Lənkəran” əsərində rəhbər və lider şəxsiyyətinə xas olan sosial-psixoloji xüsusiyyətləri təhlil edir, həmin keyfiyyətləri yaratdığı obrazlar vasitəsilə açıqlayır. Komediya feodalizm dövründə dövlət qulluğunda çalışan məmurların yaltaq, axmaq, yalançı, xüdpəsənd, tamahkar, ədalətsiz və s. kimi sosial-psixoloji xüsusiyyətlərini təhlil edir. Onların xarakterindəki qeyri-insani keyfiyyətləri açmaqla sanki ətrafdakıları bundan nəticə çıxarmağa çağırır. “Sərgüzəşti-vəzir-i-Xanı-Lənkəran” əsərində XIX əsrdə Lənkəran xanlığında idarəetməni ələ alan iranlı yadellilərin özbaşınalığından danışılır. Xatırladaq ki, əsər əvvəllər “Sərab xanının vəzir-i” adlanırdı. Sərab XIII əsrdə Azərbaycanın cənub bölgəsində tayfa başçısı Əli xan Şaqaqi tərəfindən bünövrəsi qoyulmuş xanlıq olmuşdur. Azərbaycanı özünə tabe etdirmək istəyən Məhəmmədhəsən xan Qacarı məğlubiyyətə uğratması Şaqaqinin şöhrətini daha da artırır. Sərab adı sonralar M.F.Axundov tərəfindən Lənkəran toponomi ilə əvəzlənmişdir. XIX əsrdə Azərbaycana İrandan, Türkiyədən və Rusiyadan 18 min erməni ailəsi köçürülmüşdür. Əsər tarixi faktları obrazlı şəkildə əks etdirir. Bunu müəllif bizə həm əsərinin birinci məclisində göstərdiyi tarix ilə, həm də obrazlar vasitəsilə çatdırır. Belə ki, remarkada hadisələrin əlli il öncə Xəzər sahilində baş verdiyi belə göstərilir: 1804-1813, 1826-1828 Rusiya-İran müharibələri. [2, s.213-220]. Əgər götürsək ki, əsərin yazılması miladi tarixi ilə 1853-cü ilə təsadüf edir, deməli yuxarıda söylədiyimiz fikirlər öz təsdiqini bir daha tapmış olur.

Əsərdəki hadisələr dörd məclisdə vəqə olur. Məclislərin ikisi Lənkəran xanının vəzir-i Mirzə Həbibin ailə şəraitini, ikisi isə qulluğunda durduğu dövlətin ab-havasını, yəni sosial-psixoloji xüsusiyyətlərini əks etdirir. M.F.Axundovun bütün

əsərlərində istifadə olunan onomastik vahidlər təsadüfi deyil və bu adlar müəllifin əsas ideyasına söykənir. Digər əsərlərində olduğu kimi bu əsərin də adı bir daha diqqəti müəllifin əsas amalına cəmləyir. Ailə kiçik dövlət, dövlət isə böyük ailədir. Mirzə Həbib ailəni necə məsuliyyətsiz, ədalətsiz idarə edirsə, dövlət işlərində də bu xarakter özünü göstərir. Daha sonra, M.F.Axundov bu nəzarəti dövlət başında olanların ikiarvadlı olması ilə vurğulayır. İranda şəriət qanunları buna icazə verir. Bundan əlavə, vəzirin adı ilə də hakimiyyətə iranlıların nəzarət etməsinə işarə edir. O.M.Mirzəyev yazır: "...Mirzə Şəfi, Mirzə Fətəli, Mirzə Cəlil... Hər kəs də yaxşı bilir ki, bu adların əvvəlində gələn "Mirzə" əlavədir, ad sahibinin oxumuş, savadlı, əhli qələm olduğunu göstərir..." [4]

Lakin Mirzə heç də həmişə bu mənaları daşımamışdır. Bir çox başqa adlar kimi o da əvvəl titul idi. Mirzə – "əmirzadə"nin qol-qanadı sınımış, qısaldılmış formasıdır. Ərəb sözü "əmir"nin fars sözü "zadə" ilə birləşməsi "əmir övladı, hökmdar oğlu" mənasını yaradır. İranda vəliəhdi, yəni gələcək şahı o biri şahzadələrdən fərqləndirmək üçün onun əsl adına "Mirzə" əlavə edirdilər: Fətəli Mirzə, Bəhmən-Mirzə, Abbas Mirzə və s. Sonralar az-çox tanınmış adamlara da hörmət əlaməti olaraq, "mirzə" deyə müraciət etməyə başladılar..." [4, s.152].

Bu əsərə N.Məmmədov, A.Məmmədov, C.Cəfərov, F.Qasımzadə və b. tədqiqatçılar müraciət etmişdilər. N.Məmmədov əsərin adının dəyişdirilməsini geniş şəkildə təhlil etmişdir. Bunu M.F.Axundovun özünün iranlı dostu Mirzə Yusif xana yazdığı məktubunda göstərdiyi kimi, mətbəə səhvi olduğunu qeyd edir və Sərabın yanında dənizin olmadığını deyir. Maraqlıdır ki, Nadir Məmmədov daha sonra bunu heç də M.F.Axundovun qeyd etdiyi kimi mətbəə səhvi olmadığını araşdırmışdır və müəyyən etmişdir ki, çapdan əvvəlki əlyazmalarda "Vəziri-xani-Sərab" kimi getmişdir. Nadir Məmmədov belə qənaətə gəlmişdir ki, müəllif əsərin adındakı uyğunsuzluğu sonralar hiss edib dəyişdirmişdir. Sual yaranır. Əgər belədirsə, M.F.Axundov bunu niyə mətbəə səhvi kimi qələmə vermişdir? Zənnimizcə, bu düşünülmüş şəkildə edilmiş səhv idi, çünki müəllif bununla diqqəti həm ərazisi Ərdəbil, Qaradağ, Təbriz, Marağa xanlıqları və İranla hüdudlanan Sərab xanlığının, həm də Lənkəran xanlığının İranın nəzarətinə keçməsinə yönəltdi. Bunu mətbəə səhvi kimi verməsi senzurdan yayınmaq olmuşdur.

Digər əsərlərində olduğu kimi, bu əsərində də M.F.Axundov xalqı azadlıq uğrunda mübarizəyə səsləyir. Olduqca mürəkkəb və maraqlı bir kompozisiyaya malik olan "Sərgüzəşti-vəziri-xani-Lənkəran" komediyasının mütərəqqi qüvvələrlə qaranlıqlar aləminin mübarizəsi əsasında qurulmuş konflikt düyünü burada tamamilə açılır. Xan idarəçiliyi menecmentin fəaliyyətinə verilən tələblərlə tamamilə ziddiyyət təşkil edir. Onda ünsiyyət vərdisləri formalaşmayıb; təşkilatçılıq, rəhbərlik, nəzarət funksiyaları öz təsdiqini tapmır və s. Belə ki, "Sərgüzəşti-vəziri-xani-Lənkəran"da dövlət idarəçiliyi təsvir olunarkən, xan şikayətçilərin mübahisəsinin həlli kimi şəriət qanunlarına əsaslanaraq, "əssinnə, bissinni, vəl eynə bil-eyni-vəlcürühə qisasün", yəni "dişə-diş, gözə-göz, yaraya qisas" fikrinə əsaslanaraq, hökm çıxarır: "A kişi. Sən də get bunun atının bir gözünü çıxart"[1, s.111]. Müəllif bununla demək istəmişdir ki, qeyrətimizə (yəni atı nəzərdə tuturdu) toxunanın qeyrətinə cavab verməliyik. Xəstəsinin öldürülməsi azmış kimi, üstəlik ondan qan bahası istəyən həkimdən narazılıq edən şikayətçiyə isə, xan tərəfindən

verilən “A kişi, get həkimə bir çuxa ver, onu razı elə” [1, s.113] cavabı da təsadüf bədiilik deyil. Qanı tökülərək, idarəçiliyi əlindən alınmış xanlıq üstəlik borclu çıxarılır, dövlətə xərac da ödəyir. Başları yüngül əyləncələrə, arvadbazlığa qarışmış İran hakimlərinin Azərbaycan torpaqlarındakı özbaşınalıqları nəticəsində zülmə məhkum olunmuş xalq, müəllif tərəfindən mübarizəyə çağırılır.

Mustafa Kamal Atatürk deyir: “Əgər dünyanın bizə hörmət etməsini istəyiriksə, hər şeydən əvvəl, özümüzün öz məmləkətimizə və öz millətimizə olan hörmətimizi həyatda hissələrimizlə, mənəviyyatımızla, qisası, bütün iş və hərəkətimizlə sübut edək və başa düşək ki, milli mənliyi olmayan millətlər başqa millətlərin ovudur!” [5, s.3]. Mirzə Həbib hiyləgərliyi ilə, Teymur ağadan şikayət etməzdən əvvəl xanı tərifləyərək, ona psixoloji təsir göstərməyə çalışır. Bu zaman Sultan Mahmud Qəznəvini misal gətirir. Bu da müəllif tərəfindən düşünülmüş şəkildə tarixi hadisəyə işarədir. Çünki məhz Sultan Mahmud Qəznəvinin dövründə Qərbi İran Qəznəvi dövlətinin tərkibinə keçmişdi.

Siyasətdə hakimiyyət uğrunda mübarizədə ailədəki qadınlardan da siyasi məqsədlərlə istifadəyə dəfələrlə rast gəlinmişdir. Bu əsərdə Nisə xanım obrazı qurban olmağa məhkumdur. Xanın təşkil etdiyi ziyafətdə vəzir tərəfindən ona məharətlə nümayiş etdirilən Nisə xanım xanın, həm də Teymur ağanın diqqətindədir. Lakin bu obrazda həm də ailə dəyərini sərvət meylindən və mənəbdən uca tutmaq kimi təmiz qadın ləyaqəti təsvir olunur. İdarəçilikdə söz sahibi olan ağaların qadınların əlində oynucağa çevrilməsindən, onların dünyagörüşünün darlığından, liderliyə layiq olmadıqları halda idarəçilikdə olmalarından danışıılır.

Əsərdə xanın qardaşı oğlu Teymur ağa obrazı da, qalib olmasına baxmayaraq, müsbət qəhrəman kimi təsvir edilmir. Əsərin sonunda onun bütün hərəkətlərinə izah verməsi, kütbeyin bir rəhbərin hiyləgər bir adamla əvəzlənməsinə işarə verir. Sevdidiyi qızın evində vəzirin gəlişi ilə pərdə arxasında gizlənməsi, sonra ünvanına vəzirin dediyi haqsız sözlərə görə dözməyib aşkara çıxması heç də onun qəhrəmanlığından deyil, xudpəsənliyindən danışıılır. Bundan başqa, ünvanına haqsız söz qəbul etməyən təkəbbürlü Teymur ağa çıxıb gedərkən xanımları necə zərbə altında qoymasını düşünmür, çünki Nisə xanım onun üçün hakimiyyətə yaxınlaşmaq vasitəsidir. Belə adamın hakimiyyətinin də əsarətdə olan xalqa nicat verməyəcəyini göstərir. Mirzə Həbib və Teymur ağa, zənnimizcə, sadist tipə aid edilə bilər. Hər ikisi hakimiyyət niyyətlərinə maneə yaradanlara düşmən kəsilir, qarşı tərəfi günahlandırır və onları məhv etmək yolunda hər fürsəti dəyərləndirirlər. Xalq naminə, firavanlıq naminə deyil, hakimiyyət və qisas naminə hökmranlığa can atırlar. Onların gələcək hakimiyyəti öz uğursuzluğunu xarakterləri ilə isbatlayır. M.F.Axundov hesab edir ki, xalqın nicat yolu yalnız şüurumuzda oyanış yaratmaq, dövlətə sahib çıxmaq, onu layiq olduğu güclü dövlət səviyyəsində saxlamaqdır. Bunun üçün xalqa yaxın olan, onu həqiqətən dəyərləndirən, öz içindən seçilən rəhbər və lider dövlətin ümumi taleyinə can yandıraraq, onu kütlə psixologiyasından azad edə bilər. Bu, M.F.Axundovun bütün yaradıcılığında qırmızı xətlə keçən ideyadır – şüurumuza azadlıq verməklə, kütlə psixologiyasından azad olmaqla dəyişikliyə özümüzüdərkədən başlamalıyıq.

Böyük filosofun maarifçilik xəttində qərarlaşmış bu ideya, eyni zamanda da böyük psixoloji əhəmiyyətə malikdir. Məsələn, ABŞ-da XIX əsrin sonlarında öz

kitabları və ideyaları ilə “Yeni təfəkkür” hərəkatının əsasını qoymuş, amerikalı məşhur psixoloq və psixoterapevt Orison Suet Marden hesab edir ki, şüur insan həyatında həlledici rola malikdir: “Özünü tək milləşdirmə” və öz “mən” ini inkişaf etdirmək üzrə məsləhətləri oxuculara təqdim edən bir çox müəlliflər kimi, O.S.Marden də şüur üzərində nəzarətin vacibliyinə işarə edir. Öz şüurunuzun ağası olun və siz taleyinizin ağası olacaqsınız. Başqa sözlə, biz öz fikirlərimizin məhsullarıyıq...Bizim fikirlərimizin təbiəti xarakterimizin mahiyyətinə təsir edir. Uzun müddətə eyni bir fikir üzərində düşünün (saf-çürük edin) və o, beyin toxumalarında, bir növ, kanal yaradacaq, beyin quruluşunda üstünlük əldə edəcək və budur, siz xarakterinizi dəyişməyə nail oldunuz” [4, s.4].

Ədəbiyyat:

1. Axundov M.F. Əsərləri. I cild. B: Şərq-Qərb, 2005.
2. İsmayıl M. Azərbaycan tarixi. Bakı: 1997.
3. Orison Suet Marden. “Möhtəşəm sirr: fikrin qeyri-adi qüvvəsi Uğura yolu biz özümüz seçirik” Moskva: AST nəşriyyatı, 2007.
4. Mirzəyev.O.M Adlarımız. Bakı: Azər nəşr, 1986.
5. Rahid Ulusel . ULUTÜRKLÜK Qloballaşma çağında milli özünüdərkətmə və geostrategiya. Bakı: AzAtaM. 2002.
6. WWW. E.Fromm. Sosial xarakter.

Summary

State-Family, State-Society Attitudes in the Works of M.F.Akhundov Called “Sarguzashti Vizieri-Khani Lankoran” (the Adventures of the Vizier of Lankoran Khan)

Despite the fact that as to the plot of the creation of M.F.Akhundov “The adventures of Vizier of Lankoran Khan” mainly family-daily life is reflected, the main idea lies in the discovery of social-psychological peculiarities of the period.

Self governing in the state administration and support of dreediness of foreign rulers showed themselves negatively in every peaceful family. So, M.F.Akhundov expressed his main idea in challenging people to fight for their freedom. The Highest conscious is the only means to help the mankind of the world to live in peace and happiness.

Резюме

Отношения государство – семья, государство- общество в произведении М.Ф.Ахундова «Приключения везира Ленкоранского ханства»

В произведении М.Ф.Ахундова «Приключения везира Ленкоранского ханства» отображаются семейно-бытовые проблемы, но основная идея заключается в раскрытии социально-психологических особенностей общества того периода.

Самоуправство в государственных делах и поддержка алчности иноземных правителей отрицательно сказались на жизни и быте мирного населения. Таким образом, М.Ф.Ахундов выразил основную идею – идею призыва к борьбе за свободу и утверждения на земле мира и счастья.

Aynur İskəndərova
ADPU-nun doktorantı
aynuriskenderova@inbox.ru

PRAKTİK PSIXOLOQUN PSIXOLOJİ SAĞLAMLIĞININ PEŞƏ FƏALİYYƏTİNƏ TƏSİRİ

Açar sözlər: praktik psixoloq, peşə fəaliyyəti, psixoloji sağlamlıq

Keywords: practical psychologist, professional activities, psychological health

Ключевые слова: практический психолог, профессиональная деятельность, психологическое здоровье

İnsanlara psixoloji xidmət göstərən praktik psixoloq peşə fəaliyyətinin tələb etdiyi şəxsi keyfiyyətlərə və peşə bacarıqlarına malik olmalıdır. Praktik psixoloq peşəsinin tələb etdiyi vəzifələrin öhdəsindən gəlmək üçün yalnız şəxsi keyfiyyət və peşə bacarıqlarına deyil, həmçinin psixoloji sağlamlığa sahib olmalıdır. Praktik psixoloqun psixoloji sağlamlığı onun iş prosesində qarşılaşdığı çətinliklərin aradan qaldırılmasında, pasiyentlərin psixoloji problemlərinə qarşı emosional dözümlülüyündə, çıxılmaz vəziyyətlərdə düzgün qərar qəbul etməsində mühüm rol oynayır. Psixoloji xidmət işi öz mürəkkəbliyi, çətinliyi ilə seçilir. Bu baxımdan praktik psixoloqlarda, xüsusilə, sosial işçilərdə müşahidə olunan emosional tükənməyə məruz qalma ehtimalı çoxdur. Deməli, praktik psixoloq peşəkar tükənmənin qarşısını almaq, öz vəzifəsini düzgün yerinə yetirmək, qarşılaşdıqları problemləri həll etmək üçün psixoloji cəhətdən sağlam olmalıdır. Ona görə də praktik psixoloq öz psixoloji sağlamlığını qorumaq üçün vacib olan üsul və vasitələrdən istifadə etməlidir.

İnsanın normal inkişaf etməsi, yaşaması və fəaliyyət göstərməsi üçün sağlam olması vacibdir. İnsan sağlam olmadıqca heç bir normal fəaliyyətdən və inkişafdan söz gedə bilməz. Bu baxımdan insan öz sağlamlığını qorumalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, sağlamlıq insanın təkə xəstə olmaması ilə dəyərləndirilmir, həm də onun fiziki, psixoloji və sosial rifahının öz qaydasında olması ilə müəyyən olunur. Deməli, sağlamlığın təmin edilməsi üç amilin—fiziki, psixoloji və sosial rifahın birlikdə mövcudluğundan asılıdır. Burada fiziki amil dedikdə sağlam bədəni, psixoloji amil dedikdə koqnitiv, emosional sferalarını və əqli vəziyyətini, sosial amil dedikdə isə, normal yaşayış üçün lazım olan şəraitin və vasitələrin mövcudluğu başa düşülür.

Psixoloji sağlamlıq anlayışı latınca “resilire” sözünün kökündən yaranıb, “resilient” elastik və elastik olmaq deməkdir. E.R.Ramirezə görə, psixoloji sağlamlıq xəstəlikdən, depressiyadan, mənfi situasiyalardan sonra tez bir zamanda özünü ələ ala bilmək, incidikdən, gərginlikdən sonra əvvəlki halına asanlıqla qayıda bilmək, elastik olmaqdır [9, s.83]. Psixoloji sağlamlıq mənfi emosiyaların aradan qaldırılmasında və pozitiv adaptasiyanın təmin olunmasında mühüm rol oynayır.

Psixi və psixoloji sağlamlıq problemi əksər hallarda, psixikanın pozulmasının və psixi cəhətdən qeyri-sağlam hərəkətlərin alternativini kimi qavranılır. Müxtəlif sahələrin mütəxəssislərinin təcrübələrinin öyrənilməsi göstərir ki, psixi sağlamlığın müəyyənəşdirilməsində əksər hallarda psixoloji praktikada “qeyri-sağlam”,

“defektli olmaq” paradigması işlədilir. Ümumdünya sağlamlıq təşkilatında N.S-atorius psixi sağlamlığın aşağıdakı məqamlarını təsvir edir:

Birincisi, psixi cəhətdən sağlam olmaq hər hansı psixi pozuntunu özündə ehtiva etmir;

İkincisi, psixi cəhətdən sağlam olmaq – müəyyən potensiala, gücə malik olmaq deməkdir ki, bu da yaranmış stress situasiyalarda insana onu dəf etməyə imkan verir;

Üçüncüsü, insanla, onu əhatə edən dünya arasında tarazlıq vəziyyətinin təmin edilməsi onun əsas cəhətlərindən hesab edilir [1, s.105-106].

Psixoloji sağlamlıq haqqında yazılan elmi əsərləri təhlil etdikdən sonra belə nəticəyə gəlmək olar ki, bu anlayışın konkret, şablon tərfi yoxdur. Ümumiyyətlə, belə bir qənaətə gəlmək olar ki, insanın qarşılaşdığı çətinliklərə baxmayaraq, sağlam inkişaf etməsi və ya problemlə situasiyalara uyğunlaşması psixoloji sağlamlığın göstəricisidir. Göründüyü kimi, hər hansı bir insanın psixoloji cəhətdən sağlam olmasını müəyyən etmək üçün onun risk faktorlarına, çətinliklərə məruz qalmasını və onları aradan qaldırması hallarını müşahidə etmək zəruridir. Yəni psixoloji sağlamlığın müəyyən olunmasında risk faktorlarının rolu vardır. Əgər bir insan risk faktorları ilə üzləşməyibsə, ancaq həyatının hər sahəsində uğur qazana bilibsə, bu o demək deyildir ki, o psixoloji cəhətdən sağlamdır. Sadəcə, o bacarıqlı insan kimi dəyərləndirilə bilər. Psixoloji sağlamlığı müəyyən edən yalnız risk faktorları deyil, həm də qoruyucu faktorlardır. Risk faktorlarına insanın həyatını riskə atan vaxtından əvvəl doğuş, xroniki xəstəliklər, valideynin ölümü, tək valideynlə yaşamaq, maddi çətinlik, kasıblıq, evsizlik, müharibə və təbii hadisələrin səbəb olduğu posttravmatik stress aiddir [4, s.116]. Qoruyucu amillər risk amillərinin təsirini aradan qaldıran və ya onun mənfi nəticələrinin yaranma ehtimalını azaldan amillərdir [4, s. 74]. Psixoloji cəhətdən sağlam olan insanlar bəzi daxili və xarici qoruyucu amillər vasitəsi ilə mənfi situasiyaların öhdəsindən gəlir. Problemi həll etmə bacarığı, özünə hörmət, özünəinam, özünü ələ ala bilmə, gələcəyi haqqında müsbət və pozitiv düşünmə kimi amillər daxili qoruyucu amillədirsə, xarici qoruyucu amillər isə ailə və ətraf mühit amillərdən ibarətdir.

Psixoloji cəhətdən sağlam insanlar genetik və sonradan yaranan bir sıra şəxsi keyfiyyətlərə malikdirlər. Genetik xüsusiyyətlərə sakit xarakter və liderlik qabiliyyətini misal göstərmək olar. Empatiya, mükəmməl ünsiyyət bacarığı, yumor hissənə malik olmaq, özünü tanımaq, müstəqil qərar qəbul etmə bacarığı, təhlükəli mühitdən və insanlardan özünü qoruma bacarığı, məqsədini və gələcəyini düşünmək qabiliyyəti sonradan yaranan şəxsi keyfiyyətlərdir [7, s. 18-19]. Bunları nəzərə alaraq demək olar ki, praktik psixoloq da bu keyfiyyətlərə malik olmalıdır. Psixoloji cəhətdən sağlam olan insanlar sağlam düşüncə tərzinə malikdirlər. Həyatını idarə edən, qarşılıqlı ünsiyyət quran, qarşılaşdığı problemi həll edən, düzgün qərar qəbul edən, real məqsədə sahib olan, uğur və uğursuzluqlarından dərs ala bilən, cəmiyyətin bir üzvü olaraq fayda verən, mərhəmətli, müəyyən dəyərlərə sahib, xeyirxah olan insanlar psixoloji cəhətdən sağlam insan kimi dəyərləndirilə bilər.

Praktik psixoloq müvafiq metodlardan istifadə etməyi bacaran, peşə bacarıqlarına sahib olan, insanlara sosial-psixoloji mənşəli çətinliklərin, yaranan problemlərin həll olunmasında kömək edən mütəxəssisdir. Psixoloji xidmət işinin öh-

dəsindən gəlmək üçün psixoloqun psixoloji hazırlıq səviyyəsi də mühüm rol oynayır. Psixoloji hazırlıq – fəaliyyətə hazırlığın tərkib hissələrindən biridir və psixoloji faktorlarla təyin olunur. Psixoloji hazırlıqda ümumi (qabaqcadan, uzunmüddətli) və situativ (müvvəqqəti) hazırlıqları ayırd edirlər. Ümumi hazırlıqlar əvvəlcədən qazanılmış təsisatlarla, biliklərlə, vərdislərlə, bacarıqlarla, fəaliyyət motivləri ilə ifadə olunur. Bunların əsasında da bu və ya digər cari fəaliyyət məsələlərinin həlli üçün psixoloji hazırlıq olmalıdır ki, ona da situativ hazırlıq deyilir. Bu, hazırda uğurlu fəaliyyət naminə bütün qüvvələrin aktuallaşmasını və uyğunlaşmasını, psixoloji imkanların yaradılmasını əks etdirir [2, s. 92]. Praktik psixoloq qarşılaşdığı mənfi situasiyalara uyğunlaşmağı və onları aradan qaldırmağı bacarmalıdır. Bu mənada o, daima öz işinin öhdəsindən gələ bilməsi üçün ilk əvvəl psixoloji sağlamlığına diqqət yetirməli və onun davamlılığını qorumaq üçün müəyyən tədbirlər həyata keçirməlidir:

1. Peşəkar tükənmənin qarşısını almaq. Peşəkar tükənmə – şəxsiyyətin peşəkar deformasiyasının növlərindən biridir. Peşəkar tükənmə dedikdə, insanın fiziki, emosional və zehni cəhətdən tükənməsi başa düşülür. Termin kimi “yanma”nı (burn out) ilk dəfə amerikan psixiatri H.Freudenberger 1974-cü ildə elmə gətirmişdir. Bu termin peşəkar fəaliyyətlə əlaqədar “emosional tükənmə” və ya “peşəkar tükənmə” kimi tərcümə olunur [11, s.6]. Bu terminin ən yaxşı tərifini K.Maslach verib: “Emosional tükənmə – müxtəlif sosial peşə mütəxəssislərində yaranan, depersonalizasiya və şəxsi nailiyyətlərin azalması ilə müşahidə olunan sindromdur.” (Depersonalizasiya – özünüdərkətmənin pozulmasıdır) [12, s.3]. Praktik psixoloqun emosional tükənməsində xarici və daxili təsirlərin rolu var. Xarici təsirlər: pasiyentə seansın uzun vaxt tələb etməsi, işin çoxluğu və vaxtın azlığı, pasiyentlərin yaşadıklarının başqaları ilə paylaşılmaması, terapiyanın uğursuzluğu, konsultasiyaya məcbur gələn pasiyentlərin münasibəti və s. aiddir. Daxili təsirlər: empatiyanın qurulması, pasiyentin psixoloji sağlamlığının məsuliyyətinin olması, lazımı metodların seçilməsində çətinliklərin yaranması və s. aiddir.

Emosional tükənmənin qarşısını almaq üçün iş şəraitini dəyişmək olar. Məsələn, psixoloq iş otağında və ya öz pasiyentini qəbul etdiyi otaqda bəzi dəyişikliklər edə bilər. Lazım gəldikdə ixtisasla bağlı yeni problemləri araşdıraraq özünün işinə qarşı həvəsini artırma bilər. Məktəb psixoloqu fəaliyyətində bəzi dəyişikliklər etməklə, özünün və pedaqoji kollektivin işə münasibətini dəyişməklə emosional “yanma”nın qarşısını ala bilər.

Praktik psixoloqun vəzifələrinin çətinliyini nəzərə alaraq, müəyyən vaxt çərçivəsində işləmək, iş prosesində istirahət vaxtlarını dəqiqləşdirmək, iş yoldaşları ilə qarşılıqlı münasibətləri yaxşılaşdırmaq, işinin bəyənilməsi, müdirə güvənmək və s. onlara emosional tükənmənin azaldılmasına, qarşısının alınmasına kömək edə bilər [5, s.69].

2. Pozitiv düşüncəyə malik olmaq. İstənilən sahədə işləyən praktik psixoloqun işi digər mütəxəssislərin işindən emosional cəhətdən daha yorucudur. Bu baxımdan pozitiv düşünmək onun psixoloji sağlamlığına müsbət təsir göstərə bilər. Praktik psixoloq iş prosesində müxtəlif problemlə insanlarla ünsiyyətdə olduğundan mənfi fikir və enerji ilə yüklənir. Ona görə də fasiləsiz işləmək üçün pozitiv enerjiyə ehtiyac duyulur. Özünü pozitiv enerji ilə yükləmək üçün ilk əvvəl pozitiv

düşünmək lazımdır. Bunun üçün isə tez-tez insana xoş təsir edən şəraitlərdə olmaq, müsbət hisslər yaradacaq işlərlə məşğul olmaq lazımdır. Məsələn, məzuniyyət vaxtı səyahət etmək, sevdiyiniz insanlarla–ailə və dostlarla birlikdə vaxt keçirmək, hobbinin olması, təbiət qoynunda istirahət etmək və s. insanda pozitiv hisslərin yaranmasına kömək edir. Əlbəttə, bunların hamısı şəxsin seçimindən asılıdır. Pozitiv hisslər isə pozitiv düşünməyə şərait yaradır. Bu da stressli işin öhdəsindən gəlməyə imkan verir.

3. İşini sevmək və işin mahiyyətini başa düşmək. Hər hansı sahədə uğur qazanmaq üçün mütəxəssis işini sevərək yerinə yetirməlidir. Bu zaman praktik psixoloq öz işini sevərək və mahiyyətini başa düşərək yerinə yetirərsə, uğur qazana bilər. Praktik psixoloq işini seversə, iş stresinə qarşı dözümlü, qarışısına çıxan çətinliklərin həll olunmasında daha səbrli olar.

4. Empatiya qurma balansını saxlamaq. Empatiya sözü yunanca “*empathia*” sözündən yaranıb ehtiras, güclü hiss, əzab kimi tərcümə olunur. 1909-cu ildə isə E.Titçener bu sözü almanca “*Einführung*” (empatiya) kimi tərcümə etdi [10, s.16].

“Empatiya” insanlar arasında qarşılıqlı münasibətlərin təsirini və davamlılığını artırır, qarşıdakı insanın hiss və düşüncələrini başa düşməyə kömək edir, başqa sözlə, empatiya insanın özünü başqa bir insanın yerinə qoymasıdır. Empatiya qarşıdakı adamın dediklərini təkrarlamaq deyil. Empatiya qarşıdakı insanın sözlərini, davranışlarını düzgün başa düşmək və onu başa düşdüyünü hiss etdirməkdir. Psixoloq yüksək səviyyədə empatiya qurmaq bacarığına sahib olmalıdır.

Empatiya qurmağın iki mərhələsi var:

1. Qarşıdakı insanın dediklərini düzgün başa düşmək.

2. Qarşıdakı insanın nə hiss etdiyini başa düşmək və bunu ona çatdırmaq” [6, s.53-54].

Empatiya qurmaq bacarığı psixoloq üçün müsbət hal olsa da, həddindən çox empatiya qurmaq emosional yanmaya səbəb olur və bu psixoloji sağlamlığa mənfi təsir göstərir.

Professor Fatma Ebru İkiz empatiya qurma bacarığı ilə peşəkar yanma arasındakı əlaqəni müəyyən etmək üçün tədqiqat aparmışdır. Psixoloqun gəldiyi nəticəyə görə, empatiya qurmaq bacarığına malik olan mütəxəssislər peşəkar yanmaya məruz qalırlar. Yəni, empatiya qurmaq bacarığına sahib olan psixoloqun emosional tükənməyə məruz qalma ehtimalı daha yüksəkdir [5, s.138]. Buna görə də psixoloji sağlamlığı qorumaq üçün, emosional yanmanın qarşısını almaq üçün empatiya qurma balansını düzgün saxlamaq lazımdır

5. İş stresini aradan qaldırmaq üçün müəyyən tədbirlər görmək. Praktik psixoloqun işində stress yaradan faktorlardan peşəsi əlaqədar olan orğunluq, pasiyent çoxluğu, daim pasiyentlərin problemlərini dinləmək, işin çoxluğu, vaxtın az olması, müsbət nəticələrin alınmaması, pasiyentlə münasibətindəki problemlər, məcburi göndərilən pasiyentlərin münasibəti, pasiyentin mənfi keyfiyyətlərinə qarşı səbrli olmaq məcburiyyəti, çətin vəziyyətlərin yaranması, bəzən aqressiyaya, şiddətə məruz qalma kimi stress yaradan faktorları misal göstərmək olar. Bu faktorları aradan qaldırmaq üçün ilk növbədə iş otağında müəyyən dəyişikliklər etmək olar. Məsələn, iş otağında lazımı vəsaitlərlə təminatı artırmaq olar. İşindən tez bezməmək üçün müraciət edən pasiyentlərin seanslarında əldə etdiyiniz uğurlarını

qeyd etməklə özünü həvəsləndirmək mümkündür. İxtisasla bağlı elmi və praktik biliklərini artırmaqla işə münasibəti müsbət mənada dəyişmək olar. Lazım gələrsə, psixoloq öz hiss və düşüncələrini paylaşmaq üçün lazım bildiyi psixoloqa müraciət edə bilər. İşdən sonra sevdikləri ilə birlikdə vaxt keçirmək də iş stresini aradan qaldıra bilər.

6. Fiziki sağlamlığı qorumaq. “Sağlam bədəndə sağlam ruh olar”–şuarını əsas tutaraq psixoloji sağlamlığı qorumaq üçün fiziki sağlamlığı da qorumaq lazımdır. Bunun üçün isə idman etmək, yuxu normasını yerinə yetirmək, düzgün qidalanmaq, istirahət etmək lazımdır.

Əvvəllər tədqiqatçılar idmanın ürək-damar xəstəliklərinin qarşısının alınmasında, insanın fiziki dözümlüliyünün, elastikliyinin artmasında, güclü əzələyə sahib olmasında müsbət təsirini, yəni idmanın fiziki sağlamlığa təsirini öyrənmişdir. Sonrakı illərdə aparılan tədqiqatlarda isə idmanın fiziki sağlamlıqla bərabər, insanın psixoloji sağlamlığına müsbət təsirinin öyrənilməsinə diqqət artmış və bununla bağlı müəyyən nəticələr əldə olunmuşdur. Məsələn, Braun və Sigel apardıqları tədqiqatda idmanın stresin aradan qalxmasında təsirli bir amil olduğunu müəyyən etmişlər. Son dövrdəki tədqiqatların nəticələrinə əsasən idmanın insanın sağlamlığına və özünü yaxşı hiss etməsinə müsbət təsirini müəyyən etmişlər. Vang, Haertel və Valberg psixoloji sağlamlığı inkişaf etdirən beş əsas səbəbi göstərmişlər: 1. özünü bacarıqlı hiss etmək; 2. dəyərli hiss etmək; 3. faydalı hiss etmək; 4. güclü hiss etmək; 5. optimist olmaq; 6. ümidli olmaq [8, s.375-376].

Praktik psixoloqun öz peşə fəaliyyətini düzgün qurması, qarşısına çıxan çətinlikləri aradan qaldırması, davamlılığını artırması üçün öz psixoloji sağlamlığını qorunmalıdır. Bu baxımdan o yuxarıda göstərilənləri yerinə yetirmiş olsa, öz psixoloji sağlamlığını qorumuş olar.

Ədəbiyyat

- 1.Əliyev B.H., Cabbarov R.V. Təhsildə şəxsiyyət problemi (monoqrafik tədqiqat). Bakı: Təhsil, 2008.
- 2.Bəylərov E.B. İstedadlı uşaqların psixoloji təminatı. Bakı: Aspoliqraf, 2008.
- 3.Arslan G. Ergenlerde psikoloji sağlamlık: bireysel koruyucu faktörlerin rolu. //Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi. 2015, 5(44).
- 4.Gizir C. A. Psikolojik sağlamlık, risk faktörleri ve koruyucu faktörler üzerinde bir derleme çalışması. //Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi, 2007, 3(28).
- 5.İkiz F. E. Danışma Becerileri Eğitiminin Danışmanların Empatik Eğilim, Empatik Beceri ve Tükenmişlik Düzeyleri Üzerindeki Etkisi. Doktora Tezi. İzmir: 2006.
- 6.İlgar M.Z., İlgar S. C. Empatinin psikolojik danışma sürecinde motivasyonel bir güç olarak kullanılması: kuramsal bir bakış. //İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, İstanbul: 2004, cilt2, sayı 4.
- 7.Sipahioğlu Ö. Farklı risk gruplarındaki ergenlerin psikolojik sağlamlıklarının incelenmesi. Yüksek lisans tezi. Konya: 2008.
- 8.Şahin M., Yetim A., Çelik A. Psikolojik sağlamlığın gelişiminde koruyucu bir faktör olarak spor ve fiziksel aktivite.// The Journal of Academic Social Science Studies, 2012,Volume 5, Issue 8.
- 9.Öz F., Yılmaz E. B. Ruh sağlığının korunmasında önemli bir kavram: psikolojik sağlamlık. //Sağlık Bilimleri Fakültesi Hemşirelik Dergisi, 2009.

10. Дмитриева К. Т. Эволюция понятия «эмпатия» в психологии. Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук. Москва, 2013.
11. Котова Е.В. Профилактика синдрома эмоционального выгорания: учебное пособие [Электронный ресурс]. – Электрон. дан. / Красноярск. гос. пед. ун-т им. В.П. Астафьева. – Красноярск, 2013.
12. Лэнгле А. Эмоциональное выгорание с позиции экзистенциального анализа. //Вопросы психологии. 2008, № 2.

Summary

The Effect of Psychological Health of Practical Psychologist to his Professional Activities

Practical psychologist's professional activities depend on his personal qualities and professional skills. The psychological health of practical psychologist plays an important role in his professional performance. In other words, practical psychologist should be psychologically healthy for fulfilling his action with accuracy and with precision. In this regard, practical psychologists implement certain measures to protect their psychological health. For example, they should prevent emotional exhaustion, keep empathy, maintain balance, relax, spend time with the loved people, strive to think positive etc. in order to keep their physical health protected. By implementing these protective measures, practical psychologists can continue their activities for a long time.

Резюме

Влияние психологического здоровья на профессиональную деятельность практического психолога

Профессиональная деятельность зависит от личностных качеств и умений практического психолога. Психологическое здоровье имеет важную роль в его профессиональной деятельности. Для правильного и точного выполнения своей работы он должен иметь психологическое здоровье. Практический психолог проводит определенные мероприятия с точки зрения защиты психологического здоровья. Например, он должен предотвратить истощение эмоций, проводить время с любимыми людьми, позитивно мыслить, поддерживать оптимальный баланс эмпатии, отдыхать и следить за своим физическим здоровьем. Проводя эти защитные меры, практический психолог долгое время может осуществить свою деятельность.

Diyana İbrahimova
BDU, *dissertant*

MODA DƏYƏRLƏRİ VƏ ONUN KOMPONENTLƏRİ

Açar sözlər: moda psixologiyası, moda standartları, moda obyektləri, moda dəyərləri

Keywords: fashion psychology, fashion standards, fashion objects, fashion values

Ключевые слова: психология моды, стандарты моды, объекты моды, ценности моды

Moda geniş mənada mədəniyyətin müxtəlif xarici formalarına nəzərən – həyat üslubu, adətlər və davranış vərdisləri, məişət predmetləri, avtomaşınlar, geyimlər – müəyyən zamanda və müəyyən mühitdə bu və ya digər zövqlərin hökmranlığı və həmin zövqlərin olduqca tez-tez dəyişməsi kimi başa düşülür. Dar mənada moda (dəb) – geyim formalarının tez-tez dəyişməsidir. Modanın əsas əlaməti olan dəyişkənliyə görə o, çox zaman “yüngülxasiyyətli” adlandırılır və ciddi öyrənilmə obyektinə hesab edilmir. Fikrimizcə, belə mövqə tamamilə yanlışdır. Məhz dəyişkənliyi sayəsində moda insanı darıxmaqdan və cansızlıqdan xilas edir.

Moda, hər bir halda, öz dövrünün güzgüsü olmaqla insanların ictimai-siyasi həyatını, iqtisadiyyatda məhsuldar qüvvələrin səviyyə və xarakterini, dövrün daha parlaq hadisələrini, müasir insanın ən mühüm mədəni və elmi nailiyyətlərini, vərdislərini və psixologiyasını, onun estetik ideal barədə təsəvvürlərini əks etdirir. Cəmiyyətin maddi mədəniyyətinin bir hissəsi olan və insanların estetik görüşlərini əks etdirən dəbin yaranması olduqca mürəkkəb prosesdir [1].

Moda cəmiyyətin inkişaf dinamikasını müəyyən edən müasir insan cəmiyyətinin əsas komponenti kimi nəzərdən keçirilir. Moda tədqiqatçıların çoxu onun izahını modanın kütləvi davranış qaydaları ilə bağlılığa əsasən verirlər. Psixoloq Z.Petrovun fikrincə, moda-sosial informasiyanın işlənməsinin (təkmilləşdirilməsinin) xüsusi üsulu, yeni meyarıdır. Sosial psixoloq E.Boqdanus isə modanı insanların əksəriyyətinə xas olan yeniliklərə münasibət bildirmənin növü hesab edilir. Moda, əsasən, yeni hərəkət və düşüncə tərzini kimi seçim obyektlərinin vaxtaşırı dəyişməsində özünü büruzə verir. Məşhur filosof B. Spinozaya görə isə “moda” subyektin bütün vəziyyətini əhatə edir. Daha sonra bu terminlə gündəlik həyat, davranış, geyim, saç düzümü və s. kimi dəyişikliklərin təzahürünü müəyyən etməyə başlanmışdır. Sosioloq A.Qofmanın fikrincə isə, moda adət və sosial institutlarda yanaşı davranışın sosial reqlyasiyası forması və bu reqlyasiyanın sosial və psixoloji mexanizmidir. Moda – vaxtaşırı dəyişik və kütləvi davranış nümunələrinin dövrü xüsusiyyətinə səbəb olan reqlyatorudur [2, s.16].

Alimlər modanın strukturunun aşağıdakı elementlərini fərqləndirirlər:

1. Moda standartları. Moda obyektləri vasitəsilə reallaşan standartlar-davranışın, hərəkətin üsulu və ya nümunəsidir.

2. Moda obyektləri. Moda obyektləri material və qeyri-material ola bilər. Bura əşyalar, ideyalar, sözlərin və onların xüsusiyyəti daxildir.

3. Moda dəyərləri. Moda standartı və ya obyekt moda düşürsə o “dəb” olur, moda dəyərini itirdikdə “dəbdən düşür”. Davranış standart, obyekt və moda dəyərlərinə yönəlmiş axırıncı moda elementidir.

Modanın strukturu üç dəyər səviyyəsi ilə təmsil oluna bilər: standartların və obyektlərin dəyər aspektləri; atributiv ("daxili") dəyərlərin səviyyəsi; əhəmiyyətli ("xarici") dəyərlər səviyyəsi.

Modanın atributiv dəyərləri arasında müasirlik, universallıq (və ya diffuzluq) və nümayişkəranəlik fərqləndirilir. Modanın fəaliyyət göstərdiyi sosial sistemlərin xarakterik xüsusiyyətləri dinamizm, açıqlıq, zəiflik, sosial fərqlilik və hərəkətilikdir [3, s.45].

Moda dəyərinin atribut (daxili) mahiyyətini daha müfəssəl şəkildə nəzərdən keçirsək görərik ki, modanın strukturunda fundamental dəyər müasirlik sayılır. Hər hansı bir şey “müasir” kimi dəyərləndirilsə, adətən, bu dəyər bizim təsəvvürümüzdə müsbət assosiasiyalar yaradır. Müasirlik mütərəqqilik ilə yanaşı dəyişməyə və yaradıcılığın dəyişməsinə hazırlıq kimi assosiasiya olunur. Lakin müasirliyin yüksək qiyməti heç də universal deyildir, o tarixi məhsulu təmsil edir. Demək olar ki, müasirliyin dəyəri tarixin vərəsidir.

Ümumiyyətlə, mədəni ənənə modal standartların aldığı əsas mənbələrdən biridir, lakin standartların ənənədən əldə etdiyi yuxarıda göstərilən moda dəyərləri, xüsusən də, müasirlik dəyərlərinə işarə edir. Xapuçinanın “müasirlikdən geri qalmamaq üçün mən köhnənin dalınca qaçıram” sözlərilə müvafiq situasiyanı daha dəqiq xarakterizə etmək olar [4, s.73].

Müasir dövrdə tarixi xassəli dəyərin qəbul edilməsi, insanın “təbii” yeniliyə meyl etməsi kimi moda traktovkasının əleyhinədir. Buna bənzər traktovka kifayət qədər geniş yayılmışdır. Belə ki, tanınmış amerikalı sosial psixoloq E.Boqardus yazırdı: “Modada insanın yeni təcrübəyə meyl etməsinin mühüm əhəmiyyəti vardır. İnsanlar köhnədən bezir və ehtirasla yeniliyə can atır”. Alman sosioloqu R.Keniq insanın yeniliyə cəhd göstərməsini ona xas olan xassə kimi xarakterizə edir. O, modanın insanların maraqlarının təzahür edən formalardan biri olmasını təsdiq edir. Əlbəttə, yeniliyə doğru meylin insanların həyat fəaliyyətindəki mühüm rolunu, eləcə də monotonluğun əsəb sistemə və psixologiyaya göstərdiyi mənfi təsirləri inkar etmək olmaz. Modanın funksiyasında bu faktorların müəyyən əhəmiyyəti vardır. Lakin bunlar modanı izah edə bilmirlər.

Modada “yeniliyə” müasirlik dəyərinin bir ifadəsi kimi, modal davranış motivi səviyyəsində baxılmalıdır. Bundan başqa, moda iştirakçıları müasirlik dəyərinin ifadəçisi və bilavasitə dərk edilən dəyər, həmçinin, “mütərəqqilik”, zövqün təkmilləşdirilməsi və s. kimi formalarda iştirak edirlər. Əgər ənənə keçmişin avtoritetinə söykənsə, onda moda da müasirliyin appellyasiyası bu və ya digər formada, bu və ya digər davranış nümunəsinin qəbul edilməsi və ya əksətilməsi üçün əsas arqument kimi xidmət edir. Həqiqətən, müasir olmaq – öz dövrü ilə birgə addımlamaq deməkdir.

Modanın digər daxili dəyəri onun universallığı və ya diffuzluğudur. Daxili dəyərin müasirlik dəyəri ilə eyni olmasına baxmayaraq, o, hərtərəfli yayılmamışdır. Tanınmış fransız sosial - psixoloqu Qabriel Tard (1843- 1904- cu illər) modanın universallıq dəyərinin müasirliyin dəyərinə olan nisbətini təhlilə böyük

diqqət yetirmişdir. O, apardığı təhlil zamanı “universallıq” terminindən istifadə etməmiş, hadisəni digər kontekstdə təhlil etmişdir. Belə ki, o, “nə yenidirsə, o, yaxşıdır”, “nə köhnədirsə, o yaxşıdır” qaydalarına əməl edənlərin qapalı daxili aləmdə yaşadıklarını qeyd edirdi.

Müxtəlif siniflərin iştirak etdiyi sosial təbəqələrin, sənət qruplarının, demokratiya kateqoriyalarının və s. daxil olduğu universallıq modanın kütləvilik əlamətidir. Moda çox sayda müxtəlif sosial sistemlərə məxsus olub qlobal xassə daşıyır.

Universallıq elə bir ifadədir ki, «moda»nın hərəkətində hansısa kütlə ilə bağlı olmasından asılı olmayaraq, dövlətlərarası sərhədləri yaxşı qət edir. Bu da öz növbəsində müasir kütləvi istehsal, kommunikasiya vasitələrinin inkisafı, mədəni kontraktlar və s. ilə bağlıdır.

Müasirlikdən və universallıqdan fərqli olaraq, üçüncüsü, modanın məkan və zaman çərçivəsində məhdud olmayan davamlı, dəyərli nümayişidir. Müxtəlif mədəniyyətlərin tamamilə fərqli olmasına baxmayaraq, onun insanın həyatında bioloji kökləri vardır. Etoloqların apardığı çoxsaylı tədqiqatlara əsasən heyvanların davranışının nümayiş etdirilməsinin mühüm əhəmiyyətə malik olduğu məlum olmuşdur. Davranışın nümayiş aspektləri özünü hələ bəşəri tarixin erkən mərhələlərində büruzə vermişdir. Onlar çoxsaylı tədqiqatlar nəticəsində ibtidai insanın geyimini rəqslərə, bəzək əşyalarına, tatuirovkaya istinadən şərh etmişlər.

Moda – kommunikasiyanın və informasiyanın insanlar arasında birindən digərlərinə ötürmə formalarından biridir. Kommunikasiya prosesində moda iştirakçılarının bir-birini tanıması, görməsi, özünü digərinə təqdim etməsi və onlarla tanış olmasına ehtiyac vardır. Bu nöqtəyi-nəzərdən nümayişin mühüm əhəmiyyəti vardır. “Adamı geyiminə görə qarşılayırlar, ağına görə yola salırlar” – deyəmi hamıya tanışdır. Aydın ki, burada aksent ikinci hissəyə vurulmuşdur, lakin ikinci hissə özü – özlüyündə məna yükünü daşıyır, bununla belə, o, geyimə görə qəbul edilir. Folklor dilindən tərcümədə, geyimin qısa müddətli görünməsi, yəni nümayişin kommunikasiyaya mühüm dərəcədə təsir göstərməsini bir daha təsdiq edir. Buradan da bir tərəfdən ünsiyyət subyektinin tez və adekvat qiymətləndirilməsi, digər tərəfdən isə tez bir zamanda öz «mənliyinin» ekspressiv nümayişinə olan tələbini aydın görmək olar [4, s.38].

Modanın dəyərlərində nümayişkəranəliyin olması nəzəriyyəçilərin, eləcə də, adi təfəkkürdə, tamamilə haqlı olaraq, insan həyatının səthi tərəflərinə aid edilir. Həqiqətən, moda anlayışında “görünmək” və “göstərmək”, əslində, üst – üstə düşür. Moda dərinədə və gizli qala bilməz. O, mütləq göz qarşısında olmalıdır. Əgər moda iştirakçısı öz arzusu ilə seçilmək istəyirsə və ya əksinə seçilmək, görünmək istəmərsə, fərqi yoxdur, o, “görünməzliyi” müəyyən yolla nümayiş etdirməlidir. Çox güman ki, nümayiş dərinləsədikcə, fərdlərlə sosial qruplar arasındakı kommunikasiya vaxtı uzandıqca nümayişin əhəmiyyəti azalır.

Modanın digər “daxili” dəyəri oyundur. Nümayişə oxşar oyun mədəniyyətin universal elementlərini təmin edir. Hələ Platon onun dəyərini sübut edərək qeyd etmişdir ki, insan eyni zamanda oyunçu və oyuncaqdır. O, oyuna təhkim edilmişdir və oynamaqlıdır. Digər sözlə, «oynamaqla yaşamaq lazımdır». Məlumdur ki, bəzi incəsənət nəzəriyyəçiləri hesab edirlər ki, oyun bədii yaradıcılıq əsəridir. F.Siller isə bunu insanın fəaliyyətinin spesifikliyi kimi qiymətləndirirdi. Holland

mədəniyyətşünası I.Xoyzinqa qeyd edirdi ki, oyun könüllü xassə daşıyır və adi real həyatdan kənar qalır. Oyun estetik sahəsi ilə bağlıdır və onunla kəşifir. Onun fikrincə, müasir cəmiyyətdə oyunun elementi aşağı düşür. Oyun öz evristik, axtarışlı xassəsi ilə seçilir, onun münasibəti bayram dolu dünya ilə bağlıdır. Məlumdur ki, ingilis dilində iki müxtəlif görünüşlü oyunları işarə etmək üçün eyni sözdən istifadə edilir: play – heç bir qaydası olmayan sərbəst oyun və məhdud qanun-qaydaya əsaslanan, əvvəlcədən müəyyən edilmiş oyun. Modada bütün qeyd edilən oyun görünüşlərinə və onların əlavələrinə rast gəlmək olar. Modanın strukturunda oyun dəyərlərinin iştirak etməsi, modanın qismən estetik təzahür kimi geniş yayılması və izah olunması ilə bağlıdır. Bu vəziyyətlə bağlı olaraq moda oyununun formasında gənclərin sosial norma və dəyərlərilə ünsiyyətlərinin yaranmasını əmələ gətirir [5, s.239].

Beləliklə, modanın bütün iştirakçıları eyni standarta əməl edir, onlar eyni atributlu (daxili) dəyərlərlə işarə edilir. Lakin bu dəyərlərin vahidliyi arxasında, yuxarıda göstəriləyi kimi, müxtəliflik gizlənilir.

Moda iştirakçılarının kütləsi müxtəlif qlobal mənsubiyyətə bölünmüşdür ki, onlar da müxtəlif dövlətlər, ruhani və milli mədəniyyətlərdən ibarətdir. Bunlara müxtəlif – sosial-iqtisadi, demoqrafik, professional, mədəni və s sosial-qruplar aiddir. Bunlara uyğun olaraq, moda iştirakçıları bu və ya digər “moda”-nı və işarə edilən atribut dəyərlərini özlərinəməxsus şəkildə başa düşür və izah edirlər.

Modada iştirak edən müxtəlif cəmiyyətlər, bir çox sosial qruplar, nəhayət, saysız – hesabsız fərdlər daxili şəxsi dəyərlərə malikdirlər, onlar modada iştirak etməkdən heç də imtina etmirlər. Əksinə, onlar “moda”-lara tövsiyyələrini əlavə edirlər. Bu yaxınlaşma əlaqəsi modanın daxili dəyərləri ilə sıxışdırılmış, onlara xüsusi ifadələrin izahı verilir. Modanın xarici strukturu üçün təyin olunmuş denotativ dəyərləri, eyni zamanda nisbətən «güclü» motiv qatını və moda iştirakçılarının davranışının güclü hərəkət qüvvəsini təşkil edirlər [6, s.157].

Modada iştirak edilməsilə bağlı olan orientasiya və motivlər denotativ səviyyədə bir-birindən mühüm dərəcədə fərqlənilir. Modanın bir qrup iştirakçıları üçün kütlədən seçilmək, digərləri üçün isə ona qarışmaq vacibdir. Onların bir hissəsi öz iştirakı ilə estetik dəyərlərə, digərləri isə utilitarlığa tərəfdar olduqlarını ifadə edirlər. Adamların bir qrupu modada iştirakları vasitəsilə demokratizmə, digər qrupu isə elitarlığa meyl etdiklərini ifadə edirlər. Moda iştirakçılarının arasında dəyər orientasiyaları (və uyğun olaraq motivlərin) – özmənliyi ilə yüksək cəlbədicilər, sosial qruplara (real və ya arzu edənlər) mənsub olanlar, yüksək statusa və ya prestijə mənsub olanlar və s. mövcuddur. Modanın bu xarici dəyərlərinin məzmununu, əsasən, sosial institutlar, sosial struktur, cəmiyyəti təşkil edən qrupun həyat obrazı, onların ənənələri və s. kimi müxtəlif vəziyyətlər ilə müəyyən edirlər. Bu dəyərlərin müxtəlifliyi, qarşıdurması, ziddiyyəti əksər hallarda modanın traktovkasının müxtəlifliyini və qarşıdurmasını izah edir, onun bu və ya digər tərəflərinin birinci dərəcəli əhəmiyyətini qeyd edir.

Bu deyilənlərdən sonra maraqlı bir sual yaranır; ümumiyyətlə, denotativ (xarici) dəyərlər modanın strukturuna daxildirmi? Balzakin moda haqqında sözlərini yada salaraq sualı cavablandırmaq istəyərdim: “modada yalnız modanı görmək ağılsızlıqdır”. Həqiqətdə, yuxarıda qeyd edilənlər və bir çox dəyərlər öz –

özlüyündə modaya aid deyildir. Lakin onlar modanın strukturuna və moda davranışına aid qeyd etdiyimiz digər komponentlərlə birləşdirilə və çıxarıla bilər.

Ədəbiyyat

1. E.Qasımova. Dəbin meydana gəlmə yolları // Mədəniyyət dünyası, Elmi-nəzəri məcmuə, XXII buraxılış, Bakı: 2011.
2. Гофман А.Б. Мода и люди: новая теория моды и модного поведения.- М.: Наука, 1994.
3. Т.İbrahimov. Müasir moda sənəti. Bakı: 2007.
4. N.R.Yunusov. Müasir modanın inkişaf tendensiyaları, Bakı: 2006.
5. Килошенко М. Психология моды: теоретический и прикладной аспекты. Москва: 2009.
6. Балдано И.Ц. Мода XX века: энциклопедия. М: «Олма-пресс», 2002.

Summary

Fashion Values and its Components

The author of the article speaks about fashion values, its components stressing relevance of fashion in the people's life. The ability to dress beautifully is a science and art which can master. To dress fashionable doesn't depend on financial situation, but good taste.

The article considers the fashion industry as a key component of modern human society, which defines the dynamics of society's development. The article also analyzes the structure and elements of fashion and each component of fashion values is considered separately.

Резюме

Ценности моды и их компоненты

В статье говорится о ценности моды и её компонентах, подчеркивается актуальность моды в жизни людей. Умение красиво одеваться - это наука и искусство, которыми сможет овладеть каждый человек. Модно одеваться не зависит от материального благосостояния человека, а зависит целиком от его вкуса.

В статье рассматривается мода как ключевая составляющая современного человеческого общества, определяющая динамику его развития, а также анализируются структура моды, ее элементы и каждый из компонентов модных ценностей в отдельности.

Şəfəq Şahməmmədova
ADU, *dissertant*

İDARƏETMƏNİN SOSIAL-PSIXOLOJİ MAHIYYƏTİ VƏ STRUKTURU

Açar sözlər: fəaliyyət istiqamətləri, şəxsiyyət, sosial davranış, inkişaf, motiv, struktur, sosial şərait

Key words: activity directions, personality, social behavior, development, motivation, structure, social condition

Ключевые слова: направления деятельности, личность, социальное поведение, развитие, мотив, структура, социальные условия

Cəmiyyət həyatında baş verən dəyişikliklər, inkişaf etmiş dünya dövlətləri sırasına inteqrasiya bütün sahələrdə olduğu kimi, ali təhsil sistemində də əsaslı dəyişikliklərin aparılmasını zəruri edir. Yeni iqtisadi, siyasi, sosial şərait yeni keyfiyyətlərin daşıyıcıları olan şəxsiyyətlərin formalaşdırılmasını, yeni təfəkkür və davranış tərzinin yaranmasını vacib şərt kimi qarşıya qoyur. Elm və texnikanın inkişafı, müasir texnologiyalar elə bir inkişaf səviyyəsinə çatmış, demək olar ki, bütün sahələrdə insanların həyat və fəaliyyətinə daxil olmuşdur. Hətta belə fikirlər də səslənir ki, avtomatlaşdırma, robotlaşdırma insan fəaliyyətini tamamilə əvəz edə bilər. Bununla bağlı çoxsaylı fakt və arqumentlər də irəli sürülür. Başqa bir mövqə isə ondan ibarətdir ki, heç bir elmi-texniki mahiyyət insanı əvəz edə bilməz. Bütün bu deyilənləri eynilə idarəetməyə, o cümlədən ali təhsil sisteminin idarə olunmasına şamil etmək olar.

Problemin aktuallığı bir də ondan irəli gəlir ki, idarəetmə fəaliyyəti ilə məşğul olan səriştəli kadrların hazırlanması tam mənası ilə öz həllini tapmamışdır. Bu sahə ilə məşğul olan ali təhsil müəssisələri isə idarəetmə ilə bağlı ümumi, nəzəri biliklər verirlər. Pedaqoji, tibbi və s. sahələr üzrə təhsil alan tələbələr sonralar öz sahələri üzrə idarəetmə fəaliyyəti ilə məşğul olduqda, bir sıra çətinliklərlə üzləşirlər. Təhsillə bağlı idarəetmə fəaliyyəti isə orta məktəblərdə sinif rəhbəri, direktor müavini, direktor, ali məktəblərdə kafedra müdiri, dekan müavini, dekan, prorektor, rektor və s. vəzifələrlə bağlıdır.

Bunlarla yanaşı, müasir dövrdə həyat şəraiti, fəaliyyət sahəsi birmənalı şəkildə idarəetmədə peşəkarlığı, səriştəliliyi vacib şərt kimi qarşıya qoyur. Başqa sözlə, XXI əsrdə yüksək ixtisaslı, peşəkar idarəetmə işçilərinə tələbat artmış və günbəgün artmaqda davam edir. İndiki idarəetmənin tələbləri elədir ki, 30-40 il əvvəlki qaydalar artıq işə yaramır.

Zaman öz şərtlərini irəli sürür. Əgər bir neçə onilliklər əvvəl sənayedə, kənd təsərrüfatı sahəsində, fabrik və zavodlarda işləmək üçün rəhbər kadrlar hazırlanırdısa, indi səhiyyə, təhsil, elm və s. sahələr üzrə idarəetmə işlərində çalışa bilən rəhbər kadrların hazırlanması zərurəti yaranmışdır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycanın digər ölkələrlə iqtisadi, siyasi, mədəni əlaqələri getdikcə genişlənir ki, bu da rəhbər işçinin idarəetmə qabiliyyəti ilə yanaşı, onun xarici dilləri bilməsi, qarşı tərəfin mədəniyyəti, etnik xüsusiyyətləri barədə məlumatlı olması tələbəni ön plana çəkir. Bunlarsız insan amilini fəallaşdırmaq, kollektivi birləşdirmək, əməkdaşlarda ümumi məqsəd uğrunda çalışmaq

kimi keyfiyyətləri formalaşdırmaq və fəaliyyətin səmərəliliyini yüksəltmək mümkün deyil.

Rəhbərin idarəetmə sahəsində səriştəliliyi onun özünün şəxsi keyfiyyətlərinin yaxşılaşdırılması baxımından da vacibdir. Bu xüsusiyyətlər ali təhsil sisteminin idarə olunmasında daha böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Ali təhsil sisteminin digər sahələrlə müqayisədə spesifik xüsusiyyəti həm də ondandır ki, burada fəaliyyət insan-insan münasibətləri üzərində qurulur. İkinci bir cəhəti isə kadr hazırlığı ilə bağlıdır. Yəni gələcəyin mütəxəssisləri elmi biliklərlə yanaşı qarşılıqlı münasibətləri, o cümlədən idarəetmənin yollarını burada mənimsəyir. Eyni zamanda, idarə edənin şəxsi keyfiyyətləri, nüfuzu, peşəkarlığı bir tərəfdən kollektivdə sağlam psixoloji mühitin yaranmasına, digər tərəfdən də fəaliyyətin səmərəliliyinin artmasına xidmət edir.

I və II Dünya müharibələri arasında olan dövrdə inkişaf etmiş Qərbi ölkələrinə idarəetmə ilə bağlı iki mühüm nəzəriyyə qəbul olunurdu:

- əməyin elmi təşkili və idarəetmənin elmi əsasları;
- insan münasibətlərinin tənzimlənməsi.

İdarəetmənin elmi əsasları nəzəriyyəsinə diqqət texniki, təşkilati və istehsalatın sosial komponentlərinə yönəldilir. Bu nəzəriyyənin yaradıcısı və tanınmış nümayəndəsi F.Teylor hesab olunur. Daha sonra A.Fayol həmin nəzəriyyəni bir qədər də təkmilləşdirmiş, inkişaf etdirmişdir. F.Teylorla görə insan-maşın probleminin səmərəliliyi nəzarət və mükafatlandırmanın səmərəli yolunun tapılmasından və tətbiqindən asılıdır. Bu yanaşmada səmərəliliyin son məqsədi istismar etməyin daha sərfəli yolunun tapılmasıdır.

İnsan münasibətləri və elmi idarəetmə nəzəriyyəsinə isə əxlaqi, mənəvi-psixoloji və sosial-təşkilati faktorlara üstünlük verilir. E.Meyoya görə insanın əmək fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsində ilk növbədə işçilərin öz aralarındakı və işçi-rəhbər arasındakı qarşılıqlı münasibətlər həlledici rol oynayır.

Fəaliyyət prosesində qarşılıqlı münasibətlərin humanistləşdirilməsi, işçilərin kollektivin həyatı ilə bağlı problemlərin müzakirəsinə cəlb olunması idarəetmədə mühüm şərtlərdəndir. Bu, idarəedənlərlə işçilər arasında müsbət psixoloji mühitin yaranmasını, onların əməkdaşlığını stimullaşdırır.

İdarəetmə məsələlərinə maraq ötən əsrin 20-ci illərində xüsusilə aktuallaşdı. Onun müxtəlif istiqamətləri az qala müstəqil sahə səviyyəsinə çatdı. Məsələn, şəxsiyyətin sosiallaşması prosesi, qrup və kollektivin strukturu və dinamikası və sairəni nümunə kimi göstərmək olar.

XX əsrin 20-ci illərində V.Myöde, F.Olport, V.M.Bexterev və b. sosial-psixoloji hadisələri eksperimental yolla öyrənməyə başladılar.

1920-ci ildə V.Myöde özünün qrupla apardığı eksperimentin nəticələrini çap etdirdi. V.Myöde eksperimenti müəyyən ardıcılıqla aparırdı. Hər bir təcrübə əvvəlcə bir nəfərlə başlayır, sonra bir-bir səkkiz nəfərədək artırılırdı. Beləliklə, V.Myöde müəyyənləşdirdi ki, kollektivə münasibətdə insanlar bir-birlərindən fərqlənirlər. Kimi kollektivə, kollektiv fəaliyyətə pozitiv, kimi neqativ, kimi də laqeyd yanaşır. Müəyyənləşdirdi ki, kollektivin üzvlərə idraki sferada təsiri emosional, motivasiya, iradə və motorikaya nisbətən daha az olur.

1924-cü ildə F.Olport oxşar eksperimenti tələbələrə keçirdi. Təcrübə belə idi. Bir ümumi və beş bir-birlərindən təcrid olunmuş otaqlarda tələbələrə eksperiment keçirilirdi. Tələbələr rəqəmləri bir-birinə vurmali, hərfləri qaralamali, müxtəlif iyləri fərqləndirməli, əşyanın çəkisini və s. tapmalı idilər. Bundan başqa qədim yunan filosoflarının əsərlərindən parçalar oxumalı idilər. F.Olport aşağıdakı nəticələri aldı: təcrid olunmuş otaqlarda mətnlərin oxunma və şərh olunma keyfiyyəti daha yüksək, oxunma sürəti isə nisbətən aşağı olur. Qrup halında tələbələr daha çox təsir altına düşür, təlqinə qapılırlar.

Şəxsiyyətin sosial-psixoloji problemləri V.M.Bexterevin yaradıcılığında xüsusi yer tutur. V.M.Bexterev şəxsiyyətin sosial davranışının əsasını kollektivin və fərdin qarşılıqlı təsirində görürdü. O, kollektiv refleksologiyayı yığıncaqlarda, toplantılarda və s. insanların fəaliyyətinin ümumiliyi kimi izah edirdi. Başlıca cəhət kimi ünsiyyəti götürür, fərdi və qrup halında tapşırıqların yerinə yetirilməsi zamanı fərdin reaksiyası, qrup fəaliyyətində konformizm və s. xüsusiyyətləri öyrənməklə, birgə fəaliyyətin üç mühüm cəhətini göstərirdi:

- insanda mövcud olan sosial instinkt onu birgə (kollektiv) fəaliyyətə təhrik edir;
- fərdin çoxsaylı problemləri təkbaşına həll edə bilməməsi onu kollektiv fəaliyyətə sövq edir;
- sosial seçim və sosial himayədarlıq mexanizmləri fərdi davranışla kollektiv maraqları uzlaşdırır.

20-30-cu illərdə Qərbdə, xüsusilə ABŞ-da sosial-psixoloji tədqiqatlara maraq artdı. Bu zəmində ABŞ-da biheviörizm yarandı. Bunun bir sıra sosial-psixoloji səbəbləri vardı. Məlumdur ki, Almaniyada, İngiltərədə, Fransada, Rusiyada psixologiya özünəməxsus yolla inkişaf etmişdir. ABŞ-da isə bu yol fərqli olmuşdur. Amerikada psixologiya elmi cəmiyyətin inkişafı və tələbləri əsasında formalaşmışdır.

XIX əsrin II yarısından ABŞ sənayesi sürətli inkişafı mərhələsinə qədəm qoydu. Dünyanın müxtəlif yerlərindən bura kütləvi axın başladı. Bu ölkədə insanları cəlb edən həm də dini və siyasi azadlığın olması idi. Beləliklə, şəxsiyyətin özünü-təsdiqi və özünüreallaşdırması üçün geniş imkanlar yarandı. Fərdiyyətçilik həyatın başlıca mənasına çevrildi. Amerika cəmiyyətində hər kəs maksimum şəkildə özünü təsdiqləməyə, dah çox kapital əldə etməyə çalışırdı. Təbii ki, bunlar elmi cəhətdən, o cümlədən psixoloji cəhətdən əsaslandırılmalı, öyrənilməli idi. Bu səbəbdən istehsal münasibətlərinin, şəxsiyyətlərarası münasibətlərin öyrənilməsi zərurəti yarandı. İlk növbədə isə daha çox qazanc əldə etməyin idarəetmə, işçi-işsi, işçi-sahibkar münasibətlərinin tənzimlənməsi yollarının araşdırılmağına başlanıldı.

Amerika cəmiyyəti üçün fərdiyyətçiliklə yanaşı yüksək səviyyədə təşkilatlaşma bilmək qabiliyyəti də xarakterikdir.

“Qeyd etmək lazımdır ki, amerika cəmiyyəti üçün başlıca cəhət dini azadlığın olmasıdır. Bununla yanaşı, elm və təhsilə xüsusi diqqət yetirilir. Vətəndaş müharibəsi başlayanadək ölkədə bir dənə olsun universitet yox idi. Lakin XIX əsrin 80-ci illərindən ABŞ-da xeyli sayda universitet yaradıldı. Bir neçə onillikdən sonra bu universitetlərin səviyyəsi Avropanın ən yaxşı universitetlərinin səviyyəsinə yüksəlmişdi” [5, s.304]. Amerika elmi də sürətlə inkişaf edirdi. Bunun bir səbəbi də ölkənin çoxsaylı praktik problemlərlə üzləşməsi idi. Ona görə də elmlər daha çox praktik xarakter daşıyırdı.

Beləliklə, 1913-cü ildə C.Uotsonun banisi olduğu biheviorizm yarandı. Bihevioristlərə görə psixika, şüur, insanın daxili aləmi ilə yanaşı, onun davranışında öyrənilməlidir. Biheviorizmin başlıca prinsipi Stimul-reaksiyadır. Bu universal prinsip ən sadə bioloji, qeyri-ixtiyari, anadangəlmə stimula və reaksiya ilə yanaşı, ən mürəkkəb sosial, öyrənilmiş stimula və reaksiyaları əhatə edir. Bihevioristlərin başlıca vəzifəsi stimulla (biososial) reaksiya (anadangəlmə və qazanılmış) arasındakı əlaqəni öyrənmək idi. Bunlar isə vəhdət halında insanın davranışını müəyyənləşdirir və onda öz əksini tapır. Bu cür yanaşma ABŞ sənayesinin sürətli inkişafının tələblərinə uyğun gəlirdi. Daha dəqiq desək, İdarəetmə nəzəriyyəsinin yaradıcısı F.Teylorun insanı maşınla eyniləşdirmək nəzəriyyəsi göstərilən tələblərə cavab verirdi. Teylorun adından götürülmüş teylorizm cərəyanı, insanı reaksiya verə bilən avtomat, maşın kimi qəbul edirdi. Belədə insanın şüuru, daxili aləmi nəzərə alınmırdı. İnsan şablon, standart davranışın daşıyıcısı kimi qəbul olunurdu. Şablon davranış isə çoxsaylı stimullar və şablon reaksiyanın vəhdəti formasında təzahür edirdi.

Klassik bihevioristlərin nəzəri planda irəli sürdükləri ideyalar praktikada həllini tapmadı, lakin ideya çox cəzbedici idi. Buna görə onun yeni istiqamətləri yaranmağa başladı və daha çox sosial sahə ilə əlaqələndirildi. İlk belə yanaşma F.Olport tərəfindən irəli sürüldü. F.Olporta görə sosial psixologiya fərdin davranışını öyrənir. Eyni zamanda həmin fərd başqaları üçün stimuldur.

Deməli, sosial davranış zamanı fərd başqasının davranışını stimullaşdırırsa, başqaları da onun davranışını stimullaşdırır. Burada davranış iki formada təzahür edir: xətti və dairəvi. Xətti davranışda hərbidə olduğu kimi əmr verilir və icra olunur. Dairəvi davranış isə söhbət, müzakirə, fikir mübadiləsi formasında təşəkkül tapır. Burada sosial stimula danışmaq, nitq, mimika və digər somatik reaksiyalar aid edilir. Sosial reaksiyalara isə aiddir: tələqin, təqlid, simpatiya, empatiya, antipatiya, kütlə daxilində reaksiya və s. Sosial psixoloqların dərin inamına görə ölkədə sosial qaydaların yaradılması, eləcə də ictimai inkişaf və ayrı-ayrı adamlara nəzarət etmək üçün bunların öyrənilməsi vacibdir.

Bihevioristlərin davranışla bağlı irəli sürdükləri nəzəriyyələr idarəetmə baxımından da maraqlı kəsb edir. İlk növbədə ona görə ki, davranışla idarəetmə arasında birbaşa əlaqə var. İkincisi, idarəetmədə vacib amillərdən biri də proqnozlaşdırmaqdır. Biheviorizmdə də davranışın proqnozlaşdırılması vacib şərtləndəndir. Belə faktorların sayını kifayət qədər artırmaq olar.

Əlbəttə, idarəetmə məsələləri həm praktik, həm də nəzəri planda digər psixologiya məktəblərində və psixoloji istiqamətlərdə araşdırılmışdır.

Məlumdur ki, insanın davranışı, münasibətlər sistemi psixika, təfəkkür tərzilə birbaşa bağlıdır. Bu mənada idarəetmədə psixikanın rolunun araşdırılması vacibdir. XIX əsrin II yarısında baş-beyinlə fəaliyyət və davranış arasındakı əlaqənin öyrənilməsi böyük aktualıq kəsb etdi. XX əsrin əvvəllərində Avropa cəmiyyətində konkret fəlsəfi ideyalarla yanaşı praktik işə də inam və maraqlı artdı. Psixologiya tarixçiləri Freyd və freydizmin həmin dövrdəki məşhurluğunun bir səbəbini də bunda görürlər.

“Əvvəllər bir sıra psixoloji problemlərə dini və əxlaqi normalardan yanaşılırdı. XX əsrin başlanğıcından isə alimlər psixikanın mahiyyətinin elmi əsaslarla öyrənilməsinə cəhd etdilər. Məhz həkimlər əvvəllər dini aspektdə ruhi aləmin öyrənilməsini

psixoloji baxımdan araşdırmağa başladılar. Onlar şəxsiyyətdaxili konfliktləri nəinki şərh edir, həm də necə yaşamaq barədə məsləhətlər verirdilər” [5, s.250].

Bu sahədə ən böyük kəşflər Z.Freydin adı ilə bağlıdır. Bununla yanaşı Avstriya da digər bir nüfuzlu istiqamət olan individual psixologiya A.Adler tərəfindən yaradıldı. K.Yunq isə üçüncü bir istiqaməti – analitik psixologiyamı yaratdı.

Müasir dövrdə hər üç nəzəriyyə birləşdirilərək psixodinamik şəxsiyyət nəzəriyyəsi adlandırılır. F.Ellenberq və F.Kuşman klinik psixologiya ilə cəmiyyətin inkişafı arasında bağlılığın olduğunu qeyd edirlər. Göstərilər ki, XIX əsrin II yarısında Vyana nəhəng ticarət mərkəzi idi və sənaye xeyli inkişaf etmişdi. Yəni Vyana müəyyən mənada Avropanın iqtisadi mərkəzi idi. Bununla bərabər burada əhalinin böyük bir hissəsi yoxsulluq içərisində boğulurdu. Avstriya çoxsaylı müharibələrdə iştirak etmişdi və ölkədə daxili kmünaqişələr tez-tez baş verirdi. Bu isə əhalidə ümitsizlik yaradırdı. Kişi və qadınlar arasında əxlaqi, mənəvi, hüquqi baxımdan kəskin fərq və ziddiyyət vardı. Hakimiyyət və əhali arasında narazılıq baş verirdi. A.Şopenhauer və F.Nitsşe cəmiyyət və hakimiyyət, insanların öz aralarında və öz daxilində baş verən münasibətləri öyrənməyə başladılar. Bir sıra psixoloqlar (A.Yanik, S.Toulmin və b.) Freydin nəzəriyyəsinin onların fəlsəfi ideyalarına əsaslandığını bildirirlər.

A.Şopenhauer insan davranışının hərəkətverici qüvvəsi ilə bağlı yeni nəzəriyyə yaratdı. Onun fikrincə, insan təbiətinin, davranışının əsasını instinktlər təşkil edir. A.Şopenhauerə görə insanı irrasional güc idarə edir. Bu isə insanlar və cəmiyyət arasında münaqişəyə səbəb olur. O, qeyri-şüuri ilə şüur arasında daimi ziddiyyətin olduğunu əsaslandırmağa çalışırdı.

A.Şopenhauerdən sonra F.Nitsşe hesab edirdi ki, insan öz davranış və düşüncəsinin başlıca motivini dərk etmir. Göstərirdi ki, hətta sivilizasiyalı adam özünün təbii meyllərini reallaşdırma bilmir. Çünki insanın seksual və aqressivlik meyllərinin cəhdinin qarşısı alınır, sıxışdırılır. İnsan nəinki başqalarını, eləcə də özünü aldatmış olur. F.Nitsşe qarşısına belə bir məqsəd qoymuşdu ki, insanın davranışının həqiqi motivini müəyyənləşdirsin, ruhi aləmin əsl mahiyyətini açsın.

F.Nitsşe göstərirdi ki, indiki vaxtda və ondan əvvəl psixologiya əxlaqla bağlı mülahizələr yürüdür. Bununla da insan qəlbinin dərinliklərinə nəzər salmağa qorxur. Əsl psixologiya tədqiqatçısı ilk növbədə öz qəlbində olan qeyri-şüuri qorxunu yox etməlidir.

Tədqiqatçılar psixoanalizin başlıca ideyalarının buradan götürüldüyünü iddia edirlər.

Z.Freyd hesab edirdi ki, ayrı-ayrı fərdlərdə, eləcə də cəmiyyətdə, mədəni həyatda seksual meyllər mühüm rol oynayır.

1869-cu ildə Z.Freyd psixiatr və nevroloqların elmi cəmiyyətində isteriya ilə bağlı məruzə edir. Göstərir ki, onun xəstələrinin çoxu seksual pozuntulardan əziyyət çəkiblər və bu da sonda nevroza səbəb olub.

İştirakçılar Freydin bu ideyasına şübhə ilə yanaşıb, tədbirə sədrlik edən Krafft-Ebinq isə bunu şarlatanlıq adlandırır. Sonralar Freyd fikrini bir qədər dəyişdirərək göstərib ki, seksual problem ola bilsin ki, uşağın təxəyyülündə yaransın.

Bununla belə I Dünya müharibəsindən sonra Freyd Qərb ziyalılarının sevimlisinə çevrildi. V.Makdauqlun instinktlər nəzəriyyəsində belə bir ideya irəli sü-

rülürdü ki, insanın davranış motivi daxili enerjiden asılıdır. Z.Freydin də mövqeyi təxminən buna oxşardır.

Freyd və freydzimlə bağlı çoxsaylı mövqelər mövcuddur və onların heç də hamısında müsbət fikirlər söylənmir. İlk növbədə elə Freydin öz tələbələri (A.Adler, E.Fromm, K.Xorni və b.) ona qarşı çıxırlar. Bununla belə onlar Freydin ideyalarını müxtəlif aspektlərdə, o cümlədən sosioloji aspektdə öyrənməyə, tətbiq etməyə başladılar. Beləliklə, neofreydizm yarandı. Neofreydistlər və Freyd arasında, eləcə də onların öz aralarında başlıca fikir ayrılığı şəxsiyyətin davranışının dinamikasını müəyyənləşdirən başlıca meyl, istəklə bağlı idi. Freydin özü bunu libidoda (seksual meylə), A.Adler hakimiyyətə can atmada, E.Fromm ünsiyyətə, özünü qorumağa can atmada görürdü.

Neofreydizmdə dərinləşdirilmiş müsahibə, proyektiv testlər, bioqrafik metodlardan geniş istifadə olunur. Bununla yanaşı ailə tərbiyəsi, davranış motivləri və qeyri-şüari davranış kompleks halda öyrənilir.

Psixozanalizin mühüm istiqamətləri eyni zamanda sosial-psixoloji təcrübəyə, eləcə də qrup fəaliyyətinə tətbiq olunmağa başladı. Freydzimə görə, birgə fəaliyyətin əsasını emosional libido təşkil edir.

Məhz şəxsiyyətlərarası bağlılıq nəticəsində qrupun fəaliyyəti mümkün olur. Yəni qrup üzvləri bu aspektdə özlərini qrupun lideri ilə müqayisə edir, onunla birgə və ya fərqli olduqlarını dəyərləndirirlər. Məhz belə oxşarlıq əsasında qrupun digər üzvləri arasında münasibət yaranır.

Biz, idarəetmənin mahiyyətinin daha dərinə və hərtərəfli anlaşılması üçün, həm görkəmli psixoloqların, həm də psixologiya məktəblərinin nəzəriyyələrini şərh etməyə çalışdıq. Təbii ki, göstərilən nəzəriyyələrlə yanaşı geştaltpsixologiyanın, koqnitiv psixologiyanın, humanist psixologiyanın mövqeləri də əhəmiyyət kəsb edir. Bunlar bir tərəfdən psixikanın, motivasiyanın, davranışın, münasibətlər sisteminin qurulması baxımından, digər tərəfdən də fərdin qrupda davranışının öyrənilməsi baxımından vacibdir. İdarəetmədə isə bunlar zəruri şərtlərdəndir.

İdarəetmənin tarixi eramızdan əvvəl başlayıb, minillikləri əhatə etmişdir. Lakin elmin, texnikanın, cəmiyyətin inkişafından asılı olaraq, ona münasibət zaman-zaman dəyişmişdir. İdarəetmə, antik dövrdən başlayaraq, həm Avropa, həm də Şərq mütəfəkkirlərinin əsərlərində öyrənilmiş, onunla bağlı fikir və mülahizələr söylənmişdir.

Konfutsi idarəetmə ilə bağlı göstərirdi ki, idarə edənlər təhsilli, məlumatlı olmalı, elmə maraq göstərməli özlərindən aşağıların müraciət və məsləhətlərinə qulaq asmalıdırlar. Bununla yanaşı prinsipial olmalı, lakin öz fikirlərini başqalarına zorla qəbul etdirməməli, xeyirxah insani münasibətlər qurmağı bacarmalıdırlar. Konfutsi təliminin əsasını ideal insan və qayda-qanunu olan dövlətin harmoniyası təşkil edir.

Qədim Çin filosofu Mo-Tszinin konsepsiyası isə “hamıya məhəbbət” prinsipi üzərində qurulub. Mo-Tszi istedadlı adamlara hörmət etməyin, özünə hörmət qoymağın vacibliyini bildirirdi. Göstərirdi ki, sinfi mənşəyindən, mövqeyindən asılı olmayaraq, hər bir istedadlı adam dövlət işində çalışmalı, dövlətə, xalqa xeyir verməlidir. Görkəmli mütəfəkkirə görə, idarəetmədə üç əsas prinsipə əməl olunmalıdır: *“Əgər müdrik adamlara yüksək rütbə verilməsə, xalq ona hörmət etməz. Əgər müdriklər yaxşı yaşamasa, xalq onlara inanmaz. Əgər onların tabeçiliyində işçilər olmasa, ondan qorxmazlar”* [2, s.60].

Maraqlıdır ki, Şərqi mütəfəkkirlərinin həyat tərziləri ilə irəliləyən sürdükləri ideyalar bir qayda olaraq üst-üstə düşür. Bəzən bu, onların həyatı bahasına başa gəlmişdir.

İdarəetmə ilə bağlı antik yunan filosofu Pifaqorun (b.e.ə. VI əsr) fikirləri maraqlı kəsb edir. Pifaqor cəmiyyəti idarə edə bilən, onun çatışmazlıqlarını aradan qaldırmağı bacaran şəxsiyyətlərin formalaşdırılmasını vacib sayırdı. Hətta bu vəzifəni icra etmək üçün nüfuzlu məktəb yaratmışdı. Pifaqor özü bu adamları «elmlil aristokratiya» adlandırdı.

Pifaqor ruhun bərabərliyi ideyasını inkar edirdi. Göstərirdi ki, ümumiyyətlə, təbiətin özündə bərabərlik yoxdur. Eləcə də insanlar arasında bərabərlik ola bilməz. Çünki onların bəziləri qabiliyyətli və fəaldırlar, digərləri az qabiliyyətli, itaətkarlığa meyillidirlər. Pifaqor göstərirdi ki, bu fərqlər irsi deyil, ona görə də hətta varlı, aristokrat ailələrdə də qabiliyyətsiz, idarə etməyi bacarmayan uşaqlar doğula bilər. Buna görə də o, hesab edirdi ki, qabiliyyətli insanlar axtarılıb tapılmalı və xüsusi təlim verilməlidir.

Pifaqorun hakimiyyətin ağıllı və təhsilli adamlar tərəfindən idarə olunması ideyası sonralar Platonun ideal cəmiyyət nəzəriyyəsində daha da inkişaf etdirildi.

XII-XIII əsrlərdə kütlənin idarə olunması, psixi gərginliyin azaldılması ilə bağlı mühüm tədqiqatlar aparıldı. Bu tədqiqatların əhəmiyyətini başa düşmək üçün orta əsrlər insanının düşüncə tərzinə nəzər salmaq vacibdir.

Orta əsrlərdə insanların qrupa bağlılığı çox güclü idi. Bu isə onlarda oxşar davranış və şüurun formalaşması üçün zəmin yaradırdı. Yəni, hər hansı bir sosial qrupun üzvü olan şəxs qrupun bütün üzvləri ilə eyni hüquq və səlahiyyətlərə malik olurdu. Bu, bir tərəfdən özünüqoruma, digər tərəfdən mövqeyini möhkəmləndirməyə şərait yaradırdı.

Əgər antik dövrdə insanların emosional halətinə, hisslərinə natiqlik sənəti başlıca təsir göstərirdisə, orta əsrlərdə qeyri-verbal ünsiyyətə (jest, pauza, səsin tonu və s.) daha geniş yer verilirdi.

XIX əsrin II yarısından başlayaraq cəmiyyət, davranış idarəetmə məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilir. Bu sırada E.Dyurkheymin adını xüsusi qeyd edirlər. Dyurkheymə görə sosial reallıq bioloji və psixoloji hadisələrin vəhdətindən yaranır. O, hesab edir ki, cəmiyyət fərdlərdən yaransa da, bu, adi hisslərin birləşməsi deyil. Fərddən yuxarıda yüksək ruhi birlik – kollektiv dayanır. Kollektiv həyatın məqsədi isə fərdlərin cəmiyyətə inteqrasiyasından ibarətdir. Dyurkheym göstərir ki, qrup daxilində fərd öz maraqlarını ümumi məqsədə qurban verir. Qrupda öz yerini tutmaq, sosial rolunu yerinə yetirmək fərdin intellektual inkişafına təkan verir. İnsan fəaliyyətinin ən yüksək forması kollektiv fəaliyyətdir.

Dyurkheymə görə, cəmiyyət fərdlərin özünməxsus birliyi. Cəmiyyətin sistemi isə yerləşdiyi ərazidən, ünsiyyət dairəsindən və ictimai şüurdan asılıdır. Bununla yanaşı sosial hadisələr, əxlaq normaları, dini inanclar da burada əsaslı rol oynayır. Onların məcburi olması, cəmiyyətin özündən gəlməsi fərdin təfəkkür tərzini, fəaliyyət formasını da müəyyənləşdirir.

Əlbəttə H.Tard, L.Levi-Bryul və başqalarının tədqiqatları və irəliləyən sürdükləri ideyalar həm öz vaxtında, eləcə də müasir dövrimizdə xüsusi aktualıq kəsb edir. Bütün bunlar idarəetmənin mahiyyətinin başa düşülməsində müstəsna əhəmiyyət daşıyır.

XX əsrin II yarısından idarəetməyə, onu psixoloji əsaslarının işlənməsinə ehtiyac artdı. Bunun bir səbəbi məhsuldarlığın artırılması ilə bağlı idisə, digər səbəbi şəxsiyyətlərarası münasibətlərlə bağlı idi. Əgər ötən əsrin 70-ci illərində idarəetmə ilə bağlı tədqiqatlar əmək və təhsil sahələrini əhatə edirdisə, indi demək olar ki, bütün fəaliyyət sahələrini əhatə edir.

Psixologiyanın digər sahələri ilə müqayisədə idarəetmənin yeni sahə olması na baxmayaraq, o daha sürətlə inkişaf edir və daha çox praktik yönümlü olur.

Xarici ölkə psixoloqlarının idarəetmə ilə bağlı tədqiqatlarının tarixi yüz ildən artıq olduğu halda, keçmiş SSRİ-də bu tarix əlli ilə yaxın bir dövrü əhatə edir. Azərbaycanda isə idarəetmə ilə bağlı tədqiqatlara yalnız müstəqillik illərindən sonra başlanmışdır.

Müasir dövrdə idarəetmə ilə bağlı iki fərqli mövqe mövcuddur. Birinci mövqe belədir ki, indi elm və texnika, avtomatlaşma elə bir həddə çatıb ki, bütün sahələrdə, o cümlədən idarəetmədə insan fəaliyyətinə o qədər ehtiyac qalmır. Doğrudan da bu sahədə böyük nailiyyətlər qazanılmışdır. Hətta yaxın onilliklərində “süni intellektin” yaradılacağı gözlənilir. Bunun müsbət tərəfləri ilə yanaşı neqativ tərəflərinin olacağı da söylənilir. Amerika psixoloqu Xarris qeyd edir ki, qorxulu orası deyil ki, robot, kompüter insan kimi fikirləşəcək, qorxulu orasıdır ki, insanlar robot kimi düşünəcək. İkinci bir mövqe isə belədir ki, heç bir texnika, avtomatlaşma insanı əvəz edə bilməz. Sadəcə olaraq idarəetmənin yeni forma və üsulları yaranacaq. İstənilən sahədə birgə fəaliyyət varsa, onun idarə olunması zərurəti yaranır. Müasir dövrdə sosial idarəetmənin müxtəlif növləri mövcuddur. Onlardan biri istehsalatı, digəri sosial-siyasi, üçüncü isə insan-insan münasibətləri ilə bağlı olan sahələrin idarə olunmasıdır. İnsan-insan münasibətlərinin idarə olunmasına təhsil sisteminin, o cümlədən ali təhsil sisteminin idarə olunması aid olunur. Təbii ki, bu üç növ idarəetmə formaları arasında ümumi cəhətlərlə yanaşı, fərqli, spesifik cəhətlər də vardır.

İdarəetmənin artıq müstəqil elm və fəaliyyət sahəsinə çevrilməsi, onun iqtisadi, hüquqi, təşkilati tərəflərinin öyrənilməsini zəruri etmişdir. Təhsil sahəsində isə bunlarla yanaşı idarəetmənin pedaqoji-psixoloji tərəflərini ön plana çəkir. Məhz bu amillərin hamısının vəhdətdə götürülməsi nəticəsində səmərəli idarəetmədən danışmaq mümkündür. Eyni zamanda müxtəlif elm sahələrinin: iqtisadiyyat, psixologiya, sosiologiya, hüquq və s. vəhdətdə götürülməsini tələb edir. Bununla yanaşı idarəetmənin müstəqil elm sahəsi kimi götürülməsi onun praktik tərəflərinin, fəaliyyətin səmərəliliyinin artırılması baxımından da zəruridir. Yəni idarəetmə elmini öyrənmədən problemin praktik həlli də mümkün deyil.

Məlum olduğu kimi, müasir dövrdə psixologiya fəaliyyətin subyektiv tərəflərinə xüsusi diqqət yetirir. Burada müəssisənin rəhbərliyi, rəhbər-işçi münasibətləri, idarəçilik və tabeçilik, idarəetmədə iyerarxiya, hər bir vəzifənin tələb etdiyi keyfiyyətlər və s. idarəetmənin subyektiv tərəfləri ilə sıx bağlıdır. Rəhbərin fəaliyyətinə proqnozlaşdırmaq, əlaqələndirmə, nəzarət və s. bu kimi funksiyalar daxildir. İdarə edənin həmin sahənin səriştəli mütəxəssisi olmaqla yanaşı, ünsiyyət və münasibət qura bilmək qabiliyyəti olmalıdır. Göründüyü kimi, idarəetmənin xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də bir sıra bacarıqları (problemin qoyuluşu, nəticənin əvvəlcədən proqnozlaşdırılması, fəaliyyətin planlaşdırılması, fəaliyyətin

əlaqələndirilməsi və s.) vəhdət halında özündə birləşdirə bilməklə bağlıdır. Bütün bu bacarıqların mərkəzində isə kollektivin fəaliyyətini sinxron şəkildə tənzimləmək durmalıdır. Kollektiv üzvlərinin fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi isə idarə edəndən yüksək intellektual səy və bacarıq tələb edir. Başlıca funksiya isə fəaliyyətin məqsəd və vəzifələrinin planlaşdırılması və yerinə yetirilməsinin üsul və vasitələrinin müəyyənləşdirilməsi və ona nəzarətdən ibarətdir.

İdarəetmə fəaliyyətinin sosial-psixoloji xarakterini müəyyənləşdirmək üçün ilk növbədə idarə edənin fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərini və fəaliyyətinin strukturunu müəyyənləşdirmək lazımdır.

A.N.Leontyev, L.İ.Bojovic, A.V.Petrovski, D.İ.Feldşteyn və b. fəaliyyətlə bağlı tələbat, motiv, məqsəd və s. nəzərə alınmasını zəruri sayırlar. İkinci bir istiqamət isə L.S.Vıqotski, A.Q.Kovalev, İ.S.Kon və b. tərəfindən irəli sürülür. Bura fəaliyyətin və şəxsiyyətin istiqaməti, məqsədi, psixi akt və s. daxildir. Başqa sözlə, fəaliyyət (obyektiv) və ona münasibət (subyektiv) vəhdətdə götürülür. Bu zaman fəaliyyətin əsas komponentləri bir-birlərini əvəz edir. Burada tələbat məqsədə, məqsəd motivə çevrilir. Eləcə də əksinə.

Ona görə də idarəetmə fəaliyyətinin psixoloji təhlili zamanı ilk növbədə tələbat, motiv və vəzifələr, bundan sonra isə fəaliyyətin həyata keçirilməsi nəzərdən keçirilir.

Problemlə bağlı ədəbiyyatın təhlili və müşahidələrimizə əsaslanaraq deyə bilərik ki, idarə edənin (rəhbərin) tələb və tələbatı ilə digər işçilərin tələbatları, ümumi məqsədləri üst-üstə düşdükdə, kollektivin ümumi fəaliyyətinin səmərəliliyi yüksəlir və kollektivdə müsbət psixoloji mühit formalaşır. Başqa sözlə, idarəetmədə başlıca vəzifə düzgün planlaşdırma, onun həyata keçirilməsinin yol və vasitələrinin düzgün müəyyənləşdirilməsi və işçilərlə onun müzakirə olunaraq bəyənilməsindən ibarətdir.

İdarə edən ilk növbədə qarşıya qoyulmuş vəzifənin həyata keçirilməsi üçün işi əvvəldən axıradək təxəyyülündə canlandıra bilməlidir. Bununla yanaşı, hər mərhələdə icraçıların görəcəkləri işi konkretləşdirməli, fəaliyyətin maddi və mənəvi təminatını, yol və vasitələrini aydın təsəvvür etməlidir. Bütün bunların mərkəzində isə təşkilati qərarlar dayanmalıdır. Qarşıya qoyulmuş vəzifələrin həll olunması, məqsədə çatılması üçün rəhbər düzgün qərarlar qəbul etməli, işin gedişini nəzarətdə saxlamalıdır.

Perspektiv planı işləyərkən, idarə edən fəaliyyət sahəsini, kadrların səriştəliyini nəzərə almalı, işin gedişində, situasiyadan asılı olaraq, korreksiya etməyi bacarmalıdır. Eyni zamanda idarə edən digər vasitələrdən də istifadə etməlidir. Bura kompüter, yazılı hesabatları, işin icra vəziyyətini və s. aid etmək olar.

İdarəetmənin psixoloji təhlili göstərir ki, burada vacib məsələlərdən biri də fəaliyyətin planlaşdırılması və qərarların qəbulu zamanı rəhbərin onu işçilərlə müzakirə etməsi ilə bağlıdır. Fəaliyyətə başlamazdan əvvəl onun planlaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirilməli, bundan sonra işə başlanmalıdır. Əbəs yerə demirlər ki, düzgün planlaşdırma işin yarısıdır.

İdarəetmə səriştəsi olan rəhbər eyni zamanda kadrları düzgün seçib yerləşdirməyi və həyata keçirir. Kifayət qədər mürəkkəb və çoxşaxəli olan idarəetmə fəaliyyəti

yəti rəhbərdə bir sıra şəxsi keyfiyyətlərin olmasını tələb edir. Bura ünsiyyətə girə bilməkdən tutmuş, temperament tipinədək çoxsaylı keyfiyyətlər daxildir.

Rəhbər çalışmalıdır ki, bütün struktur bölmələri vahid bir mövqedən çıxış etsin, hətta işi icra edən hər bir işçi üçün məqsəd və vəzifə aydın olsun.

Bir daha qeyd etmək istərdik ki, idarəetmə fəaliyyət sahəsi ilə birbaşa bağlıdır. Bir fəaliyyət sahəsi üçün özünü doğruldan idarəetmə üslubu ola bilsin ki, digər sahə üçün yararsız olsun.

Təbii ki, istehsal sahəsində kollektivin idarə olunması ilə, təhsil sahəsində fəaliyyət göstərən kollektivin idarə olunmasını eyniləşdirmək olmaz. Eyni zamanda bütün sahələr üçün oxşar xüsusiyyətlər də vardır. Digər bir cəhət eyni sistemə aid olan fəaliyyət sahəsində də fərqli, spesifik xüsusiyyətlər vardır. Belə ki, orta məktəbin idarə olunması ilə ali məktəbin idarə olunmasını da eyniləşdirmək mümkün deyil. Burada kollektivin yaş tərkibi, kadrların səviyyəsi və s. onlarla amil öz təsirini göstərir və hökmən nəzərə alınmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Abbasov O.A. Təhsilin idarə olunması. Bakı: MM-S, 2016.
2. Əliyev R. Psixologiya tarixi. Bakı: Nurlan, 2006.
3. Haqverdiyev B.Y. İdarəetmə psixologiyası. Bakı: Elm, 2008.
4. Сеидов С.И. Психология менеджмента. Баку: Чашыюглы, 2000.
5. Саугстад П. История психологии. Самара: Бахрах, 2008.
6. Файоль А. Общее и промышленное управление. М.: Контроллинг, 1992.

Summary

Social-psychological essence and structure of management

In the article it is spoken of the theoretical-historical aspects, their essence and issues of structure of management. The thoughts of the preminent thinkers, linked with behaviorism, human being, conduct and management are investigated. In the article at the same time, necessary qualities for management, communication and attitude, planning and other problems are touched upon, their social-psychological essence is explained.

Резюме

Социально-психологическая сущность и структура управления

В статье рассматриваются теоретико-исторические аспекты управления, раскрываются структурные особенности и сущность данного понятия. При изучении данной проблемы учитываются мнения мыслителей античного периода. Теоретическое направление изучаемого явления связывается с именами представителей бихевиоризма и психоанализа. Конкретно изучаются поведенческое и управленческое начала. В статье определяется важность таких понятий, как: «личностные качества», «общение и отношение», «планирование», а также их социально-психологическая значимость.

**Səməd Mehdiyev,
Namiq Kərimov**
ADU

**AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ PARLAMENTİNİN
YARADILMASI VƏ FƏALİYYƏTİ**

Açar sözlər: Milli Şura, Parlament, qanun, hökumət

Keywords: National Council, Parliament, law, government

Ключевые слова: Национальный Совет, Парламент, закон, правительство

Avropa demokratiyası ilə əlaqə yaratmaq üçün parlament üsul-idarəsinin təsis edilməsi zəruri idi. Hələ ingilislər Bakıya gəlməmişdən bir gün əvvəl, noyabr ayının 16-da Milli Şura öz iclasında bu məsələyə baxdı və noyabr ayının 19-da seçki qanunu qəbul edildi [5, s.152]. Azərbaycan parlamenti yaratmaq haqqında qanunda göstərilirdi ki, yaranmış fəvqəladə vəziyyətlə əlaqədar olaraq və bu situasiyada Müəssislər Məclisinin çağırılması qeyri-mümkün olduğu üçün Milli Şuranı müvəqqəti ümumdövlət qanunvericilik orqanına- Azərbaycan parlamentinə çevirmək qərara alınır. Azərbaycanın gələcək taleyi üçün Təsis Məclisi və seçkilər haqqında qanunların mühüm əhəmiyyəti oldu. Bu addım böhranlı vəziyyətdən Azərbaycan siyasi xadimlərinin bacarıqla istifadə etmək iqtidarında olduğuna dəlalət edirdi. Milli Şuranın qəbul etdiyi qərarla Azərbaycanda yaşayan bütün xalqların və siyasi partiyaların parlamentdə təmsil edilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Seçkilərin vaxtı dəqiq müəyyənləşdirilməmişdi, əslində yaranmış vəziyyət buna imkan vermədi, belə olduqda Milli Şura öz işini geniş əsasda yenidən qurdu. Onun tərkibi hər 24 min əhəlidən 1 deputat olmaqla, inzibati ərazi bölgüsü üzrə yerlərdən göndərilən və milli azlıqda qalan xalqların nümayəndələrinin kooptasiya edilməsi hesabına xeyli genişləndirildi. . Qanuna müvafiq olaraq bir palatalı parlament 120 nəfərdən ibarət olmalı idi. Milli Şuranın 44 üzvündən başqa müsəlman əhəlidən ibarət 36 nəfərin parlamentin tərkibinə daxil edilməsi nəzərdə tutulurdu. Bu 36 nəfərin azərbaycanlılardan ibarət olması təsadüfi deyildi. Çünki, o vaxt 2,75 milyonluq Azərbaycan əhalisinin 1,9 milyonunu azərbaycanlılar təşkil edirdilər. Bu 36 nümayəndənin 5-i Bakıdan, 2-si Göyçaydan, 2-si Cavad qəzasından, 3-ü Qubadan, 2-si Lənkərandan, 2-si Şamaxıdan, 3-ü Gəncədən, 2-si Ərəşdən, 1-i Cavanşir qəzasından, 2-si Nuxadan, 2-si Şuşadan, 3-ü Zaqataladan, 2-si Zəngəzurdan, 1-i Qazaxdan, 1-i Cəbrayıl qəzasından, 3 nəfəri keçmiş İrəvan quberniyasının azərbaycanlılar yaşayan hissəsindən (Naxçıvan, Şərur və Ordubaddan) və 1 nəfəri Borçalı qəzasından seçilməli idi. Qanunda qeyd edilirdi ki, parlamentdə bütün

Azərbaycan ərazisində yaşayan millətlər bərabər şəkildə, Azərbaycan Respublikası əhalisinin milli tərkibinə uyğun təmsil olunmalıdırlar. Azərbaycan Parlamenti 120 deputatdan ibarət olmalı idi, milli tərkibə uyğun olaraq 80 yer azərbaycanlılara, 21 yer ermənilərə, 10 yer ruslara verilməli idi. Yəhudi, alman, gürcü və polyak nümayəndələrinin hər biri üçün bir yer, həmkarlar ittifaqı şurası və neft sənayeçiləri ittifaqı üçün üç yer nəzərdə tutulmuşdu [1, s.11-13; 3, s.338-339].

İslam aləmində ilk dəfə qadınlara seçkilərdə iştirak etmək hüququ verildi. Nümayəndələr, gizli, müstəqil və birbaşa yolla seçilirdilər.

Parlament haqqında qanun elan ediləndən sonra Azərbaycanda siyasi vəziyyət ciddi surətdə gərginləşdi. Azərbaycanın qeyri-millətlərdən olan əhalisi bu qanunu narazılıqla qarşıladı. Rus və erməni milli şuralarının müəyyən hissəsi Azərbaycanı Rusiya mülkiyyətinin bir hissəsi hesab edərək, Azərbaycan xalqının öz müqəddarətini təyin etmək hüququnu qəbul etmirdi. Buna görə də öz nümayəndələrini Azərbaycan parlamentinə göndərməkdən boyun qaçırdılar. Yalnız Azərbaycan hökumətinin düzgün və çevik siyasəti, nəhayət, general Tomsonu inandıra bildi ki, Azərbaycan hökuməti Bakıda ciddi siyasi qüvvədir və onunla dialoq zəruridir. Bütün bu danışıqlar nəticəsində general Tomson parlamentin açılışına mane olmayacağını bildirdi.

Azərbaycan parlamentinin açılışı ərəfəsində Ü.Hacıbəyov yazırdı: “Gözlər var ki, dünənə qədər əsir olan bir milləti bu gün sərbəst görmək istəmir, qulaqlar var ki, lal edilmiş bir dilin söz söyləməsini eşitmək istəmir, qəlblər var ki, bir əsrdən artıq məhkum qalan bir millətin bu gün hakimiyyət dəxi, yalnız müstəqil və azad olmasını qəbul etmək istəmir”.

1918-ci il dekabr ayının 7-də ölkədə yaranmış çox mürəkkəb və ziddiyyətli bir şəraitdə Azərbaycan parlamentinin birinci iclası oldu. İclas H.Z.Tağıyevin təşəbbüsü və maddi yardımını ilə inşa edilmiş qızlar gimnaziyasının (indiki Azərbaycan EA Əlyazmalar İnstitutu) binasında keçirildi.

Şəhərdə bayram əhval-ruhiyyəsi hiss olunurdu. İdarə və müəssisələr, təhsil ocaqları işləmirdi. Milli bayraq və xalılarla bəzənmiş parlamentin iclas zalında Müsavat partiyasının nümayəndələri zalın orta hissəsində, hümmətçilər (menşeviklər), sosialistlər sol tərəfdə, bitərəflər (İttihad) sağ tərəfdə əyləşmişdilər.

Parlamentin açılışında 120 deputatdan 96-sı iştirak edirdi. Bundan 10 erməni, 5 rus, 5-i də müxtəlif millətlərdən olmaq üzrə 20-si qeyri-müslim olub mütəbaqi 65 əza kamilən islam və bir kaç zətdən məada, təməmilə türk idi. Firqə etibarilə, məclis şu surətlə inşa ediyordu: «Müsavat» firqəsi – 27, Müsavata iltihaq edən bitərəf qrup – 6, «İttihad» firqəsi – 11, sosialist bloku – 10, Əxrar firqəsi – 7, Müstəqilələfkar – 3 [11, s.53]. Erməni deputatların bir hissəsi Parlamenti boykot etməyə başladılar. Parlamentin açılışında müttəfiq dövlətlərin Bakıda olan hərbi qüvvələrinin nümayəndəsi polkovnik Q.Kokkerel, İranın baş konsulu Səədülvəzir, İran maliyyə agentı Vəkilülmülk, Şimali Qafqaz Dağlıların nümayəndələrindən hökumətin sədri T.Çermoyev və Azərbaycanda Dağlılar İttifaqının səlahiyyətli nümayəndəsi Ə.Qandəmirov, Gürcüstan Respublikasının nümayəndəsi Korçevadze və digərləri iştirak edirdilər [5, s.153]. Parlamentin ilk iclasını Milli Şuranın sədri M.Ə.Rəsulzadə açıb qısa təbrik nitqi söylədi: “Azərbaycan parlamentinin hörmətli üzvləri, mənə çox böyük xoşbəxtlik- Azərbaycan parlamentinin ilk icla-

sını açmaq nəsbib oldu. Parlamentin üzvləri öz vətənlərinin azad və müstəqil yaşaması ideyasının həyata keçməsi naminə xidmət göstərməlidirlər. Böyük hadisələrin gedişi bizi o məqama çatdırdı ki, rus dövlətinin tərkibində olan hər bir xalq öz ixtiyarına buraxılmış, o özü öz taleyi haqqında çalışmalı, öz həyatını qurmalı, xarici əlaqələrini özü nizama salmalıdır. Rusiyada baş verən çevriliş xalqların azad inkişaf və demokratik əsaslarda öz müqəddaratını təyin etmək ümidini doğrultmadı. Ümumrusiya Müəssisələr məclisinin üzvləri sifəti ilə Rusiyaya göndərilən xalq elçilərinin, xalqların azad ittifaqını yaratmaq ümidləri boşa çıxdı, onları aldatdılar. Mərkəzi Rusiyada əmələ gəlmiş anarxiya xalqları yeni əsaslarla, azad, özünü idarəetmə və xalqlar dostluğunu möhkəmləndirməklə dövlət quruluşunda hər hansı bir dəyişiklik etmək imkanından məhrum etdi və onların hər birini öz sosial-siyasi hüquqlarını əldə etmək üçün təbii yolla-istiqlal yolu ilə getməyə məcbur etdi. Başqa çıxış yolu yoxdur. Elə həmin yolla da Azərbaycan dövləti və onun parlamenti yarandı. Bizim Rusiyadan ayrılmağımız məhz Rusiyaya münasibətdə düşmənçilik aktı demək deyil. Biz rus xalqından küsmürük, o despotizm zülmü altında bizdən az əzab çəkməyib, bizim hərəkətimiz başqa zülmün-Rusiyada hökm sürən anarxiyanın nəticəsidir. Bizim istiqlaliyyətimiz bizə sürətlə inkişaf etmək, “azad xalqlar cəmiyyətinin” azad, sərbəst üzvü olmaq imkanı verəcəkdir”. 1917-ci ilin fevral inqilabından sonra baş vermiş hadisələrin dərin təhlilini verərək M.Ə.Rəsulzadə dedi: "Biz Rusiyanın səadətinə istəriz, Rusiya camaatını seviriz, fəqət, kəndi istiqlalimizi də əziz tutarız. Cəbr ilə qəbul etdirilən bir şeydə səadət olmaz. Çünki səadət və hürriyyət istiqlaldır. İştə bunun üçün əfəndilər, müstəqil Azərbaycanı təmsil edən o üç boyalı bayrağı Şurayi-Milli qaldırmış, türk hürriyyəti, islam mədəniyyəti və müasir Avropa iqtidarı -əhrarınəsini təmsil edən bu üç boyalı bayraq daima başlarımızın üstündə ehtizaz edəcəkdir. Bir dəfə qaldırılmış bayraq bir daha enməyəcəkdir". Parlamentin açılışındakı çıxışının sonunda M.Ə.Rəsulzadə dedi: "Bu gün firqə ehtirasları, şəxsi qərəzləri və bütün bu kimi vətən və millət qayəsi qarşısında səqit qalan qərəzlər atılmalı, vətən qayğısı, millət duyğusu hər şeydən yüksək tutulmalıdır". 594 Azərbaycan parlamentinin ilk iclasında iştirak etmiş Ü.Hacıbəyov yazırdı: “Məhəmməd Əmin nitqi-iftitahiyyəsində bu üç rəngin: türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək amalı əlamətlərindən ibarət olduğuna işarə ilə-bu bayraq yendirilməz! dedikdə bütün məclis ayağa qalxıb, əl çala-çala bayraqları salamlarkən ən təəssüratı-fövqəl adəmdən başımın tükləri biz-biz durdu” .

Öz atəşli nitqini bitirib M.Ə.Rəsulzadə parlamentə sədr və sədr müavini seçməyi təklif etdi. Şəfi bəy Rüstəmbəylinin təklifi ilə bitərəf hüquqşünas Əli Mərdan bəy Topçubaşov Azərbaycan parlamentinin sədri, müsəvat partiyasının üzvü hüquqşünas Həsən bəy Ağayev sədrin birinci müavini seçildi. Ə.M.Topçubaşov bu iclasda iştirak etmədi (o, İstanbulda Azərbaycan Respublikasının Türkiyədəki nümayəndəsi idi). Ona görə də parlamentin sonrakı iclasları H.Ağayevin sədrliyi ilə keçdi. Ənənəyə uyğun olaraq parlamentin yaşca ən kiçik üzvü R.Vəkilov, H.Ağayevin təklifinə əsasən parlamentin katibi seçildi [1, s. 34-50; 4, s.184-187].

Daha sonra, xitabət kürsüsünə Azərbaycanın Nazirlər Şurasının sədri F.Xoyski qalxdı və öz nitqini bu sözlərlə başladı: “Bu gün öylə böyük, əziz və mübarək gündür ki, bunu biz azərbaycanlılar yuxumuzda da görə bilməzdik: bu

gündür ki, milli müqəddaratımızı öz əlinizə aldınız” [9, s.77]. Sonra, o başçılıq etdiyi hökumətin işə başladığı ağır və mürəkkəb şəraiti belə səciyyələndirdi: “Fəaliyyətimizin bu altı ayı ərzində biz ölkəni anarxiya və xaos vəziyyətindən çıxarmaq üçün əlimizdən gələnlər hər şeyi etdik, dəmir yolda hərəkəti bərpa etdik, poçt-teleqraf və başqa müəssisələri işə saldıq, ölkənin maliyyə işlərini nizama saldıq, məhkəmə təsis etdik” və s. Xarici çətinliklərdən bəhs edərək, natiq yeni yaranmış Azərbaycan dövlətini iki dar sıldırım qaya arasından sınımaq şərti ilə keçməli olan çöpdən düzəlmiş bir qayıqla müqayisə etdi. Daha sonra, Azərbaycanın qonşu respublikalarla münasibətini xarakterizə edib F.Xoyski qeyd etdi ki, Gürcüstanla tam dostluq əlaqələri yaratmışıq, mübahisəli məsələləri dinc yolla qarşılıqlı inam əsasında həll edirik. Dağlılar hökuməti ilə də yaxınlaşmışıq, onlarla da tam kontakt əsasında işləyirik və s. Öz nitqini bitirib F.Xoyski hökumətin istefası ilə bütün hakimiyyətin respublika parlamentinə təhvil verilməsini elan etdi [1, s.34-50].

Fraksiyaların nümayəndələri də öz bəyanatlarını bildirdilər. Bütün çıxışlarda qırmızı xətlə keçən əsas ideya Azərbaycanın istiqlaliyyətinin, milli-siyasi hüquqlarını qoruyub saxlamaq və ölkədə demokratik quruluş qurmaq ideyası idi.

Parlamentin qərarı ilə hökumətin istefası qəbul edildi və yeni kabinetin təşkilinə qədər ona öz işini davam etdirmək tapşırığı verildi.

İttihad partiyasının üzvü Q.Qarabəylinin təklifi ilə parlament siyasi məhbuslara əfv-ümumi verilməsi qərarını qəbul etdi. Daha sonra mandat, təsərrüfat və reqlament komissiyaları üzvlərinin seçilməsi ilə təsis iclası bağlandı.

Öz fəaliyyətinin ilk mərhələsində Azərbaycan parlamentinin 93 üzvü vardı, bunlar 9 siyasi partiyayı və fraksiyanı təmsil edirdilər. Qeyd edilməlidir ki, indiyədək nəşr olunmuş əsərlərdə parlamentin tərkibi haqqında məlumatlar ziddiyyətlidir. Məsələn prof. H.Əzimovun fikrincə, parlament üzvlərinin sayı 95, A.Balayevə görə isə 97 idi. Lakin Azərbaycan dövlət arxivindən əldə etdiyimiz sənəddə göstərilir ki, onların sayı 93 nəfər idi ki, bunların 26 nəfəri müsəvat partiyasından, 11-i ittihad partiyasından, 10-u Əhrar, 5-i Hümmət (məşəvik), 7-si “milli azlıq” partiyasından, 5-i erməni fraksiyasından, 6-sı isə daşnak fraksiyasından idi. Beləliklə, görürük ki, Azərbaycan parlamentində bütün siyasi qüvvələr, partiya və ictimai təşkilatlar təmsil olunmuşdu. Mirzə Bala Məmməd zadə deputatların sayı ilə bağlı qeyd edir ki “Burada 120 deputat yerini axıradək 93-95- dən artıq deputat olmamışdır” [10, s.110].

Parlament elə təşkil edilmişdi ki, respublika hökuməti tam mənası ilə onun qarşısında hesabat verməli idi. Məsələn şərqində, ilk dəfə Azərbaycanda parlament idarə formasının yaradılmasına təşəbbüs göstərilmişdir.

Parlamentin gündəlik işlərini idarə etmək üçün sədr, müavin və katiblərdən başqa fraksiyaların sədrlərindən ibarət senyoren-konvent seçildi. Buraya müsəvat fraksiyasından M.Ə.Rəsulzadə, ittihad fraksiyasından Q.Qarabəyli, demokratik bitərəflər fraksiyasından X.Sultanov, azlıqda qalan millətlər fraksiyasından S.Vonsoviç və Sxokaya, rus-slavyan cəmiyyəti fraksiyasından M.Vinoqradov, Əhrar fraksiyasından A.Qardaşov, sosialistlərdən C.Hacinski daxil idi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan parlamentinin müvcud olduğu dövrdə 140-a qədər ümumi iclası olmuşdur. 1919- cu ilin sonuna qədərki dövrdə olmuş 110 iclasın 13-ü kvorum olmadığından baş tutmamış, 2 iclas təntənəli yubiley

iclası xarakterində olmuş (Azərbaycanın müstəqilliyinin birilliyi münasibətilə 1919-cu ilin 28 may tarixli və Bakının fəthinin ildönümü münasibətilə 1919-cu ilin 15 sentyabr tarixli iclasları), 1 fəvqaladə iclas Gürcüstanla Ermənistan arasında müharibənin başlanmasına həsr olunmuşdu. Daha üç iclas da təntənəli şəraitdə keçmiş, onlar Fevral inqilabının ikinci ildönümünə, Azərbaycanla Gürcüstan arasında hərbi ittifaqın bağlanması və parlamentin təşkilinin ildönümünə həsr edilmişdi. Qalan 91 iclas adı iclas idi [9, s. 80-81].

Dekabr ayının 18-də parlamentin sədr müavini H.Ağayev fraksiyaların sədr-ləri ilə məsləhətləşdikdən sonra hökumətin təşkilini yenidən Fətəli xan Xoyskiyə tapşırırdı və ondan vətənin belə çətin günündə müştərək hökumət təşkil etmək yükünü öz üzərinə götürməyi xahiş etdi. Dekabr ayının 22-də Nazirlər Şurasının sədri və xarici işlər naziri F.Xoyski yeni nazirlər kabinetinin tərkibini elan etdi [3, s. 343-350]. Dekabr ayının 26-da parlament F.Xoyski kabinetinə öz etimadını bildirdi. Bundan cəmi iki gün sonra, yəni dekabrın 28-də general Tomson nazirlər kabinetini tanıdığını bildiren bəyanatla çıxış etdi [9, s. 78].

Parlamentin istifadə etdiyi dil dövlət dili statusuna malik Azərbaycan türkcəsi idi. Qeyri – yerli əhali nümayəndələri çıxışların rus dilində olmasını təklif etdikdə parlamentin iclaslarından birində bu məsələ xüsusi müzakitə olunmuş və bu xüsusda qərar qəbul edilmişdi. Qərara əsasən parlamentin rəsmi dili Azərbaycan türkcəsi elan olunmuş, digər millətlərin nümayəndələrinin öz çıxışlarını rus dilində etmələri məqbul hesab edilmişdi. Bununla belə rəsmi sənədlərin hamısı dövlət dilində tərtib edilirdi.

Məlumdur ki, Azərbaycan parlamentinin ilk tədbirlərindən biri Fransaya beynəlxalq Paris sülh konfransına səlahiyyətli nümayəndələr göndərilməsi idi. [9, s. 78]. Bu nümayəndə heyəti qarşısında Avropa dövlətləri tərəfindən Azərbaycanın suverenliyinin tam və şərtsiz tanınmasına nail olmaq vəzifəsi qoyulmuşdu. 1919-cu il yanvar ayının 8-də nümayəndə heyəti Bakıdan Parisə yola düşdü. Nümayəndə heyəti aşağıdakı tərkibdə idi: Ə.M.Topçubaşov (parlamentin sədri) - nümayəndə heyətinin başçısı, M.H.Hacınski, Ə.A.Şeyxülislamov, Ə.Ağayev; müşavirlər sifəti ilə - M.Məhərrəmov, M.Mehdiyev, C.Hacıbəyli, Ə.Hüseynzadə, V.Marçevski və başqaları [6, s.213-217; 8, s.224-227].

Azərbaycan nümayəndə heyəti bir qədər İstanbulda qaldıqdan sonra may ayında Parisə çatdı.

1919-cu ilin mart ayında F.Xoyskinin Nazirlər kabineti istefa verdi və aprel ayının 14-də yeni (4-cü kabinet) elan olundu. N.Yusifbəylinin Nazirlər Şurasının sədri və daxili işlər naziri olduğu yeni kabinet formalaşdırıldı. Parlamentdə hökumət proqramı ilə çıxış edən yeni baş nazir N.Yusifbəyli bəyan etdi ki, xarici siyasət sahəsində onun hökumətinin əsas vəzifəsi, böyük dövlətlərin Azərbaycanın suverenliyini tanımaqlarına nail olmaq, ölkənin ərazi bütövlüyünü təmin etmək və qonşu dövlətlərlə mehriban, xoş qonşuluq münasibətlərini saxlamaqdan ibarət olacaqdır. Baş nazir Azərbaycan hökumətinin bərabərhüquqluluq və bir-birinin daxili işlərinə qarışmamaq prinsipləri əsasında Sovet Rusiyası ilə münasibətlərini bərpa etməyə hazır olduğunu bildirdi.

Öz hökumətinin daxili siyasət fəaliyyətinin əsas prinsiplərindən bəhs edərək, N.Yusifbəyli qeyd etdi ki, “əsas azadlıqlar – söz azadlığı, yığıncaq azadlığı,

ittifaq və tətill azadlığı – hər bir mədəni demokratik ölkənin bünövrəsini təşkil edir. Hökumət bu əlaqələri və azadlıqları saxlamaq və qorumağı özünün əsas vəzifəsi hesab edir”. Daha sonra N.Yusifbəyli qeyd etdi ki, onun hökuməti fəhlələrə azad əmək və kəndlilərə - torpaq verməyə səy göstərəcəkdir.

Denikin ordularının Petrovsk (indiki Mahaçqala) və Dərbəndi zəbt etməsi Azərbaycanın müstəqilliyi üçün çox real təhlükə oldu.

1919-cu il may ayının 26-da Müsavat partiyası rəhbərliyinin təkidi ilə parlament Denikin ordusunun Petrovsk və Dərbəndi tutması ilə Azərbaycan üzərində yaranmış təhlükənin qarşısını almaq tədbirləri haqqında məsələ müzakirə etdi.

Parlamentdə bu məsələ ilə əlaqədar müsavat partiyasının lideri M.Ə.Rəsulzadə öz çıxışında qeyd etdi ki, “Azərbaycan xalqı həyəcan içindədir. Bu həyəcana səbəb könüllü ordu hissələrinin Petrovsk və Dərbəndi zəbt etməsidir. Müstəqilliyimizi qorumaq zəruridir, çünki Dağıstan Azərbaycanın qapısıdır. Dağıstanda əyləşən düşmən Azərbaycanın və bütün yeni yaranan dövlətlərin düşmənidir, üzərimizə mənfur fikirlərlə gələn düşməndir və onların hərəkətini görəndə əhali evində rahat otura bilməz. Ona görə də müstəqilliyimizi müdafiə etmək üçün hökumətin hansı tədbirlər gördüyünü soruşuruq? Azərbaycanın müstəqilliyi ideyası indi artıq ayrı-ayrı partiyaların və qrupların fikri deyil, bütün xalqın fikri və hissəsidir.... və xalqın haqqı çatır və istəyir ki, bilsin onun hüququnu, müstəqil yaşayışını düşmən həmləsindən qorumaq üçün hökumət hansı tədbirləri görür”.

M.Ə.Rəsulzadənin həmin sualına Nazirlər Şurasının sədri N.Yusifbəyli belə cavab vermişdi: “...Sərhəddimizi qorumaq üçün bütün tədbirlər görülüb. Siz əmin ola bilərsiniz ki, qan tökmədən heç kim bizim sərhəddimizi keçə bilməz və vətəni bütün xalq həmrəy surətdə, hamı bir nəfər kimi qorumağa hazırdır. Əlbəttə, öz ərazimizdən kənardə heç kimə hücum etməyəcəyik. Könüllü ordu hissələrinin Dağıstanı tərk etməsi üçün bütün tədbirlər görüləcəkdir. Öz sərhəddimizi və ərazimizi bütün gücümüzlə, qüvvəmizlə müdafiə edəcəyik və əgər lazım gələrsə, hökumət ümumi səfərbərlik elan edəcəkdir”.

Parlament müsavat partiyasının təklif etdiyi qətnaməni qəbul etdi: “Nazirlər Şurasının sədrinin Denikin ordusunun cənuba, Dağlılar respublikasının ərazisinə doğru irəliləməsi məsələsinə dair məruzəsini dinləyib müzakirə edərək, parlament hökumətin gördüyü bütün tədbirləri bəyənir və respublikanın müstəqilliyini, ərazi bütövlüyünü qorumaq üçün daha həlledici tədbirlər görməkdə ona hərtərəfli yardım göstərəcəyini vəd edir”.

On gün keçəndən sonra, yəni 5 iyun 1919-cu ildə yenidən parlamentin iclası çağırıldı və orada N.Yusifbəyli məruzəsində qeyd etdi ki, “...bir neçə gün bundan əvvəl burada mən sizi general Denikinın Azərbaycanı tanıması haqqındakı məktubunun məzmunu ilə tanış edəndə nə mən, nə də siz, əlbəttə, buna inanmadınız. Həmin məktubun mürəkkəbi qurumamış, əvvəlkinin tam əksinə olan bir məktubu elan etməliyəm. Denikinın bəyanatının qeyri-səmimiyyətinə şübhə qalmır. Budur o məktub: “Cənubi Rusiyanın silahlı qüvvələrinin komandanı Azərbaycanı Rusiyadan ayrılmış hesab etmir. O, Azərbaycanı müstəqil dövlət kimi yalnız Rusiyanın ali hakimiyyəti tanıyandan sonra qəbul edəcəkdir”.

N.Yusifbəyli sözünə davam edərək qeyd etdi ki, “biz onların nə sözlərinə, nə məktublarına əhəmiyyət verə bilmərik, bunlar bir-birinə ziddir, onlar özləri də

bunu gizlətməyə çox çalışmırlar. Dünən onlar bizi inandırmağa çalışırdılar ki, Dərbənddən bizə tərəf keçməyəcəklər, bu gün isə bizim ərazimizə basqınlarından danışırlar: onlar Qızılburuna qədər dəmir yol xəttini tutmaq istəyirlər....Onların planları məlumdur ki, bu planların hamısı imperialist məqsədi güdür. Onlar Zaqafqaziya respublikalarını özlərinə tabe etmək istəyirlər. Onlar Azərbaycanı əsarət altına almaq istəyirlər....”

Parlament, dövlətin müdafiəsini təmin etmək üçün hökumətin tərkibində xüsusi orqan – Dövlət müdafiə komitəsi yaratmağı qərara aldı. “Bu komitə müdafiə sahəsində fəvqəladə hüquqa malik bir orqan olub, respublikada ümumi hərbi səfərbərlik keçirmək, bütün Azərbaycanda hərbi, müharibə vəziyyəti elan etmək hüququna malik orqan idi”.

Bununla yanaşı, parlament bütün Azərbaycan vətəndaşlarını parlament ətrafında daha sıx toplaşmağa, bütün qüvvə və güclərini birləşdirməyə, ordunu qüvvətləndirməyə və bununla da yaxınlaşan düşmən təhlükəsini aradan qaldırmaqda orduya və hökumətə kömək etməyə çağırırdı.

Azərbaycan hökumətinin mətin mövqeyi ingilis komandanlığını Denikin təhlükəsinə qarşı daha ciddi tədbirlər görməyə məcbur etdi. İyun ayının 11-də general Kori (o general Tomsonun əvəzinə Britaniya ordusunun Zaqafqaziyada baş komandanı vəzifəsinə təyin edilmişdi) N.Yusifbəyliyə məlumat verdi ki, Azərbaycan və könüllü ordu arasında Petrovskdan beş mil cənubdan keçən demarkasiya xətti yaradılmışdır. Denikinə bu xətti keçmək qadağan edilirdi.

27 iyun 1919-cu ildə Denikin ordusunun bir tərəfdən Azərbaycana, digər tərəfdən də Gürcüstana hücumu hazırladığını nəzərə alaraq Azərbaycanla Gürcüstan üç il müddətinə hərbi müdafiə sazişi imzaladı. Hər iki respublika bütün vəsitələri və hərbi qüvvələri ilə tərəflərin hər birinin və ya hər ikisinin müstəqilliyinə qarşı hər hansı təhlükə və hücum baş verərsə birlikdə çıxış edəcəklərini öhdələrinə götürdülər. Ermənistanı iki həftə ərzində bu sazişə öz münasibətini bildirmək hüququ verildi. Lakin gözlənilmədiyi kimi, Ermənistan sazişə qoşulmağı rədd etdi.

1920-ci ilin əvvəllərinə doğru parlamentin rəyasət heyətində də dəyişiklik baş verdi. Daxili nizamnaməyə uyğun olaraq bir illik səlahiyyət müddəti başa çatdıqdan sonra H.Ağayev istefa verdi, parlament sədrinin birinci müavinliyinə M. Y.Cəfərov, sədr müavinliyinə isə S.M.Qənizadə seçildi. Parlamentin baş katibi B. Rzayev, katibləri M. Hacınski və Bayram Niyazi Kiçikxanlı oldu.

Parlamentin mövcud olduğu dövrdə cəmi 315 qanun layihəsi təqdim edilmiş, bunlardan 10-12-si rədd edilmiş, ya da onların komissiyalarda müzakirəsi davam edirdi. Qanun layihələrindən 82-si maliyyə nazirliyi, 32-si ədliyyə, 24 -ü daxili işlər, 19-u xalq maarifi, 12-si torpaq, 10-u sosial təminat, 9-u hərbi nazirlik və b. tərəfindən təqdim edilmişdir. Qanuna uyğun olaraq dövlət büdcəsinin təsdiqi və xərclənməsi parlamentin səlahiyyətlərinə aid olduğundan, qanun və qərarların böyük hissəsi maliyyə məsələləri ilə əlaqədar idi.

Yeni qanun məəcəlləsinin hazırlanmasına qədər köhnə qanunların hələlik qüvvədə qalmasına baxmayaraq bu və ya digər qanunlar məcmuəsinin müvafiq maddələrinin dəyişməsi haqqında qanun və qərarlar verilirdi. Yeni yaranmış yarımmüstəqil müəssisə və təşkilatlarının da nizamnamələri parlament tərəfindən təsdiq olunmalı idi. Parlamentin geniş müzakirədən sonra təsdiq etdiyi nizamna-

mələr sırasında Bakı Universiteti [4, s.8-28, 88-90], Azərbaycan Dövlət Bankı, Azərbaycan Dövlət Əmanət kassalarının və mətbuat haqqında nizamnamə də var idi. Başqa dövlətlərlə bağlanmış hər hansı bir rəsmi sənəd parlamentin təsdiqindən sonra qüvvəyə minirdi. Denikin təhlükəsinin kəskinləşdiyi 1919-cü ilin iyununda yaradılmış Dövlət Müdafiə Komitəsinin qərarları da qanun qüvvəsinə malik idi. Azərbaycan parlamentinin qanunvericilik və mərkəzi dövlət orqanlarını formalaşdırmaq, onların səlahiyyətini müəyyən etmək funksiyasından başqa bu və ya digər orqanın hesabatını dinləyib, onlar haqqında müvafiq qərar qəbul etmək, eləcə də, ali dövlət nəzarətini həyata keçirmək funksiyaları var idi. Parlament iclaslarının gündəliyinin xeyli hissəsi bu məsələlərə həsr edilmiş və bu barədə xüsusi qərarlar qəbul olunmuşdu. Azərbaycan Parlamenti ölkədə müvəqqəti ali qanunvericilik orqanı hesab edildiyindən bir sıra köklü məsələlər müəssisələr məclisində həll edilməli idi. Azərbaycan Demokratik Respublikasının konstitusiyası da burada təsdiq edilməli idi. Müəssisələr Məclisinə seçkilərin əsaslarını hazırlamaq üçün parlamentdə böyük bir komissiya yaradılmışdı. Bu komissiyaya bütün fraksiyaların nümayəndələri cəlb edilmiş və o, ən çoxsaylı komissiya idi. Uzun müzakirələrdən sonra 1919-cu ilin iyulun 2-də Azərbaycan Respublikasının müəssisələr məclisinə seçkilər haqqında əsasnamə qəbul edildi. Əsasnamə 4 fəsildən, 116 bənddən ibarət idi. Əsasnaməyə görə Müəssisələr Məclisinə seçkilərdə cinsindən, dilindən, milliyyətdən asılı olmayaraq 20 yaşına çatmış bütün Respublika vətəndaşları iştirak edə bilərdilər. Seçkilər aprelin 20-nə təyin edildi. Lakin ölkənin xarici siyasi vəziyyətinin kəskin surətdə dəyişməsi Azərbaycan Müəssisələr məclisinə seçkilərin keçirilməsinə mane oldu. Parlament aprelin 27-dəki sonuncu-145-ci iclasında fakt qarşısında qalaraq Azərbaycan K(b)P, Rusiya K(b)P Qafqaz Diyar Komitəsinin Bakı bürosu və Mərkəzi fəhlə konfransı adından verilmiş ultimatumuna cavab olaraq, hakimiyyətin bolşeviklərə verilməsi haqqında qərar qəbul edərək fəaliyyətini dayandırmağa məcbur oldu [2, s. 955-962; 7, s. 331-334].

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920), Parlament (Stenoqrafik hesabatlar). I cild. Bakı: Azərbaycan" nəşriyyatı, 1998.
2. Azərbaycan xalq cumhuriyyəti (1918-1920). Parlament (II kitab Stenoqrafik hesabatlar). – Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 1998.
3. Azərbaycan Tarixi. Yeddi cildə, V cild (1900-1920-ci illər). Bakı: Elm, 2008.
4. XX əsr Azərbaycan tarixi II cild. Prof. T. T. Vəliyevin ümumi redaktəsilə. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Təhsil, 2009.
5. Həsənli C. Azərbaycan Beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920-ci illər) Bakı: Azərnəşr, 1993.
6. Həsənli C. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti (1918-1920). Bakı: GARISMA MMC, 2009.
7. Qafarov V.V. Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsi (1917-1922). Bakı: Azərnəşr, 2011.
8. Nəsimli N. Azərbaycan Demokratik Respublikasının xarici siyasəti. Qanun nəşriyyatı, 2011.
9. Nəsimzadə N. Azərbaycan Demokratik Respublikası (Məqalələr və sənədlər). Bakı: Elm, 1990.
10. Məmmədzadə Mirzə Bala. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı: Nicat, 1992.

11.Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı: Elm, 1990.

Summary

Foundation and Activity of the Azerbaijan Democratic Republic

In the article the electoral system and creation of the Parliament in the Azerbaijan Democratic Republic have been researched. The Parliamentary activities, parliamentary fractions, sittings of parliament and adopted laws have been analyzed.

Резюме

Провозглашение и деятельность Азербайджанской Демократической Республики

В статье исследуются вопросы, связанные с провозглашением и избирательной системой Азербайджанской Демократической Республики, анализируются парламентская деятельность, парламентские фракции, заседания парламента и принятые законы.

PERSONALİLƏR

HÜSEYN CAVID – 135

Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm ədəbi cərəyanının əsas nümayəndəsi, milli romantik şeirin və mənzum faciənin banisi Hüseyn Abdulla oğlu Rasizadə (Hüseyn Cavid) 24 oktyabr 1882-ci ildə Naxçıvanda anadan olmuşdur. O, əvvəlcə Naxçıvan şəhərindəki mollaxanada oxuyub ərəb-fars dillərini öyrənmiş, Şərqi-tarixi və ədəbiyyatına dair ilkin biliklər əldə etmişdir. Daha sonra Naxçıvanda açılan yeni tipli “Tərbiyə” məktəbində oxuyan Hüseyn Cavid burada dünyəvi elmlərə yiyələnmiş, bu məktəbin müdiri və müəllimi, maarifçi şair Məhəmməd Tağı Sidiqinin təsiri ilə “Gülçin” təxəllüsü adı altında ilk şeirlərini yazmağa başlamışdır. Gənc Cavid 1898-1903-cü illər ərzində Cənubi Azərbaycanın Təbriz və Urmiya şəhərlərində yaşamış, Təbrizdəki “Talibiyyə” məktəbində təhsilini davam etdirərək biliklərini möhkəmləndirmişdir. Hüseyn Cavidin həyatında və dünyagörüşünün inkişafında İstanbul Universitetində keçən tələbəlik illərinin təsiri böyük olmuşdur. Bu ali təhsil ocağında Türkiyənin tanınmış alimlərindən dərs alan Hüseyn Cavid eyni zamanda Rza Tofiq, Tofiq Fikrət kimi görkəmli şairlərin əsərlərindən faydalanmışdır. Hələ 1903-cü ildən “Şərqi-Rus” qəzetində ara-sıra məqalələrlə çıxış edən Cavidin İstanbulda tələbə ikən “İrşad” qəzetində “Növha”, “Füyuzat” dərgisində isə “Bir ahiməzlumanə” adlı şeirləri çap olunmuşdur. 1909-1910-cu illərdə Naxçıvanda müəllimliklə məşğul olan Hüseyn Cavid həyatı müşahidələrini genişləndirmiş, bir sıra şeirlərini, “Ana” pyesini yazmışdır. 1911-ci ildən Tiflisə gedən Hüseyn Cavid 1917-ci ilə qədər burada yaşamış, ədəbi-pedaqoji fəaliyyətini

davam etdirmişdir. Bu müddət ərzində o, “Maral” (1912), “Şeyx Sənan” (1914), “Şeyda” (1916) pyeslərini qələmə almış, “Keçmiş günlər” adlı ilk şeir kitabı (1913) isə Tiflisdəki “Şərq” mətbəəsində çapdan çıxmışdır. 1918-ci ildə Cavid Müşkinaz xanım ilə ailə həyatı qurur. 1918-1919-cu illərdə Naxçıvandakı “Rüşdiyyə” məktəbinə də dərs deyir. Ədib Naxçıvanda yaradılmış Araz-Türk Respublikasının tədbirlərinə rəğbət bəsləyirdi. O, eyni zamanda Bakıda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ədəbi birliyi olan “Yaşıl qələm” dərnəyinin üzvü kimi də fəaliyyət göstərərək, ədəbiyyat aləmində məşhurlaşmışdı. “Bahar şəbnəmləri” adlı şeirlər kitabının çapdan çıxması (1918), “İblis” (1918) və “Uçurum” (1919) dramlarının yazılması və xüsusən “İblis” pyesinin uğurla tamaşaya qoyulması Hüseyn Cavidin ədəbi şöhrətini daha da artırmışdı.

Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulmasından sonra Hüseyn Cavid müəllim kimi fəaliyyət göstərməyə başlayır, Müəllimlər İnstitutunda və Bakı Teatr Texnikumunda dərs deyir. Bir-birinin ardınca yazılmış əsərləri – “Azər” poeması (1928), “Afət” (1922), “Peyğəmbər” (1923), “Topal Teymur” (1925), “Knyaz” (1929), “Səyavuş” (1933), “Xəyyam” (1935), “İblisin intiqamı” (1936) pyesləri və dram əsərlərinin müvəffəqiyyətlə tamaşaya qoyulması görkəmli sənətkara böyük şöhrət qazandırır.

İdealla varlıq arasındakı ziddiyyət, ideal həqiqət axtarıcılığına istiqamətlənən xəyallardan yaranan lirik-fəlsəfi düşüncələr Cavid şeirinin başlıca məzmununu təşkil edir.

Bədii yaradıcılığa klassik lirika üslubunda yazılmış qəzəllərlə başlayan Hüseyn Cavid yaradıcılığının birinci dövrünə təsadüf edən şeirlərinin dilində ərəb-fars tərkiblərinə rast gəlinir. Sonrakı illərdə isə İstanbulda təhsil alması, türk poeziyasını dərinlən öyrənməsi onun şeir dilində Anadolu şivəsinə məxsus ifadələrin istifadəsinə və artmasına səbəb olmuşdur. Şairin qələmə aldığı “Rəqs”, “Pəmbə çarşav”, “Uyuyur”, “Ah yalnız sən” və s. şeirlərin də və 1913-cü ildə Tiflisdə nəşr olunan “Keçmiş günlər” şeir Kitabında toplanan digər nümunələrdə Anadolu şivəsinin müəyyən əlamətləri nəzər çarpır.

H.Cavidin şeir yaradıcılığının ilk mərhələsində janr baxımından ənənəvi iki üslub özünü göstərir. Şair həmin illərdə həm klassik lirika üslubunda qəzəllər, həm də xalq-aşıq şeiri ruhunda qoşma və gəraylılar yazmışdır. “Get”, “Könlümü” rədifli şeirlər, habelə “Hər yer səfalı, nəşəli” şeiri qəzəl formasında, “Xuraman-xuraman” şeiri isə qoşma formasındadır. “Rəqs”, “Uyuyur” və s. şeirlərdə müxəmməs və müsəddəslərin müəyyən əlamətləri müşahidə olunur.

Bədii yaradıcılığın başlanğıc mərhələsinə xas olan həmin cəhət sənətkarın fərdi üslub axtarışları dövrü üçün səciyyəvi hal hesab oluna bilər.

Hüseyn Cavid bir sıra janrları, xüsusən sonet, türkü və marşları Azərbaycan şeirinə ilk dəfə gətirmişdir. Şairin “Mən istərim ki”, “Çəkinmə, gül” şeirləri Avropada geniş yayılmış italyan soneti formasında qələmə alınmışdır.

H.Cavid şeirlərini həm əruz, həm də heca vəznlərində yazmışdır. Hər iki vəznə yaradıcı münasibət bəsləyən şair onlara əsaslı keyfiyyət dəyişiklikləri gətirmişdir. O, ərüzün klassik lirikadan məlum olan xəfif, həzəc, rəməl, müctəs, müzərə, mütəqarib bəhrlərində şeirlər yazmaqla bərabər, həzəc bəhrinin yeni bir növü-

nü də yaratmağa müvəffəq olmuşdur. Əruzşünaslar bu növü “Cavid həzəci” adlandırırlar.

Heca vəzninin Azərbaycan yazılı poeziyası üçün daha da doğmalaşmasına xidmət etmiş Hüseyn Cavid XX əsrin əvvəllərində həmin vəznin müxtəlif şəkillərində qiymətli şeirlər yazmağa müvəffəq olmuşdur.

Hüseyn Cavidin yaradıcılığında poema janrının özünəməxsus yeri vardır. Şair ilk poemalarını hələ XX əsrin əvvəllərində qələmə almışdır. Cavidin ilk poemaları əsasən lirik-romantik, yaxud romantik-fəlsəfi əsərlərdən ibarətdir. Bu poemaların əksəriyyətində süjet əlamətləri və obrazlar yox dərəcəsidir. Həmin qəbildən olan poemalar, sanki, Hüseyn Cavidin lirik-romantik monoloqlarından yoğrulmuşdur. Həyata və insanlara romantik münasibət, bədii və fəlsəfi ümumiləşdirmələr bu poemaların əsas qayəsini təşkil edir. “Bir ahi-məzlumanə” (1907), “İştə bir divanədən bir xatirə” (1912), “Hübuti-Adəm” (1913), poemalarında epik təsvirlərdən qat-qat çox lirik-romantik düşüncələr öz əksini tapmışdır.

Hüseyn Cavid ədəbiyyat tarixində məşhurlaşdıran və ona böyük şöhrət qazandıran dram əsərləridir. O, Azərbaycan romantik mənzum dramaturgiyasının görkəmli yaradıcısı və banisidir. “Ana” mənzum faciəsi ədibin ilk dram əsəridir.

Ailə-məişət mövzusunda qələmə alınmış “Maral” pyesi (1912) pulun, sərvətin cəmiyyətdə törədə biləcəyi faciələri əks etdirir.

Bakı mətbəə işçilərinin həyatından bəhs edən “Şeyda” (1916) pyesində çətin, ağır həyat tərzinin və azadlıq düşüncəsinin təqdimi ön mövqeyə çəkilmişdir. Digər dram əsərlərindən fərqli olaraq Cavid bu əsərdə real, həyatı məsələlərə geniş yer ayırmışdır.

1918-ci ildə yazılmış “İblis” faciəsi sənətkarın şeir yaradıcılığının və dramaturgiyasının bütün vüsəti mükəmməl şəkildə ifadə olunmuşdur.

Hüseyn Cavidin “Şeyx Sənan” mənzum faciəsi geniş mənada Azərbaycan dramaturgiyasının şah əsərlərindən biridir. Bu əsər Cavidin romantik dramalarının zirvəsində dayanır.

“Uçurum” faciəsi (1919) ilə Hüseyn Cavid yaradıcılığının birinci mərhələsi başa çatır.

Sovet hakimiyyəti illərində yazılmış “Afət” (1922) faciəsində kübar cəmiyyətin meşşan əxlaqının mənəvi puçluğu açılıb göstərilmişdir.

Hüseyn Cavidin təkə yaradıcılığında yox, həm də şəxsi taleyində “Peyğəmbər” və “Topal Teymur” əsərlərinin özünəməxsus yeri vardır.

Hüseyn Cavidin yaradıcılığında ideya-sənətkarlıq baxımından ən kamil poema “Azər” əsəridir. Poemanı şair hələ 1926-cı ildə Almaniyada müalicə olunarkən yazmağa başlamış, nəhayət, 1928-ci ildə tamamlamışdır.

“Knyaz” dramında (1929) Cavid müasirliyə daha yaxın idi: Bu baxımdan “Knyaz” faciəsi Cavidin yaradıcılığındakı yeni əhvali-ruhiyyəni əks etdirən əsər kimi ciddi maraq doğurur.

Görkəmli İran şairi Əbülqasım Firdovsinin anadan olmasının min illik yubileyi münasibətilə keçirilən müsabiqədə iştirak edən Hüseyn Cavid 1932-ci ildə “Səyavuş” faciəsini yazıb tamamlamışdır. Əsər Firdovsinin “Şahnamə” dastanının motivləri əsasında qələmə alınmışdır.

“Xəyyam” dramında Cavid böyük şair və mütəfəkkir ömər Xəyyamın simasında dövrünün fövqünə yüksələ bilən bir romantik qəhrəmanı canlandırmışdır. Xəyyamın ayıq şübhələri və həyat eşqi Cavidə sənətkar və cəmiyyət probleminə münasibətini ifadə etmək üçün münasib şərait yaratmışdır.

1922-ci il Bakıda təşkil olunmuş “Hüseyn Cavid axşamı”, dövlət tərəfindən müalicə olunmaq üçün Almaniyaya göndərilməsi (1926), ona fərdi təqaüd müəyyən olunması (1927), əsərlərinin Azərbaycanla yanaşı Zaqafqaziya və Orta Asiya teatrlarında böyük uğurla səhnəyə qoyulması, kitablarının nəşri ədibin nüfuzunu artırmaqla bərabər, sənətinə və şəxsiyyətinə paxıllıqla yanaşanların da meydana çıxmasına rəvac vermişdir. 1931-ci ildən etibarən dövrü mətbuatda Cavid haqqında tənqidi ruhlu məqalələr dərc olunmağa başlamış, əsərlərinə qurulmuş ədəbi məhkəmələrdə, 1934-cü ildən üzvü olduğu Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının yığıncaqlarında o, “burjua yazıçısı”, yaxud “müasir həyatı əks etdirməyən” sənətkar kimi damğalanmışdır. Bütün bunların nəticəsində Hüseyn Cavid 1937-ci ilin iyun ayında günahsız yerə həbs olunmuş, “Gizli millətçi əksinqilabi təşkilat”da iştirakı bəhanəsi ilə səkkiz illik həbs cəzasına məhkum edilmişdir. Qocaman ədib 1938-1940-cı illərdə keçmiş SSRİ ərazisindəki ən uzaq və soyuq həbs düşərgəsi olan Maqadan şəhərində cəza çəkmişdir. O, 5 dekabr 1941-ci ildə Sibirdəki Tayşet rayonunun Şevçenko qəsəbəsində həbsdə ikən vəfat etmişdir.

Hüseyn Cavidə 6 mart 1956-cı ildə bəraət verilmişdir. Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin təşəbbüsü və köməyi ilə Cavidin cənazəsi 1982-ci ildə Sibirdən vətənə gətirilmiş, Naxçıvanda torpağa tapşırılmışdır.

Ədibin xatirəsi əbədiləşdirilmiş, adı məktəblərə və küçələrə verilmişdir. Anadan olmasının 100 illiyi respublikada dövlət səviyyəsində qeyd olunmuşdur. H.Cavidin Bakıda heykəli, Naxçıvanda türbəsi ucaldılmış, ev muzeyləri təşkil edilmişdir. Bu il Prezident İlham Əliyevin “Böyük Azərbaycan şairi və dramaturqu Hüseyn Cavidin 135 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında” Sərəncamına əsasən, ölkəmizdə Hüseyn Cavidin xatirəsinə həsr olunmuş çoxsaylı tədbirlər keçirilir.

Şabanova Aysel (ADU)
Məhərrəmzadə Amalya (ADU)

ALMAS İLDIRIM – 110

Azərbaycan mühacirət poeziyasının qüdrətli simalarından olan Almas İldırım özünəməxsus və bənzərsiz poetik fərdiyyəti, üslub tərzilə diqqət çəkən şairlərdən biri olmuşdur. Vətəndən uzaqda yaşamağa məcbur olan bütün sənətkarlar kimi Almas İldırımın da əsərlərində qəribliyin, vətənsizliyin acıları, ağrıları əks olunmuşdur.

Əsl adı Əbdülhəsən olan şair 1907-ci ildə Bakı yaxınlığındakı Qala kəndində dünyaya göz açmışdır. Uşaq yaşlarından kiçik Əbdülhəsəni babasının adı ilə Almas çağırmağa başlamışdılar. Sonralar o, şeirlərini Almas İldırım imzasıyla dərc etdirdiyindən bu adla da tanınmış və məşhurlaşmışdır. Kiçik Almas 1914-cü ildə Cənubi Azərbaycandan Bakı Neft mədənlərində işləməyə gəlmiş fəhlələrin uşaqları üçün İran hökuməti tərəfindən açılmış “İttihad” məktəbində təhsil almağa başlayır. Bu məktəbdə dərslər Azərbaycan dilində olsa da, fars dili fənninin tədrisinə də geniş yer verilir. Odur ki, Almas İldırım “İttihad” məktəbini bitirərkən fars dilində mükəmməl yazı və danışmaq təcrübəsi qazanmışdır. On səkkiz yaşlı Almas 1925-ci ildə “İttihad” məktəbini bitirir və təhsilini Abdulla Şaiqin məktəbində davam etdirməyə başlayır. Bu məktəbdə dərslər deyən A.Şaiq, S.Hüseyn, Q.Əfəndiyev (Qantəmir) kimi görkəmli ziyalılarla ünsiyyət, gənc Almasın intellektual inkişafında, bədii yaradıcılıq istedadının parlamasında önəmli rol oynayır. Hələ “İttihad” məktəbində oxuduğu illərdə şeir yazmağa başlayan gənc Almasın yaradıcılığına H.Cavid, Ə.Cavad, C.Cabbarlı kimi görkəmli ədiblərlərin təsiri olmuşdur. Lakin Almas İldırım yaradıcılığında Əhməd Cavadı özünə ustad bilməmişdir. Onun şəxsiyyətinə və yaradıcılığına olan rəğbəti Almas İldırımı həmin vaxt Əhməd Cavadın məsul katib olduğu “Ədəbiyyat cəmiyyəti”-nin sıralarına gətirir. 1926-cı ildə “Ədəbiyyat cəmiyyəti”-nin fəaliyyəti dayandırılır və onun işi “Qızıl qələmlər ittifaqı”na təhvil verilir. A.İldırım ədəbi fəaliyyətini bu ittifaqın üzvü kimi davam etdirməyə başlayır. 1926-cı ildə həmin ittifaqın nəşr etdirdiyi “Gənc qızıl qələmlər” məcmuəsində onun altı şeri (“Hindli qız”, “Şərqə”, “Yarın”, “Ey Hindistan”, “Nəriman”, “Qərbə”) dərc edilir. 1927-ci ildə 19 yaşlı Almas İldi-

rım indiki Bakı Dövlət Universitetinin şərqşünaslıq fakültəsinə daxil olsa da qısa müddət sonra o, tacir ailəsindən olması bəhanəsi ilə təhsil müəssisəsindən xaric edilir. Bundan sonra böyük ruh düşkünlüyü yaşayan şair 1928-ci ildə Azərbaycan Proletar Yazıçıları cəmiyyətinə qoşulur. Şairə bir müddət sonra rəsmi ideologiya ilə üst-üstə düşməyən bir sıra çıxışlarına görə “xırda burjuva yazıçısı” damğası vurulur. Əlbəttə, bunun bir səbəbi də Almas İldırımın İstanbulda "Həyat" dərgisində "A dağlar", "Sevdiyim" şeirlərinin nəşr olunması idi. Təbii ki, belə bir damğa qazanan gənc şairin təqiblərə məruz qalması qaçılmaz idi. Almaz İldırım əvvəlcə Dağıstana sürgün edilir. Şairin Dağıstandakı ədəbi, pedaqoji, ictimai fəaliyyətinə milliyyətçi, istiqlalçı fikirləri Baş Siyasi İdarəni şairə qarşı yeni qəddar tədbirlər görməyə sövq edir. Onun Bakıda “Azərnəşr” tərəfindən çap edilmiş “Dağlar səslənirkən” kitabı sosializm quruluşuna, fəhlə-kəndli hökumətinə qarşı təbliğat məqsədi güdən ziyanlı ədəbiyyat kimi qısa bir zamanda mağazalardan, kitabxanalardan yığışdırılır. 1930-cu ilin əvvəllərində isə Almas İldırım Dağıstandan Türkmənistanına sürgün edilir. Dağıstanda başladığı pedaqoji fəaliyyətini şair Türkmənistanında da davam etdirir. Şair orada İrandan və Qafqazdan köçürülmüş türk ailələrinin uşaqları üçün təşkil edilmiş məktəbdə dərs deyir. Eyni zamanda türkmən ədibləri, alimləri, ziyalıları ilə sıx əlaqələr qurur. Yerli qəzetlər və Aşqabad radiosu ilə sıx əməkdaşlıq edən şair qardaş türkmən xalqının həyatı ilə yaxından tanış olur və əlbəttə ki, şeir yaradıcılığını davam etdirir. O, burada jurnalistlik fəaliyyəti ilə intensiv məşğul olur, “Zəhmət” qəzetində xeyli şeir və məqalələri dərc edilir. Almas İldırım burada Zivər adlı xanımla ailə həyatı qurur və dünyaya gələn oğluna Azər adını verir. Almas İldırım Aşqabadda da rahat həyat sürə bilmir. Burada da onu təqib edir və müxtəlif damğalar vururdular. Türkmənistanında qalmanın özü və ailəsi üçün təhlükəli olduğunu anlayan şair ailəsi ilə birlikdə İran sərhədinə getmək qərarına gəlir. Sərhəd məntəqəsində Almas İldırımı dərhal həbs edir, 24 saat soyuq suda saxlayırlar. İran sərhədçiləri şairi bolşevik agentini zənn edərək, ona 25 gün müxtəlif işgəncələr verirlər. Bütün bu işgəncələr A.İldırımın səhhətinə mənfi təsir göstərir və o, böyrək xəstəliyinə tutulur. Nəhayət, Tehran rəsmilərinin göstərişi ilə şair azad edilir, ailəsi ilə birlikdə Məşhədə göndərilir. Beləliklə, Almas İldırımın həyatının və ədəbi fəaliyyətinin mühacirət dövrü başlanır. Şair ailəsi ilə birlikdə İranın müxtəlif şəhərlərində yoxsulluq içində yaşayır. Bu qürbət eldə şair özünü qəfəsdəki quş kimi hiss edir. Almas İldırım İranda da qala bilmir, çünki İran şahlıq rejimi Sovet İttifaqındakı bolşevik rejimindən heç nə ilə fərqlənmirdi. Daha sonra A.İldırım o zaman türk dünyasının yeganə müstəqil və demokratik ölkəsi olan Türkiyə Cümhuriyyətinə pənah aparır. 1933-cü ildə Türkiyəyə gedən Almas İldırım, bu ölkənin simasında özünə ikinci vətən tapır. Dili, dini, mədəniyyəti bir qardaş-bacılarına qovuşur. Burada şair mənzil və işlə təmin olunur, ailəsinin güzəranı müəyyən qədər yaxşılaşır. Almas İldırım Türkiyədə yorulmadan bədii yaradıcılıqla məşğul olur, şeirlər yazır. Burada yaşadığı təqribən 17 illik mühacirlik həyatı dövründə Almas İldırımın “Çınaraltı”, “Göyboru”, “Boz qurd”, “Orkun”, “Özləyiş”, “Kommunizmlə mücadilə” kimi türkçülük fikrini yayyan məcmuələrdə, Van və Malatya əyalətlərində, həmçinin Berlində nəşr olunan “Qurtuluş” mühacirət dərgisində şeirləri yayımlanır. O, 1936-cı ildə İstanbulda nəşr olunan “Boğulmayan bir səs” adlı şeirində mühacirlik dövründə qarşısındakı

vəzifələrin Azərbaycan barədə Türkiyə ictimaiyyətində yaradılmış yalnız təəssüratı dağıtmaq, əvəzində isə gerçəkliyi əks etdirən obyektiv rəy formalaşdırmaq olduğunu qeyd etmişdir. Almas İldırım Türkiyədə pedaqoji fəaliyyətlə də məşğul olurdu. O, eyni zamanda Şərqi Anadolunun müxtəlif əyalət şəhərlərində katib vəzifəsində də çalışmışdır. Ölümündən bir ay əvvəl, 1951-ci ilin dekabrında isə şair Malatyanın Qala qəsəbə bələdiyyəsində işə qəbul olunmuşdur. Elə bu vəzifədə işlədiyi zaman, 1952-ci il yanvarın 14-də, bazar ertəsi günü mühacir şair gözlərini əbədi olaraq yummuşdur. Bu barədə Türkiyədə çap edilən bir neçə qəzetdə o cümlədən “Azərbaycan” dərgisində bir səhifə məlumat verilmişdir.

Şabanova Aysel (ADU)
Məhərrəmzadə Amalya (ADU)

AĞAMUSA AXUNDOV – 85

Azərbaycanın görkəmli dilçi alimi, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü, Dövlət Mükafatı Laureatı, əməkdar elm xadimi, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərdi təqaüdçüsü, filologiya elmləri doktoru, professor Ağamusa Ağası oğlu Axundov 1932-ci il fevral ayının 2-də Kürdəmir şəhərində anadan olmuşdur. Orta məktəbi bitirdikdən sonra o, 1950-1955-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsində ali təhsil almış, 1955-1958-ci illərdə isə universitetin aspiranturasında oxumuşdur.

Əmək fəaliyyətinə 1952-ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsində başlayan Ağamusa Axundov 1990-cı ilədək burada müəllim, baş müəllim, dosent, professor, kafedra müdiri və dekan vəzifələrini tutmuşdur. Universitetdə çalışmaqla yanaşı o, 1959-1965-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Dillər İnstitutunda ikinci ali təhsil almışdır.

Ağamusa Axundov 1958-ci ildə filologiya elmləri üzrə namizədlik, 1964-cü ildə isə doktorluq dissertasiyalarını müvəffəqiyyətlə müdafiə etmiş, 1967 -ci ildə professor elmi adına layiq görülmüşdür. O, 2001-ci ildə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, 2007-ci ildə isə həqiqi üzvü seçilmişdir.

Akademik Ağamusa Axundov uzun illər zəngin elmi və pedaqoji fəaliyyəti ilə Respublikada elmin və təhsilin inkişafına sanballı töhfələr vermişdir.

Geniş erudisiyaya malik nüfuzlu alimin Azərbaycan filologiyası sahəsində yeni tədqiqat istiqamətlərinin müəyyənəşdirilməsində və filologiya elminin inkişafında müstəsna xidmətləri vardır. Ağamusa Axundov həm də dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra yeni şəraitdə ölkədəki milli dil quruculuğu proseslərinin fəal iştirakçısı olmuşdur.

Azərbaycan dilinin fonemlər sistemində dair ilk mükəmməl əsərin müəllifi olan Ağamusa Axundov elm aləmində dilçiliyin bütün sahələri üzrə öz fundamental araşdırmaları ilə tanınmışdır. Onun qrammatika, nəzəri dilçilik, tarixi fonetika, etimologiya, dil tarixi, dialektologiya, üslubiyyat və nitq mədəniyyəti ilə bağlı aktual problemlərin yüksək nəzəri-metodoloji şərhini və dolğun həllini tapmış

əsərləri elmi ictimaiyyət tərəfindən daim rəğbətlə qarşılanmışdır. Ağamusa Axundovun ədəbiyyatşünaslıq sahəsində çoxsaylı tədqiqatları müasir ədəbi prosesin nəzəri məsələləri baxımından aktuallığı ilə səciyyəlidir. İstedadlı alim iyirmi ildən artıq bir müddətdə "Türkologiya" jurnalının baş redaktoru olmuş və jurnalın nüfuzunun artması üçün əlindən gələni əsirgəməmişdir.

Ağamusa Axundovun əsərləri Rusiya, Belarus, Gürcüstan, Almaniya, Fransa, Macarıstan, Türkiyə, İran və başqa ölkələrdə çap olunmuşdur. Onun "Ümumi dilçilik", "Dilçiliyin tarixi, nəzəriyyəsi və metodları" kitabları Təhsil Cəmiyyətinin (1994), "Azərbaycan dili" (5-6-cı siniflər üçün) dərsliyi isə Maarif Nazirliyinin mükafatlarına (1972) layiq görülmüşdür.

Dünya şöhrətli alim Almaniyada müntəzəm nəşr olunan "Fonetika. Ümumi dilçilik, Kommunikativ tədqiqatlar" jurnalının redaksiya heyətinin üzvü, həm də beynəlxalq məsləhətçisi olmuşdur. Təsis olunduğu 1974-cü ildən Sovet Türkoloqları Komitəsinin Azərbaycandan seçilən ilk iki üzvündən biri məhz Ağamusa Axundov olmuşdur. O, eyni zamanda xalqlar dostluğu sahəsindəki xidmətlərinə görə ABŞ-ın Frendşip Fors (dostluq qüvvələri) təşkilatının fəxri fərmanı ilə təltif olunmuş, ABŞ-ın Nyu-Orlean şəhərinin fəxri xarici vətəndaşı, Luiziana ştatının paytaxtı Baton Ruj şəhərinin bələdiyyə şurasının fəxri üzvü seçilmişdir.

Görkəmli dilçi-alim Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Komissiyasının, Dövlət Dil Komissiyasının, Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında əfv məsələləri komissiyasının üzvü olmuşdur. Ağamusa Axundov 2000-ci ildə "Şöhrət" ordeni ilə təltif edilmişdir.

Öz elmi yaradıcılığını səmərəli pedaqoji fəaliyyəti ilə ahəngdar şəkildə uzlaşdırmaqla Ağamusa Axundov uzun bir dövr ərzində Bakı Dövlət Universitetində yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanması üçün bilik və bacarığını əsirgəmədən böyük qüvvə sərf etmişdir. Alimin yetirmələri bu gün ölkənin elmi-mədəni həyatında uğurla çalışırlar. İllər öncə Ağamusa Axundovdan dərs almış hər bir gənc bu gün də belə bir müəllimin tələbəsi olduğu üçün fəxr edir.

Ağamusa Axundovun çoxillik axtarırlarının nəticəsi ölkədə və onun hüdudlarından kənarında 500-dən çox elmi əsərdə, 30-dan artıq kitabda, monoqrafiya və dərsliklərdə öz əksini tapmışdır. Alimin rəhbərliyi ilə 40-a qədər fəlfəfə doktoru və elmlər doktoru yetişmişdir.

Ağamusa Axundov bir il müddətinə Misirə ezam edilərək Qahirənin Eyn-Şəms Universitetində Azərbaycan dili və ədəbiyyatından mühazirələr oxumuşdur. Bu mühazirələr sonralar Yaponiyada da davam etmişdir. İştirakçısı olduğu beynəlxalq simpozium, konfrans və forumlarda konseptual xarakterli çıxışları ilə Ağamusa Axundov Azərbaycan filologiyasına şöhrət qazandırmışdır.

Görkəmli alim 2015-ci il sentyabr ayının 5-də ömrünün 84-cü ilində dünyasını dəyişmişdir.

Şabanova Aysel (ADU)

XRONİKA

* * *

Ural Humanitar İnstitutunun Elmi Şurasının qərarına əsasən Azərbaycan Dillər Universitetinin rektoru, AMEA-nın həqiqi üzvü, əməkdar elm xadimi Kamal Abdulla sentyabr ayının 25-i 2017-ci ildə Rusiyanın ən nüfuzlu ali təhsil müəssisələrindən biri olan Ural Federal Universitetinin fəxri doktoru seçilib.

* * *

Noyabr ayının 28-də Azərbaycan Dillər Universiteti ilə Moskva Şəhəri Ali Təhsil İdarəsinin Dövlət Özel Təhsil Müəssisəsinin Samara filial arasında beynəlxalq əməkdaşlıq müqavilələri imzalanıb. Bu müqavilələr çərçivəsində tərəflər arasında təhsil və elm sahəsindəki əməkdaşlıq, yüksəkixtisaslı kadrların hazırlanması, elmi və mədəni əlaqələrin qurulması nəzərdə tutulub. Tərəflər arasında həmçinin elmi tərcümə və tədris metodikası üzrə məlumatların ötürülməsi, birgə elmi layihələrin və nəşrlərin hazırlanması, tələbə-müəllim mübadiləsi və digər müştərək işlərin görülməsini planlaşdırılıb. Müqavilələri ADU-nun rektoru Kamal Abdulla və Təhsil Müəssisəsinin Samara filialının direktoru Qalina Kozlovskaya, həmçinin Rusiyaşünaslıq ETL-nin direktoru Məmməd Əliyev və Təhsilin inkişafı mərkəzinin direktorunun birinci müavini Elçin Həşimov imzalayıb.

* * *

ADU-nun rektoru akademik Kamal Abdullanın təşəbbüsü ilə Çin Xalq Respublikasında yerləşən Xudzhou şəhərinin Dövlət Universitetində "Azərbaycan dili və Mədəniyyəti" mərkəzi fəaliyyətə başlamışdır. Çin ali təhsil müəssisələrinin TOP-350-liyinə daxil olan və 20 mində artıq tələbəsi olan Xudzhou Universitetində "Azərbaycan dili və Mədəniyyəti" mərkəzi üçün geniş məkan ayrılmışdır. Bu mərkəzdə Azərbaycan Respublikasının dövlət atributlarını, tarixini, etnoqrafiyasını, ədəbiyyatını, incəsənətini əks etdirən kitablar, Azərbaycan rəssamlarının işlərindən ibarət toplular, xalq və bəstəkar musiqilərindən ibarət albomlar yerləşdirilmişdir. Xudzhou Universitetinin prezidenti professor Zhanh Liq açılışdan əvvəl təşkil olunmuş rəsmi qəbulda rəhbərlik etdiyi tədris müəssisəsində "Azərbaycan dili və Mədəniyyəti" mərkəzinin açılmasından məmnunluq hissi keçirdiyini və bu mərkəzin Çin-Azərbaycan münasibətlərinin müxtəlif müstəvilərdə inkişafına təkan verəcəyini əminliklə vurğulamışdı. Mərkəzin açılışı üçün Çinə səfər edən Azərbaycan Dillər Universitetinin nümayəndə heyəti də öz növbəsində Xudzhou Universitetinin prezidenti professor Zhanh Liqa göstərdiyi xoş münasibətə və Azərbaycana olan sevgisinə görə təşəkkürlərini bil-diriblər. Çində Azərbaycan mədəniyyətinin, tarixinin, elminin, incəsənətinin tanınması məqsədilə mərkəzdə müxtəlif dəyirmi masaların, təqdimatların, konfransların və digər tədbirlərin keçirilməsi mərkəzin fəaliyyət istiqamətlərini təşkil edir. Mərkəzin gələcək fəaliyyətində Xudzhou və Çinin başqa universitetlərində "Azərbaycan multikulturalizmi" fənninin tədrisi də nəzərdə tutulmuşdur.

* * *

Dekabr ayının 8-də Azərbaycan Dillər Universiteti və Rusiya Federasiyasının A.S.Puşkin adına Rus dili Dövlət İnstitutu arasında əməkdaşlıq sazişi imzalanıb. Sazişi ADU-nun rektoru akademik Kamal Abdulla və A.S.Puşkin adına Rus dili Dövlət İnstitutunun rektoru professor Marqarita Rusetskaya imzalayıb. Bu saziş çərçivəsində rus dilinin tədrisi, kadr hazırlığı, test üsulu ilə imtahanların keçirilməsi, bu sahədə həyata keçirilən layihə və proqramların təşkili, metodiki və texniki dəstəyin göstərilməsi, yaradıcı müsabiqələrin təşkili, təhsil turizmi üzrə proqramların reallaşdırılması nəzərdə tutulmuşdur. Rektor K.Abdulla qonaqları universitetdə görməkdən məmnun olduğunu və saziş çərçivəsində çox faydalı və səmərəli işlərin görülcəyini qeyd edib. A.S.Puşkin adına Rus dili Dövlət İnstitutunun Beynəlxalq əlaqələr üzrə prorektoru Viktoriya Kosteva da öz növbəsində Kamal Abdullaya təşəkkürünü bildirərək, onun Azərbaycanda rus dili və ədəbiyyatının, həmçinin Rusiya mədəniyyətinin tanınması istiqamətində əvəzsiz rolunu və onun Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzindəki genişmiqyaslı fəaliyyətini yüksək qiymətləndirdiyini qeyd etmişdir. Görüşdə iştirak edən Milli Məclisin deputatı Elmira Axundova, Rus icmasının rəhbəri Mixail Zabelin, Bakı-Azərbaycan yeparxiyasının arxiyepiskopu Aleksandr İşeyin öz fikirlərini bölüşüblər. Sonda ADU-da ölkənin KİV nümayəndələrinin iştirakı ilə konfrans keçirilib və universitetlər arasında imzalanan sazişin təhsil sahəsinə töhfələri, gələcək plan və perspektivlər istiqamətində verilən suallar cavablandırılıb.

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

Vasim Məmmədliyəv, Təranə Hüseynbalayeva, Heybət Heybətov (BDU) MUAB DİLİ	3
Natəvan Hacıyeva (AMİU) AZƏRBAYCAN XALQ NAĞİLLARINDA METAFORALARIN KOQNİTİV XÜSUSİYYƏTLƏRİ	8
Güləhməd Məlikov, Akif Hacıyev (ADU) ASSOSİATİV LÜĞƏTLƏR, ONLARIN HAZIRLANMASININ ALQORİTMİ VƏ PROQRAMI	14
Əmir Cəfərov, Səfurə Cəfərova (ADU) İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ İNTONASIYA ÜZƏRİNDƏ MÜŞAHİDƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ	18
Hüsniyyə Tanrıverdiyeva (BSU) PUBLİSİTİK MƏTNİN PRAQMATİKASI VƏ MƏCAZLAR	22
Fatma Qurbanzadə (ADU) İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ BƏDİİ MƏTNİN BAŞA DÜŞÜLMƏSİNDƏ ELLİPSİSİN ROLU VƏ ONDAN İSTİFADƏ QAYDALARI.....	30
Təvəkgül Zeynallı (ADU) BİR EPİQRAFİN TİMSALINDA İKİNCİ DİLDƏN TƏRCÜMƏNİN DOĞURDUĞU XƏTALAR	35

ƏDƏBİYYAT

Yeganə Abdullayeva (ADU) CULİAN BARNŞIN “DÜNYANIN TARİXİ 10½ FƏSİLDƏ” ROMANINDA POSTMODERNİST İSTEHZA.....	42
Şəbnəm Teymurova (ADU) M.HÜSEYNİN "YERALTİ ÇAYLAR DƏNİZƏ AXIR" ROMANINDA REPRESSİYA	50
Aygül Nəbiyeva (BSU) SOMERSET MOEMİN “AY VƏ QARA QƏPİK” ƏSƏRİNDƏKİ YERLİ KOLORİT ELEMENTLƏRİNİN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TRANSFORMASIYASI.....	57
Aynur Səfərli (BDU) TÜRKMƏN ŞAİRİ NURMƏHƏMMƏD ƏNDƏLİBİN “NƏSİMİ” POEMASI: MÜBAHİSƏLƏR VƏ MÜLAHİZƏLƏR	64

METODİKA

Gəray Yusifov, Aynur Həsənova (ADU) TƏLİMDƏ DƏRSLİKLƏRİN ROLU	73
---	----

PEDAQOGİKA-PSIXOLOGİYA

Ərəstun Baxşəliyev, Qəribə Rəhimova, Simnarə Heydərova (ADPU)	
YENİYETMƏLƏRDƏ MƏNƏVİ KEYFİYYƏTLƏRİN TƏŞƏKKÜLÜ VƏ TƏZAHÜR XÜSUSİYYƏTLƏRİ	78
İmdad Bayramov (BDU)	
ETNOSEPARATİZM SOSİAL-PSIXOLOJİ PROBLEM KİMİ.....	83
Əzim Əliyev (ADU)	
MİLLİ MƏDƏNİYYƏTİN İNKİŞAFINDA ŞƏXSİYYƏT AMİLİ.....	91
Könül Haqverdiyeva (ADU)	
M.F.AXUNDOVUN “SƏRGÜZƏŞTI-VƏZİRİ XANI-LƏNKƏRAN” ƏSƏRİNDƏ DÖVLƏT-AİLƏ, DÖVLƏT-CƏMİYYƏT MÜNASİBƏTLƏRİ.....	95
Aynur İskəndərova (ADPU)	
PRAKTİK PSIXOLOQUN PSIXOLOJİ SAĞLAMLIĞININ PEŞƏ FƏALİYYƏTİNƏ TƏSİRİ.....	99
Diyanə İbrahimova (BDU)	
MODA DƏYƏRLƏRİ VƏ ONUN KOMPONENTLƏRİ.....	105
Şəfəq Şahməmmədova (ADU)	
İDARƏETMƏNİN SOSİAL-PSIXOLOJİ MAHİYYƏTİ VƏ STRUKTURU	110

TARİX VƏ İCTİMAİ ELMLƏR

Səməd Mehdiyev, Namiq Kərimov (ADU)	
AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ PARLAMENTİNİN YARADILMASI VƏ FƏALİYYƏTİ	120

PERSONALİLƏR

HÜSEYN CAVİD – 135	129
ALMAS İLDIRIM – 110.....	133
AĞAMUSA AXUNDOV – 85.....	136
XRONİKA.....	138

“MTM-Innovation” MMC

Çapa imzalanıb: 20.06.2018.
Format: 70x100 1/16. Qarnitur: Times.
Həcmi: 18 ç.v. Tiraj: 300.

Bakı, R.Rza küç., 125

Hörmətli müəlliflər!

Azərbaycan Dillər Universitetinin nəşri olan “ADU-nun Elmi Xəbərləri” sizi dilşünaslıq, ədəbiyyatşünaslıq, pedaqogika, psixologiya, tarix və digər elm sahələri üzrə məqalələr dərc etməyə dəvət edir. Jurnalın ildə 4 nömrəsi nəşr olunur. Məqalələr üç (3) dildə - Azərbaycan, rus, ingilis dillərində qəbul edilir. “ADU-nun Elmi Xəbərləri” yalnız elmi yeniliyi, originallığı ilə seçilən məqalələr dərc edir. Məqalələrin çapı **PULSUZDUR**.

Məqaləyə dair tələblər

1. Məqalənin həcmi 6 səhifədən az olmamalıdır.
2. Məqalələrdə müəllif(lər)in adı, soyadı, işlədiyi müəssisə və onun ünvanı, müəllifin elektron poçt ünvanı göstərilməlidir.
3. Məqalələr Microsoft Word formatında (sətirlərarası interval – 1,5, şrift ölçüsü – 14, Times New Roman, kənarlar: sağdan 2 sm, soldan 3 sm, aşağı və yuxarıdan 2 sm) təqdim edilməlidir.
4. Açar sözlər (3-5 söz) üç dildə başlıqdan sonra kursivlə verilir.
5. Məqalələrdə istinad və mənbələrin göstərilməsi vacibdir. İstinad və mənbələr aşağıdakı qaydada göstərilir:
 - a) İstinad olunmuş ədəbiyyatın nömrəsi və səhifəsi mətnin daxilində göstərilir (Məsələn: [1] və ya [1, s.119].)
 - b) Eyni mənbəyə təkrar istinad olunarsa, həmin mənbə istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısındakı nömrə ilə göstərilir.
 - c) İstinad olunan mənbə nəşr olunduğu dildə göstərilir. Son 5-10 ildə çap olunmuş əsərlərə üstünlük verilməsi tövsiyə olunur.
6. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyatın siyahısı əlifba ardıcılığı ilə, yaxud mənbəyə mətndə müraciət ardıcılığına görə tərtib olunmalıdır. Ədəbiyyat siyahısı aşağıdakı kimi verilməlidir:

Kitablar: müəllif, nəşrin adı, nəşr olunduğu yer, nəşr olunduğu il.
Məsələn: Abbasov E.Ə. Mətnin linqvistik təhlili. Bakı: Elm və təhsil, 2017.

Jurnal və ya məcmuələr: müəllif, məqalənin adı, çap olunduğu nəşrin adı, nəşrin №-si, çap olunma tarixi, çap olunduğu səhifələr.
Məsələn: İsmayilli Q.H. İngilis dilində suppletivlik // Filologiya məsələləri. 2016, №1, s.47-56.

Stampe D. Cardinal Number Systems // Papers from the 12th Regional Meeting. Chicago linguistic society, 1976, p.594-609.
7. Məqalənin sonunda onun yazıldığı dildən başqa iki dildə (Azərbaycan, rus və ya ingilis dillərində) xülasələr verilməlidir. Xülasələr identik və məqalənin məzmununa uyğun olmalı, məqalənin adı tam göstərilməlidir.
8. Məqalələrlə birgə onun aid olduğu sahə üzrə elmi dərəcəsi olan mütəxəssisin rəyi və müvafiq kafedra iclasının protokolundan çıxarış təqdim olunmalıdır (yalnız Azərbaycandan olan müəlliflər üçün).

Dear Author!

The journal of Azerbaijan University of Languages "AUL Scientific News" invites you to publish your papers on different scientific fields, such as language studies, literatures, students, pedagogics, psychology, history etc. The journal is published quarterly papers for publication are accepted in three languages: Azerbaijani, Russian, and English. Only scientifically original papers are published in "AUL Scientific News" journal. Publication of papers is free of charge.

Publication Requirements

1. Paper length has to be at least 6 pages long
2. The author's name and surname, workplace and its address, his e-mail address must be written.
3. The papers must be written in Microsoft Word format in 1.5 interval, in 14-point, Times New Roman, 2 cm on the right side, 3 cm on the left side . 2 cm on the top and bottom
4. The key words 3-5 words must be given in italics in three languages after the title
5. It is important to give references and sources in the papers. References and sources must be given in the following way
 - a) The number and page of the references book is shown written the paper (f.ex: [1] or [1, p.119])
 - b) Repeated reference to the same source, must be given under the number of the source in the used literature
 - c) References must be given in the original language. It is advisable to use the references of the latest 5-10 years.
6. All bibliographical references given at the end of the paper must be numbered according to the use order or to the order marked in the text.

The list of literature must be written in the following way:

Books: author, title, publication, place and year
For example: Abbasov E.A Linguistic analysis of the text. Baku: Science and Education, 2017

Journals or collections: author, title of the paper, title of the publication, issue number, date of publication, pages.
For example: Ismaili G.G. Suppletivism in the English language. // Philological issues, 2016, № 1, p.p 47-56.
Stampe D. Cardinal Number Systems // Papers from the 12th Regional Meeting. Chicago linguistic society, 1976, p.p 594-609.
7. At the end of the paper, except the original language of paper, the abstract must be written in two languages. The abstracts must be identical and appropriate to the content of the paper. The title of the paper must be written fully.
8. Review of Doctor of Sciences on a certain scientific field and extract from the Protocol of the department meeting are required for the paper to be printed (only for Azerbaijani authors).

Уважаемые авторы!

Редакция издательства “Вестник Азербайджанского университета языков” принимает статьи по языковедению, литературоведению, педагогике, психологии и другим областям науки. Статьи принимаются на английском, русском или же азербайджанском языках. В год выходят четыре (4) номера журнала. **Плата за публикацию не требуется.**

Требования к публикации

1. Объем статьи не должен превышать шести (6) страниц.
2. Должны быть указаны имя, фамилия автора (авторов), место и адрес его работы, адрес электронной почты.
3. Статьи должны быть представлены в формате MS Word (межстрочный интервал-1,5, размер шрифта-14, Times New Roman; поля- 2 см. справа, 3 см. слева, отступы сверху и снизу- по 2 см).
4. Ключевые слова должны быть приведены на трех (азербайджанский, русский и английский) языках (3-5 слов) после заглавия жирными буквами.
5. Необходимым условием является указание использованных источников. Названия источников даются в следующем порядке:
 - а) Список использованной литературы, представленный в конце статьи, должен быть составлен в алфавитном порядке или в порядке обращения к источнику в тексте.
 - б) номер источника и страница указываются в самом тексте (Например: [1] или [1, с.119]) .
 - в) В случае повторного обращения к источнику его номер приводится по списку использованной литературы .
6. Источники (литература) должны быть пронумерованы в алфавитном порядке или же в порядке их использования в тексте.

Книги: автор, название , место и год издания.
Например: Аббасов Э.А. Лингвистический анализ текста. Баку: Наука и образование, 2017.

Статьи, опубликованные в журналах или сборниках: автор, название статьи, название издания, номер издания, дата опубликования, страницы.
Например: Исмаиллы Г.Г. Супплетивизм в английском языке. // Вопросы филологии. 2016, №1, с.47-56.

Stampe D. Cardinal Number Systems // Papers from the 12th Regional Meeting. Chicago linguistic society, 1976, p.594-609.
7. В конце статьи кроме языка её написания необходимо дать резюме на двух языках (азербайджанский, русский или английский). Резюме должны быть идентичны, соответствовать содержанию статьи и обязательно содержать её название.
8. Вместе со статьёй необходимо представить отзыв специалиста, имеющего ученую степень в соответствующей области, а также выписку из протокола заседания кафедры (только для авторов из Азербайджана).